

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Засновано в лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку
наукових фахових видань України
(історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
«Україніка наукова» (угода про інформаційну співпрацю
№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради Луганського
національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 12 від 22 червня 2012 року)

Виходить двічі на місяць

Засновник і видавець –

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор **Курило В. С.**

Заступники головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор **Савченко С. В.**

Випускаючі редактори –

доктор історичних наук, професор **Бур'ян М. С.**,

доктор медичних наук, професор **Виноградов О. А.**,

доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.**,

доктор педагогічних наук, професор **Горошкіна О. М.**,

доктор сільськогосподарських наук, професор **Конопля М. І.**,

доктор історичних наук, професор **Михальський І. С.**,

доктор філологічних наук, професор **Синельникова Л. М.**,

доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.**

Редакційна колегія серії «Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»:

Головний редактор –

Михальський І. С., доктор історичних наук, професор

Заступник

головного редактора –

Вовк С. О.,

кандидат історичних наук, доцент

Відповідальний

секретар –

Радченко Н. М.,

кандидат історичних наук

Члени редакційної колегії:

Бернацький М. П., кандидат історичних наук, доцент

Бодрухін В. М., доктор історичних наук, професор

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор

Буряк Л. І., доктор історичних наук, професор

Ван Цзяфен, доктор історичних наук, професор (Китайська Народна Республіка, провінція Чжензян)

Войцехівська І. Н., доктор історичних наук, професор

Глаз'єв В. М., доктор історичних наук, професор (Російська Федерація, м. Вороніж)

Гогохія Н. Т., кандидат історичних наук, доцент

Климов А. О., кандидат історичних наук, професор

Крюков В. Г., доктор історичних наук, доцент

Осадчий Ю. Г., доктор історичних наук, професор

Стрілець В. В., доктор історичних наук, професор

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ

до технічного оформлення статей

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, праве й ліве) — 3,8 см; верхній колонтитул — 1,25 см, нижній — 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2012.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра — номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13–14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова „Література” або після слів „Література і примітки” (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю закінчують 3 анотації обсягом 8 рядків українською, російською та англійською мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

Зміст

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

1. **Щербак М.Г., Юрченко В.В.** Листування цензурних установ як історичне джерело 5
2. **Радченко Н.М.** Фонди Державного архіву Луганської області як джерело з історії розвитку кредитно-фінансової системи України (2 половина XIX ст. – початок XX ст.) 14
3. **Михальський І.С.** Публіцистичні твори М. Залізняка як джерело з історії українського політичного руху початку XX ст. 20
4. **Єловських У.О.** Порівняльний аналіз протоколів засідань Брестської мирної конференції австро-угорського, німецького, російського та українського походження як джерел з історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради 29
5. **Бублик О.І.** Джерела з історії опозиційності православного духовенства та віруючих радянської України атеїстичній теорії і практиці (20 – 30-х рр. XX ст.) 41
6. **Гарнагіна С.О.** Періодична преса 1949 р. про відрядження Степана Росохи до Канади та США як джерело з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР (1948 – 1949 рр.) 48
7. **Вовк С.О.** Джерела з історії становлення та розвитку міжрегіонального співробітництва прикордонних областей України та Російської Федерації (наприкінці XX ст. – на початку XXI ст.) 55

Історія України

8. **Борисова О.В.** Геополітичний потенціал Великого князіння Київського як чинник експансіоністських зазіхань литовських династій на володіння українськими землями (кінець XIII – середина XIV ст.) 61
9. **Бернацький М.П.** Політичне становище українських земель в 50-ті – 80-ті рр. XVII ст. 91
10. **Закірова С.Г.** Залізничне будівництво як чинник соціальних протиріч на Півдні Російської імперії 100
11. **Стрілець В.В.** Ідейне й організаційне оформлення Української комуністичної партії (боротьбистів) та Української комуністичної партії 108
12. **Рожков М.В.** Діяльність товариства Червоного Хреста по подоланню голоду в УСРР у 20-ті рр. XX ст. 121

Історичне краєзнавство

13. **Теліженко Т.О.** Серби-переселенці на території Луганського краю (друга половина XVIII – початок XX ст.) 127
14. **Анпілогова Т.Ю.** Установи для боротьби з дитячою безпритульністю у Донбасі: генеза і розвиток в 20-і роки XX ст. 134
15. **Оніщук О.О.** Культурний розвиток Луганщини в 1943 – 1945 рр. 145
16. **Семенцова Т.С.** Роль учителів Луганщини в суспільно-політичному житті краю у 50 – 60-х рр. XX ст. 157
17. **Бадер А.В.** Громадсько-політична діяльність як елемент повсякденного життя студентської молоді УРСР у середині 1950-х – середині 1980-х рр. (на матеріалах Донбасу) 164

Рецензії

18. **Войцехівська І.Н.** В Україні з'явився новий підручник з історії України середини XVII – початку XX ст. Рецензія на підручник: Довжук І.В. Нова історія України(середина XVII – початок XX ст.): Підручник. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – 732 с. 172

- Відомості про авторів** 176

**ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ**

УДК 94(477):930.2 «18/19»

Щербак М.Г., Юрченко В.В.

**ЛИСТУВАННЯ ЦЕНЗУРНИХ УСТАНОВ ЯК ІСТОРИЧНЕ
ДЖЕРЕЛО**

В статті досліджується листування цензурних установ як джерела з історії України XIX – початку XX ст. Аналізується джерелознавчий потенціал листування, яке місцеві цензурні установи вели з Головним управлінням у справах преси МВС, київським губернатором, прокурорами окружного суду та судової палати, редакціями газет та іншими установами і особами з питань видання місцевих газет та журналів. Листування зберігається у фондах цензурних установ у Центральному державному історичному архіві у м. Києві.

Ключові слова: цензура, цензурні установи, листування.

Після проголошення незалежності України вітчизняна історична наука почала збагачуватися цілими комплексами джерел, які раніше мало використовувалися в історичних дослідженнях. Серед них – документи, що виникли в результаті діяльності цензурних установ. В радянські часи вони мало використовувалися як джерело вивчення суспільно-політичної історії України. Лише в пострадянський період в Україні та Росії з'явилася можливість досліджувати діяльність цих установ та їх документацію. Це було здійснено в працях Г. Жиркова, М. Щербака, Н. Щербак, В. Юрченко та ін. [1] Мета даної статті – здійснити джерелознавчий аналіз листування цензурних установ, показати його інформативний потенціал і привернути увагу дослідників до цих документів.

Численним і різноманітним комплексом документів, які відклалися у фондах цензурних установ, є листування, яке місцеві цензурні установи вели з Головним управлінням у справах преси МВС, київським губернатором, прокурорами окружного суду та судової палати, редакціями газет та іншими установами і особами з питань видання місцевих газет та журналів.

У багатьох листах цензори і видавці намагалися вирішити спірні питання.

Ось лист з Канцелярії Київського окремого цензора до Типографії Мілевського від 3 серпня 1892 р. за № 1617: «За наказом п. Київського

окремого цензора Канцелярія покiрно просить доставити в найкоротший термiн письмове пояснення: на якiй пiдставi випущенi Типографiєю листки пiд заголовком «Наставление дезинфекции от Киевской Санитарной Комисии» без дотримання правил, викладених в параграфах 167 i 143 Цензурного Статуту?» [2] У вiдповiдь власник типографiї К. Мiлевський надiслав лист такого змiсту: «На вiдношення Канцелярiї вiд 3 цього серпня № 1617 типографiя має честь вiдповiсти, що листки «Наставление дезинфекции от Киевской Санитарной Комисии» вважала за замовлення, яке виходить вiд громадського Управлiння i вiднесла його до розряду оголошень та друкувала за розпорядженням Киiвського мiського голови; що ж стосується змiсту, то таке було ранiше надруковане в обох мiсцевих газетах «Киевлянин» та «Киевское Слово», нi трохи не вiдступаючи вiд настанови, випущеної з моєї типографiї» [3]. Судячи з того, що канцелярiя цензора бiльше не поверталась до цієї теми, таке пояснення її задовольнило. Інший лист Киiвського окремого цензора до Інспектора типографiй вiд 2 серпня 1892 р. за № 1612: «Вiдрукована в типографiї Корчак-Новицького брошура пiд заголовком «Протоколы экстренного заседания общества врачей в Киеве 26 июня и 4 июля 1882» випущена з типографiї у свiт з порушенням статей 167 i 143 Цензурного Статуту i в зв'язку з цим маю честь просити Ваше Високородiє притягти винних у цьому порушеннi до вiдповiдальностi по 1012 ст. Уложення про покарання» [4]. У вiдповiдь iнспектор типографiй пише 6 серпня 1892: «Внаслiдок вiдношення вiд 2 серпня 1892 р. № 1612 маю честь повiдомити Вашому Високородiю, що проти типографiї Корчак-Новицького, яка випустила у свiт з порушенням статей 143 i 167 Цензурного Статуту, брошуру пiд назвою «Протоколы экстренного заседания общества врачей в Киеве 26 июня и 4 июля 1882» порушено справу у мирового суддi б-ї дiльниці м. Києва. Судове переслiдування базується на 1012/6 ст. Уложення про покарання» [5].

Розглянемо також лист Киiвського окремого цензора з iноземної цензури до Киiвського губернатора: «... мною помiчено з боку киiвських типографiй досить часте вiдхилення вiд правил i обов'язкiв встановлених для них цензурним статутом, наприклад, друкування звiтiв приватних органiзацiй i акцiонерних товариств без представлення їх на мiй розгляд; випуск брошур, оголошень та iнших дрiбних видань без отримання на них iз цензури встановлених бiлетiв чи квитанцiй i без подання до неї узаконеної кiлькостi екземплярiв i т. п. По деяких iз цих випадкiв мною повiдомлено п. iнспектору типографiй для притягнення винних до законної вiдповiдальностi. Але у зв'язку з тим, що випадки цi повторюються, а переслiдування винних через суд не завжди досягає бажаної мети, то я вважав би бiльш доцiльним вжити заходiв до посилення нагляду за дiяльнiстю киiвських типографiй, i, доводячи про вище викладене до вiдома Вашого Превосходительства, маю честь покiрно просити вас зробити з цього приводу потрiбне розпорядження» [6]. Цi листи свiдчать, що цензурнi установи постiйно

слідкували за дотриманням цензурних правил типографіями та іншими видавничими установами.

Крім того, із листування ми можемо дізнатися багато інформації про діяльність та особовий склад цензурних установ. Для прикладу візьмемо лист начальника Головного управління у справах преси від 1 березня 1897 р. за № 1727 у якому начальник названого управління у зв'язку з переглядом діючих тимчасових штатів цензурних установ, введених у дію 1 вересня 1865 р. просить Київського окремого цензора з іноземної цензури Д. Бутовського повідомити йому свої побажання і роздуми про необхідні зміни діючого штату і про найбільш доцільний устрій внутрішньої та іноземної цензури при нинішніх умовах. На це 8 березня 1897 р. від Київського окремого цензора з іноземної цензури надійшло повідомлення: «У відповідь на лист від 1 цього березня за № 1727, маю честь покійно доповісти Вашому Превосходительству, що на мою думку, для найбільш правильного і доцільного устрою цензури у м. Києві необхідно відділити внутрішню цензуру від цензури іноземної, і найкраще було б, якби у Києві з внутрішньої і з зовнішньої цензури було призначено дві окремі особи з правами і обов'язками окремих цензорів, такий розподіл за діючими у даний час штатами «de jure» існує і зараз, але посада цензора по внутрішній цензурі залишилася не зайнятою.

Кількість періодичних видань, які поступали на розгляд Київської цензури, російських та іноземних книг, а також і інших друкованих творів з 1865 р. збільшилася у величезному об'ємі і щорічно значно зростає, а тому при зміні штатів було б бажано, щоб кожному із цензорів був призначений помічник» [7].

Як свідчить листування, Головне управління у справах преси слідкувало і за виконанням службових обов'язків місцевими чиновниками. Це ми можемо побачити із листа вказаного управління від 17 березня 1905 р. до Київського окремого цензора з іноземної цензури: «Внаслідок представлення за № 163, Головне управління у справах преси пропонує Вашому Високородію оголосити статському раднику Смирнову, що йому слід відвідувати якомога частіше місце служби і більш своєчасно і уважно виконувати покладені на нього обов'язки; якщо ж він цього зробити не може, то необхідно попередити його, що він буде відсторонений від занять по Київській цензурі і на його місце буде запрошено іншу особу. Про вжиті заходи необхідно доповісти у Головне управління» [8].

Розглянемо ще один лист Київського окремого цензора з іноземної цензури до Головного управління у справах преси від 11 квітня 1897 р. за № 383: «Абель Красік, який служив за вільним наймом і займався діловодством з іноземної цензури на правах письмоводителя, 5 квітня помер. Повідомляючи про це Головному управлінню, маю честь покійніше просити призначити на місце Красіка, з виплатою тієї ж зарплати (у розмірі 600 крб.), київського міщанина Івана Андрійовича

Ищенко, який мені особисто відомий як людина досить моральна і добре ознайомлена з канцелярською справою» [9].

У відповідь із Головного управління 16 квітня 1897 р. надійшов лист такого змісту: «Внаслідок представлення за № 383, Головне управління пропонує Вашому Високородію не зупинятися на виборі міщанина Ищенко для виконання обов'язків письмоводителя Вашого за смертю Абеля Красіка, потурбуватися про пошук іншої особи, більш освіченої, яка може зайняти посаду письмоводителя з правами державної служби і з виплатою йому зарплати у розмірі 600 крб. на рік...» [10]. Як бачимо, Головне управління контролювало не лише підбір цензорів, а й канцелярських службовців цензурних комітетів.

Наступний лист від прокурора київського окружного суду до київського окремого цензора надісланий 16 грудня 1905 р. за № 11275: «Прошу Вас, милостивий государ, повідомити мене ...чи є у вас відомості, коли отримано дозвіл на видання газети «Киевский Вестник», хто являється редактором останньої і які є дані, що вказують на те, що вона видається Богдановим – редактором «Киевской Газеты» [11], тобто, прокурора цікавило, хто ж був дійсним редактором газети.

У відповідь на цей лист, Київський окремий цензор 20 грудня 1905 р. писав: «Внаслідок відношення від 16 цього грудня № 11275 маю честь повідомити, що дозвіл на видання газети «Киевский Вестник» видано Київським губернатором 8 цього грудня на ім'я колезького реєстратора Микити Григоровича Барвінського, який проживає по Мало-Житомирській вулиці в будинку № 13, причому Барвінський прийняв на себе і обов'язки відповідального редактора.

Доказом того, що «Киевский Вестник» замінив собою призупинену генерал-губернатором «Киевскую Газету» слугує та обставина, що «Киевский Вестник» випущений тією ж редакцією, що і «Киевская Газета», тому що на номерах «Киевского Вестника» вказана адреса редакції В. Володимирська б. № 51, тобто приміщення редакції «Киевской Газеты» [12]. З цього листа також видно, що були випадки коли при закритті однієї газети, на її місці з'являлася така ж газета, але з іншою назвою.

У фондах цензурних установ збереглося листування і щодо кадрових переміщень чиновників відомства. Показовим у цьому відношенні є листування Головного управління у справах преси з Т. Флоринським про призначення його на службу: «Височайшим указом по цивільному відомству від 3 цього лютого за № 7, головуєчий в Київському тимчасовому комітеті у справах преси, Київський окремий цензор з іноземної цензури колезький радник Сидоров призначений Головою Московського комітету у справах преси, а журналом за № 1424, затвердженим п. Міністром внутрішніх справ 10 цього лютого, виконання обов'язків Головуючого в Київському тимчасовому комітеті у справах преси доручено Вашому Превосходительству.

Повідомляючи про викладене, покійно прошу Ваше Превосходительство прийняти від п. Сідорова всі справи Київського тимчасового комітету у справах преси, про що разом з цим повідомлено останньому, і приступити до виконання покладених на вас обов'язків» [13]. У свою чергу Т. Флоринський у листі до Головного управління у справах преси відповів: «Маю честь доповісти Головному управлінню у справах преси, що я прийняв справи Київського тимчасового комітету у справах преси від колезького радника Сідорова і з 19 цього лютого вступив у виконання обов'язків головуючого у Комітеті» [14]. Далі ідуть два листи від Головного управління у справах преси до Т. Флоринського. У першому листі від 9 вересня 1909 р. вказувалося: «Височайшим указом по цивільному відомству, від 12 серпня цього року за № 60, Ваше Превосходительство призначені Київським окремим цензором з іноземної цензури, із залишенням Вас заслуженим ординарним професором Імператорського університету св. Володимира, із виплатою Вам зарплати...по дві тисячі карбованців на рік...» [15]. А ось другий лист від 11 вересня 1909 р.: «Журналом за № 8195, затвердженим п. Міністром внутрішніх справ 10 цього вересня, Вашому Превосходительству призначено виплачувати винагороду за виконання обов'язків Голови в Київському тимчасовому комітеті у справах преси по 1500 карбованців на рік...» [16].

Це листування свідчить, що в МВС розуміли високий фаховий рівень Т. Флоринського і дозволили йому поєднувати посади професора і цензора, не дивлячись на те, що таке сумісництво посад було заборонено ще в 1850 р. і тодішній цензор Орест Новицький змушений був піти з університету. Поєднувати посаду професора і цензора дозволили до цього лише дійсному статському раднику Ромеру. Свідченням цього є лист Головного управління у справах преси від 18 січня 1888 р. до виконуючого обов'язки Київського окремого цензора по внутрішній цензурі: «Журналом за № 258, затвердженим п. Міністром внутрішніх справ 16 січня, ординарний професор Імператорського університету Св. Володимира, дійсний статський радник Ромер призначений виконуючим обов'язки київського окремого цензора з іноземної цензури із залишенням у званні професора.

Повідомляючи про це, прошу вас здати обов'язки по цензурі, які лежали на покійному дійсному статському раднику Рафальському, а також справи і архів дійсному статському раднику Ромеру, якому разом з цим дані відповідні вказівки, і про виконання цього донести Головному управлінню у справах преси за спільним вашим і Ромера підписом» [17].

Як свідчить листування, Головне управління у справах преси контролювало навіть особисте життя своїх чиновників. Перед тим, як одружитися, цензори повинні були отримати дозвіл від даного управління. Свідченням цього є лист Київського окремого цензора від 28 квітня 1899 р. за № 403: «Представляючи при цьому прохання чиновника Головного управління у справах преси, відрядженого для

виконання обов'язків письмоводителя моєї канцелярії, колезького реєстратора Михайла Опатовського, який клопотав про дозвіл йому вступити у перший законний шлюб, маю честь доповісти Головному управлінню у справах преси, що зі своєї сторони не зустрічаю перепон до задоволення названого клопотання Опатовського» [18]. У свою чергу від Головного управління у справах преси 5 травня 1899 р. надійшла відповідь: «Внаслідок подання за № 403, Головне управління у справах преси передає при цьому Вашому Високородію свідоцтво за № 3242 про дозвіл колезькому реєстратору Опатовському вступити у законний шлюб» [19].

Про зміни, які відбулися у пресі і книжковій торгівлі у зв'язку з війною, ми можемо дізнатися з листування Головного управління у справах преси з цензурними комітетами і інспекторами у справах преси: «Знаходячи необхідним володіти даними про вплив війни на пресу і книжкову торгівлю, Головне управління у справах преси пропонує комітетам і інспекторам повідомити у найближчий час відомості про те, як вплинула війна на:

1. Кількість періодичних і неперіодичних видань, які виходили у світ.
2. Зовнішній вигляд: а) періодичних видань (якість паперу, формат і ін.); і б) неперіодичних видань (об'єм, якість паперу, обкладинки і т. ін.).
3. Спрямованість періодичних видань.
4. Характер неперіодичних видань (збільшилася чи зменшилася кількість белетристичних, наукових і т. п. друкованих творів.)
5. Розцінки друкованих і недрукованих творів, які випускалися у світ.
6. Стан книжкового і паперового ринку» [20].

Внаслідок пропозиції від 9 липня 1916 р. за № 5975 Тимчасовий комітет у справах преси у м. Києві повідомив Головному управлінню у справах преси відомості, щодо питання про вплив війни на пресу і книжкову торгівлю в межах відання Комітету:

1. Кількість періодичних і неперіодичних видань що виходили у світ значно зменшилася, це видно із наступних даних:

Відомості про кількість періодичних видань, які виходили у світ у м. Києві в 1913, 1914, 1915 і першій половині 1916 р. [21]

	1913	1914	1915	Пер. пол. 1916
1. Видання щоденні	19	20	15	12
2. Видання щотижневі	28	22	21	19
3. Видання щомісячні	31	31	21	22
4. В інші терміни	18	23	13	9
Всього	96	96	70	62

Відомості про кількість неперіодичних видань, які виходили у світ у м. Києві в 1913, 1914, 1915 і першій половині 1916 р. [22]

	1913	1914	1915	Пер.пол. 1916
1. Видання популярно-політичного х-ру	77	96	65	17
2. Видання для народного читання	104	104	57	5
3. Видання релігійно-повчального х-ру	410	522	433	105
4. Видання для дитячого читання	42	42	18	11
5. Календарі і довідники	96	77	63	10
6. Белетристика	341	286	143	72
7. Підручники	415	371	310	126
8. Наукові видання	688	536	363	127
9. Ноти і музичні твори	62	92	84	30
10. Різні (звіти, статuti та ін.)	1675	1326	1023	486
11. Малюнки	110	579	463	185
Всього	4011	3964	3012	1174

2. Зменшився об'єм великих і малих щоденних газет. Ті газети, які до війни звичайно мали півтора, часто два листи, тепер зазвичай виходять одним листом і тільки інколи півтора листа. Часом, коли особливо відчувалася нестача паперу, об'єм газет зменшувався до половини листа. Ілюстрування додатків «Киевской Мысли» у своєму об'ємі зменшилося на половину. Якість паперу змінилася в порівняно не багатьох виданнях.

Відносно неперіодичних видань суттєвих змін у зовнішньому вигляді не спостерігалось.

3. Відносно напрямку періодичних видань у роки війни детальні дані повідомлені в пояснювальних записках головуючого в Комітеті, доданих до звітів по періодичній пресі за 1914 і 1915 рр.

4. Про суттєві зміни у загальному характері неперіодичних видань що виходили в світ важко сказати щось конкретне.

5. Розцінки творів періодичної преси підвищилися. Наприклад: «Киевлянин» – річна ціна не збільшилася, а роздрібна збільшилася з 5 до 6 коп., «Киевская Мысль» в 1914 р. – 11 крб., 1915 – 12 крб. в рік, окремий номер з 5-6 коп. в 1915 р. до 7 коп. в 1916 р., «Южная Копейка» – в 1914 – 3 крб. 50 коп., в 1915 – 5 крб., в 1916 – 7 крб. 50 коп. в рік, окремий номер в 1914 – 1 коп., 1915 – 2 коп., в 1916 – 3 коп., «Вечерняя Газета» – в 1914 – 4 крб., в 1916 – 5 крб. в рік, окремий номер 3 – 5 коп. [23].

Відповіддю на шосте запитання стала довідка інспектора типографії і книжкової торгівлі Нікольського: «Книжкова торгівля за час першого року війни не відчувала ніяких помітних утисків, крім труднощів з

пересилкою книг по залізниці. З початку 1915 року ціни на папір стали поступово підніматися і в даний час підвищилися від 200 до 400 %, що лягло тяжкою ношею на книговидавництва. У зв'язку з цим почала підніматися і ціна на книгу, хоча далеко не в тій мірі, як ціни на папір. Ціна книги піднялася до 40 %. Результатом наведеного стало пониження прибутків видавців книг, але не книгопродавців, справи яких можна визнати досить непоганими, тому що попит на книгу збільшився» [24].

Таким чином можна зробити висновок, що листування цензурних установ є різнобічним історичним джерелом, яке відображає всі сторони діяльності цих установ, їх кадровий потенціал, показує їх стосунки з іншими установами, видавцями та редакторами газет і журналів, станом видавничої справи у тому чи іншому районі, ставленням цензорів до різних періодичних видань. Це листування досить добре збереглося у фондах цензурних установ (фф. 293, 294, 295) у Центральному державному історичному архіві у м. Києві.

Література

1. **Жирков Г.В.** История цензуры в России XIX – XX вв. / Г.В. Жирков. – М. : Аспект Пресс, 2002.– 368 с.; Щербак М. Цензура і преса в Києві на початку XX ст./ Микола Щербак, Ніна Щербак // Сучасність. Історія. – 2007. – № 9. – С. 141–147; Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. / Н. Щербак // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 58–64.; Юрченко В. Циркуляри цензурних установ Києва як історичне джерело / Вікторія Юрченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – № 98.– К., 2009. – С. 54–56.
2. **Центральний** державний історичний архів України м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 294. – Оп.1. – Спр. 239. – Арк. 24.
3. **ЦДІАК** України. – Ф. 294. – Оп.1. – Спр. 239. – Арк. 30.
4. **ЦДІАК** України. – Ф. 294. – Оп.1. – Спр. 239. – Арк. 22.
5. **ЦДІАК** України. – Ф. 294. – Оп.1. – Спр. 239. – Арк. 27.
6. **ЦДІАК** України. – Ф. 294. – Оп.1. – Спр. 239. – Арк. 21.
7. **ЦДІАК** України. – Ф. 294. – Оп.1. – Спр. 339. – Арк. 6.
8. **ЦДІАК** України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 66. – Арк. 98.
9. **ЦДІАК** України. – Ф. 294. – Оп.1. – Спр. 339. – Арк. 8.
10. **ЦДІАК** України. – Ф. 294. – Оп.1. – Спр. 339. – Арк. 9.
11. **ЦДІАК** України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк. 54.
12. **ЦДІАК** України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк. 54.
13. **ЦДІАК** України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 256. – Арк. 1.
14. **ЦДІАК** України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 256. – Арк. 3.
15. **ЦДІАК** України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 256. – Арк. 4.
16. **ЦДІАК** України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 256. – Арк. 5.
17. **ЦДІАК** України. – Ф. 294. – Оп.1. – Спр. 198. – Арк. 8.
18. **ЦДІАК** України. – Ф. 294. – Оп.1. – Спр. 339. – Арк. 65.

19. ЦДІАК України. – Ф. 294. – Оп.1. – Спр. 339. – Арк. 66.
20. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 261. – Арк. 183.
21. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 261. – Арк. 186.
22. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 261. – Арк. 187.
23. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 261. – Арк. 188.
24. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп.1. – Спр. 261. – Арк. 189.

Щербак Н.Г., Юрченко В.В. Переписка цензурных учреждений как исторический источник.

В статье исследуется переписка цензурных учреждений как источника по истории Украины XIX – начале XX в. Анализируется источниковедческий потенциал переписки, которую местные цензурные учреждения вели с Главным управлением по делам прессы МВД, киевским губернатором, прокурорами окружного суда и судебной палаты, редакциями газет и другими учреждениями и лицами по вопросам издания местных газет и журналов. Переписка хранится в фондах цензурных учреждений в Центральном государственном историческом архиве в г. Киеве.

Ключевые слова: цензура, цензурные учреждения, переписка.

Sherbak N.G., Yurchenko V.V. The correspondence of censorial organizations as a historical source.

The correspondence of censorial organizations as source of Ukrainian history XIX – beginning XX-th century is investigated in the article. Source studying potential of correspondence, which local censorial organizations did with Main Direction in Matters of the Press of Ministry of Internal Affairs, Kiev's governor, public prosecutor of District Court and Court of Justice, newspapers' editorships, other organizations and persons on questions of edition local newspapers and magazines is analyzed. The correspondence is kept in censorial organization's funds in Central State Historical Archive in Kiev.

Key words: censorship, censorial institutions, correspondence.

**ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КРЕДИТНО-ФІНАНСОВОЇ
СИСТЕМИ УКРАЇНИ (2 ПОЛОВИНА ХІХ ст. – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

В статті досліджуються фонди Державного архіву Луганської області як джерело з історії становлення та розвитку кредитно-фінансової системи України (другої половини ХІХ – початку ХХ ст.). Розглянуто виникнення перших дрібних кредитних товариств та кас дрібного кредиту на Луганщині, основні напрямки їх діяльності. Звернено увагу на державну підтримку кредитних установ. Проаналізовано і запроваджено в науковий обіг історичні джерела, які раніше не використовувалися дослідниками.

Ключові слова: банк, кредитні товариства, кредитно-фінансова система, ощадні каси.

На сьогодні в Україні спостерігаються глибокі зрушення в політиці, економіці і соціальній сфері, що супроводжується організацією і вдосконаленням різних форм власності та зміною виробничих відносин. Саме тому, суспільству необхідно розвивати такі форми соціального захисту, які найбільше відповідають принципам соціально орієнтованої економіки, побудованої на принципах взаємодопомоги. Сучасність вимагає поширення ініціативи і самодіяльності людей. У цьому відношенні важливим є уважне вивчення і доцільне використання історичного досвіду функціонування ринкової економіки та її окремих інститутів. Неабияке значення має узагальнення досвіду становлення і розвитку системи кредитної кооперації як громадсько-економічної організації дрібних товаровиробників міста і села у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Створення мережі фінансово-кредитних установ другої половини ХІХ – початку ХХ ст. досліджено у наукових працях таких українських вчених, як Г. Цибуленко [13], В. Власенко [3], В. Венгеровська [2], В. Міщенко, Г. Корогод [9], Д. Крохмалюк [7], З. Комаринська [6], І. Новікова [10], І. Ткаченко [12] та інші. Регіональні особливості організації та розвитку кредитних установ Луганщини досліджено у статті А. Макарової [8], окремі питання, зокрема, робота Першого з'їзду представників організацій дрібного кредиту Слов'яносербського уїзду, висвітлюються у книзі «История Луганского края» [5, с. 279–280]. Мета даної статті – здійснити джерелознавчий аналіз фондів Державного архіву Луганської області як джерел з історії становлення та розвитку кредитно-фінансової системи України (другої половини ХІХ – початку ХХ ст.) та привернути увагу дослідників до цих документів.

До необхідності створення земствами кредитних організацій призвела селянська реформа 1861 р., а вже наступного року було прийнято «Положение об общественных банках». Першу організацію іпотечного кредиту на Україні було відкрито у 1864 р. у Херсоні. Це було Товариство поземельного кредиту, а у 1871 р. – Херсонський земельний банк. Його діяльність охоплювала Херсонську, Катеринославську, Таврійську та Бессарабську губернії. Проте банківські установи обслуговували переважно дворян, промисловців, купців та заможних громадян. Що стосується інших верств населення, прибутки яких були невеликі, то вони не могли скористатися банківськими послугами, оскільки не могли забезпечити під позику необхідну заставу. Однак, невпинний розвиток товарно-грошових відносин змушував селян, дрібних товаровиробників та торгівців брати позики чим і користувалися лихварі, які давали грошові позики під досить високі проценти. Протистояти лихварству повинні були установи дрібного кредиту – кредитні товариства та каси дрібного кредиту. Їхнім завданням було – забезпечувати грошима дрібних товаровиробників, підтримувати їх діяльність.

Фонди Державного архіву Луганської області (ДАЛО) розповідають про створення та діяльність Хорошинського кредитного товариства села Хороше, Товариства Взаємного Кредиту Слов'яносербського Уїзного Земства, Луганського Товариства Взаємного кредиту, Слов'яносербської уїзної земської каси дрібного кредиту та інших [4].

Різні дрібні кредитні товариства почали створюватися у сільській місцевості з 1895 р., коли вийшов закон про організацію дрібного кредиту, який був доповнений у 1904 і в 1910 рр. Створювалися вони за ініціативи та підтримки уїзних та губернських земств. Так, у фондах Державного архіву Луганської області міститься інформація про діяльність Хорошинського кредитного товариства села Хороше (сьогодні с. Хороше Слов'яносербського району). Відкрито товариство було у 1903 р. Слов'яносербським уїзним земством із позики в 1000 крб., що була видана йому під гарантію уїзного земства зі страхового капіталу Катеринославського губернського земства. До товариства входило 144 чоловіка, основний капітал складав 2000 крб., запасний капітал – 43 крб. 09 коп., процентні папери – 93 крб. 18 коп., вкладів було на 3726 крб. 28 коп., позик – ще на 1 300 крб. Товариство видало позики 142 фізичним особам на суму 5848 крб. 18 коп. За рахунок нарахування 5,3 % на кошти, що знаходилися у товаристві у обороті чистий доход Хорошинського кредитного товариства села Хороше за 1905 р. склав 429 крб. 18 коп.

За видані позики на той час брали 12 % річних. На 1905 р. кількість членів у Товаристві збільшилася до 240 чоловік, а його діяльність розповсюдилася на Черкаську та Криничансько-Миколаївську волості. Позики видавалися на умовах погашення за десять років у

рівних частинах. Обов'язкові виплати за позиками починалися з п'ятого календарного року, рахуючи за перший рік – рік заснування товариства. На п'ятий та шостий роки виплачувалися п'ять відсотків від позики, сьомий та дев'ятий – десять, в останні роки – по п'ятнадцять відсотків. Таким чином, реально позика погашалася на тринадцятий календарний рік.

До складу правління Хорошинського кредитного товариства входили агрономи та їх помічники, вчителі. У цілому ж для полегшення діяльності кредитних товариств, їх росту та зміцнення створювалися також земські каси дрібного кредиту для невеличких сільських господарств, кустарів – як таких, що входили до складу різноманітних сільських товариств і комітетів, так і для одноосібних. Перша така земська каса дрібного кредиту на Україні була створена в Хотинському повіті 1 січня 1907 р. [9, с. 43].

Земство мало право забрати свої капітали до закінчення п'ятнадцятирічного строку, якщо розвиток Товариства не відповідав висунутим вимогам або ж навмисно уповільнювався з метою використання кредиту тільки перших його засновників. Зобов'язання по вкладам як для кредитних товариств, так і для земських кас дрібного кредиту, та по позикам, котрі були зроблені для посилення оборотних коштів самого товариства, не повинні були перевищувати основний капітал у сукупності більше ніж десять разів.

Основний капітал кас дрібного кредиту міг досягати 20000 крб. шляхом позик із коштів Управління справами дрібного кредиту із розрахунку шість процентів річних з погашенням протягом тринадцяти років, а також, 10000 крб. шляхом позик із страхового капіталу Катеринославського губернського земства на таких же умовах погашення із розрахунку чотири проценти річних.

Основні питання діяльності каси розглядалися на загальних зборах, поточні справи вирішувало правління, контрольні функції виконувала ревізійна комісія.

У сферу діяльності кас дрібного кредиту входило сприяння іншим організаціям дрібного кредиту, видача короткострокових та довгострокових позик одноосібним або ж колективним господарствам. Максимальний розмір позики одноосібному господарству складав 300 крб. під десять відсотків річних з виплатою протягом п'яти років. Колективним господарствам розмір позики визначався пропорційно до кількості осіб, що входили до господарства.

Дрібні кредитні організації також могли взяти позику на посилення своїх оборотних коштів у сільськогосподарському банку на загальних засадах. Позики видавалися на придбання селянами землі, посівного матеріалу, домашньої худоби, коней, сільськогосподарського реманенту та на інші потреби. «Селянський попит на землю дедалі зростає, і існуючі акціонерні земельні банки вже не могли його задовольнити. Більш того, спостерігаючи за ажіотажним скуповуванням

землі селянами, банки почали з метою наживи збільшувати відсоткові кредитні ставки. В пресі постійно друкувалися статті, в яких йшлося про необхідність надання більш доступного, ширшого, довгострокового земельного кредиту. Багато науковців того часу, в тому числі і іноземних, «були вражені «близорукістю» політики царського уряду, який був не в змозі передбачити і захистити» інтереси своїх громадян» [1, с. 22].

На кредити селяни-землевласники купували земельні ділянки. Так, відкритий у 1882 р. Державний селянський поземельний банк за 1883 – 1915 рр. видав сільському населенню України 113682 позики, що дало можливість придбати 4038914 десятин землі, або п'яту частину всієї орної землі. 81,7 % позик були видані одноосібним землевласникам. Сільські товариства використовували усього 0,7 % позик, на ці кошти було придбано 437123 десятини. Спочатку, за бажанням позичальників, позики видавалися на 24,5 та на 34,5 р. відповідно під 7,5 та 8,5 %. З часом термін позики було збільшено до 55,5 р., а відсотки було зменшено до 4,5 %. Розмір позики не перевищував 125 крб. на «наявну душу» при общинному користуванні та 500 крб. – при подвірному [11, с. 63–64]. Харківський земельний банк, відкритий 4 травня 1871 р., видав позик на суму 95,6 мільйонів крб.

У цілому за час столипінської аграрної реформи 47,7 % усіх кредитів країни використовувалися у сільському господарстві.

Координувала роботу дрібних кредитних організацій в уїзді Слов'яносербська уїзна земська каса дрібного кредиту, створена у Луганську в 1907 р. з основним капіталом 3000 крб., асигнованих із Катеринославського губернського земства. Вклади пайщиків можна було передавати у спадок. Якщо сума вкладу не перевищувала 1000 крб., спадкоємці не сплачували державного мита. Відсотки, що нараховувалися закладами, не оподатковувалися. Серед витрат уїзної каси дрібного кредиту було передбачено оплату роботи уїзного агронома – 2000 крб. на рік, шести дільничним агрономам – по 1500 крб. кожному, помічнику агронома – 1200 крб., а також витрати на поїздки – 1050 крб. на рік.

Перша світова війна 1914 р. і подальші революційні події призвели до поступової руйнації кредитно-фінансової системи країни. Додаткові емісії грошових знаків призвели до зупинки обміну цінних паперів на золото, посилили інфляційне знецінення заощаджень і доходів населення. У жовтні 1917 р. паперовий карбованець становив 6 – 7 копійок щодо довоєнного золотого. Банки було націоналізовано, а дрібні кредитні товариства припинили своє існування.

На нашу думку, розглянута тема має подальші перспективи дослідження, передусім що стосується особливостей законодавчого забезпечення державою розвитку мережі кредитних організацій другої половини XIX – початку XX ст.

Література

1. **Батурицкий Д.А.** Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк / Д.А. Батурицкий. – Москва, 1925. – 144 с.
2. **Венгеровська В.О.** Формування кредитно-банківської системи на правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / В.О. Венгеровська. – К., 1997. – 43 с.
3. **Власенко В.М.** Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н. : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.М. Власенко; Харківський державний ун-т. – Харків, 1998. – 19 с.
4. **Державний архів Луганської області.** – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1; Ф. 33. – Оп. 1. – Спр. 4; Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 3; Ф. 110. – Оп. 1. – Спр. 1; Ф. 119. – Оп. 1. – Спр. 1.
5. **История Луганского края** : учебное пособие / А.С. Ефремов, В.С. Курило, И.Ю. Бровченко, А.А. Климов, К.И. Красильников, В.Ф. Семистяга, В.И. Подов. – Луганск : Альма-матер, 2003. – 432 с.
6. **Комаринська З.** Правове регулювання діяльності деяких банківських установ Києва (XIX – поч. XX ст.) [Текст] / З. Комаринська // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 11. – С. 51.
7. **Крохмалюк Д.** Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.) [Текст] / Д. Крохмалюк // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 9. – С. 58–63.
8. **Макарова А.** Залог нашей силы в будущем / А. Макарова // Малая родина. Сборник статей Луганского обласного краеведческого музея. – Луганск : ООО «Виртуальная реальность», 2007. – С. 601–606.
9. **Міщенко В.І., Корогод Г.І.** Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – початок XX ст.) / В.І. Міщенко, Г.І. Корогод. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 1999. – 76 с.
10. **Новікова І.Е.** З історії становлення вітчизняної банківської системи ринкового типу у другій половині XIX – на початку XX ст.) [Текст] / І.Е. Новікова // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 8. – С. 3–9.
11. **Соколов Е.В.** История банковского дела : учеб. пособие / Е.В. Соколов. – Москва, 2001. – 67 с.
12. **Ткаченко І.В.** Створення мережі акціонерних комерційних банків Росії у другій половині XIX ст. – <http://www.nbu.gov.ua/portal/soc>.
13. **Цибуленко Г.** Кредитна кооперація в соціально-економічному і політичному житті селянства півдня України кінця XIX – початку XX століття / Г. Цибуленко. – Херсон : Константи, 1995. – 18 с.

Радченко Н.Н. Фонды Государственного архива Луганской области как источник истории развития кредитно-финансовой системы Украины (2-я половина XIX – начало XX ст.)

Исследуются фонды Государственного архива Луганской области как источник истории становления и развития кредитно-финансовой системы Украины (второй половины XIX - начала XX ст.). Рассмотрено возникновение первых мелких кредитных обществ и касс мелкого кредита на территории Луганского края, основные направления их деятельности. Обращено внимание на государственную поддержку кредитных учреждений. Проанализированы и введены в научный оборот исторические источники, которые ранее не использовались исследователями.

Ключевые слова: банк, кредитные организации, кредитно-финансовая система, сберегательные кассы.

Radchenko N.N. The funds of the State Archive of Luhansk region as a source of development history of the Ukraine's credit-financial system (second half of XIX – beginning XX-th century)

The funds of the State Archive of the Luhansk region as a source of becoming and development history of the Ukraine's credit-financial system (second half of XIX – beginning XX-th century) are investigated. The beginning of the first small credit societies and cashdesks of small credit in Luhansk region, basic directions of their activity are considered. Paid attention to state support of credit organizations. The historical sources which haven't been used by researches before are analyzed and entered into science.

Key words: bank, credit organizations, credit-financial system, savings banks.

ПУБЛІЦИСТИЧНІ ТВОРИ М. ЗАЛІЗНЯКА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ ХХ ст.

В статті проаналізовано публіцистичні твори українського соціаліста-революціонера М. Залізняка як джерела з політичної історії України початку ХХ ст. Досліджено позицію українських есерів щодо важливих політичних проблем того часу та з'ясовано ставлення партії до інших політичних партій і течій; розглянуто методи політичної агітації серед українського народу та окреслено пріоритети українських есерів у співпраці з діячами міжнародного соціалістичного руху. У сукупності з іншими документами і матеріалами ці твори являють собою цінне джерело з історії політичного руху в Україні.

Ключові слова: історичні джерела, політична публіцистика, політична історія України, політичні партії, М Залізняка, соціалісти-революціонери, революційна агітація.

На початку ХХ ст. у Російській імперії активну діяльність розгорнула партія соціалістів-революціонерів. Проте на відміну від інших місцевостей в Україні розвивається національна партія есерів, перші гуртки якої з'явилися ще у 1903 р. [28, с. 42]. Одним із найперших і активних її діячів був Микола Кіндратович Залізняка.

Хоча тогочасному політичному розвитку України присвячено багато праць, в них не відображені життя і політична діяльність одного з перших українських есерів. Винятком є деякі енциклопедичні видання й збірки документів, в яких наприкінці містяться короткі біографічні довідки [4; с. 23; 16], проте його діяльність заслуговує більш ретельного дослідження.

Мета даної статті – проаналізувати публіцистичні твори М. Залізняка та виявити їх інформативні можливості як джерела з історії українського політичного руху початку ХХ ст.

М. Залізняка народився 1888 р. у Криму. Був активним діячем есерівських гуртків у Таврійській губернії. Після переїзду до Києва, навчаючись у Київському університеті, брав діяльну участь у студентському житті: входив до складу Ради студентських представників від фракції есерів, був організатором студентських заворушень у лютому 1907 р. [23, с. 306].

В роки першої російської буржуазно-демократичної революції разом із С. Єфремовим зробив спробу організації партії українських есерів у великих містах України. За участю М. Залізняка в кінці 1906 р. створюється студентський партійний гурток в Харкові, членами якого обговорювалося питання боротьби за створення самостійного «земельного фонду» в разі націоналізації землі в країні [2, с. 69]. Але

спроба зміцнення партії шляхом поширення гуртків виявилася невдалою [28, с. 42].

4-го червня 1907 р. М. Залізняк був заарештований (разом із студентом Ю. Квасницьким), при обшуку у нього був виявлений прилад для друкування прокламацій, різні нелегальні брошури і гектографічна маса. За повідомленням Київського губернського жандармського управління, «М. Залізняк знаходився в тісних ділових зносинах із видатними членами партії, які склали із себе колектив Обласного Комітету партії соціалістів-революціонерів» [26, арк. 32 зв.].

Після розгляду справи в губернському жандармському управлінні, був звільнений і продовжував роботу в «Раді студентських представників», яка, за висновками жандармського управління, тримала в своїх руках все життя університету [26, с. 15]. Як і більшість членів студентської фракції соціалістів-революціонерів, М. Залізняк входив до складу міської організації есерів і, як член такої, займався партійною роботою поза університетом, а тому в університеті бував дуже рідко [26, с. 16]. Але це не завадило йому стати одним із головних організаторів студентської сходки в університеті 17 листопада 1907 р., яка звернулася до студентів вищих учбових закладів Києва з закликом оголосити активний страйк поки уряд не виконає їх вимог, що передбачали розширення свободи діяльності студентських організацій [26, с. 22].

Далі був знову арешт і втеча у 1908 р. із Лук'янівської в'язниці, після чого М. Залізняк емігрував до Галичини, де продовжив навчання у Львівській політехніці, беручи активну участь у студентському русі, внаслідок чого австрійський уряд забороняє йому перебувати в межах імперії. З 1910 р. М. Залізняк перебував у Львові на нелегальному становищі [27, арк. 32 зв.], керуючи видавничою справою закордонного ЦК партії українських есерів – було видано понад 30 назв книг і брошур різних авторів (М. Драгоманова, К. Каутського, В. Лібкнехта, М. Залізняка та ін.). Ця література транспортувалася, зокрема, до російської України.

Можна припустити, що на М. Залізняка мали вплив зв'язки з М. Грушевським, його наукова діяльність. В період перебування у Львові він пише і видає такі популярні історичні твори, як «Король і народ» (1908), «Велика селянська війна 1525 р.» (1908), «Як французькі селяни собі землю добували» (1909).

Після початку першої світової війни увійшов до Президії утвореного українськими емігрантами з Наддніпрянщини «Союзу визволення України», був організатором українського інформаційного бюро у Стокгольмі й видавництва Української партії соціалістів-революціонерів.

М. Залізняк відомий нашим сучасникам, головним чином, завдяки своїм публіцистичним творам, які є цінним джерелом з історії українського національно-визвольного руху в Україні. Їх можна поділити на чотири тематичні групи: 1) твори загальнополітичної спрямованості;

2) твори про політичні партії; 3) популярні історичні твори; 4) вступні статті до творів інших авторів, в його перекладі або реферативному викладі.

Одну з найбільших тематичних груп складають твори загальнополітичної спрямованості. Вони були присвячені окремим актуальним темам сучасності і важливим тогочасним подіям. Твори даної групи охоплюють два тематичні блоки: 1) національне питання і 2) загальний розвиток України й світу.

Твори, присвячені національному питанню, дозволяють досліднику політичної історії виявити пріоритети українських есерів, яких вони дотримувалися при вивченні даної проблеми: їх наукові інтереси не обмежувалися тільки Україною, а спрямовувалися в цілому на європейські держави; порівнюючи власний досвід із європейським, вони робили певні висновки, враховували світовий досвід.

Найбільш характерною й важливою працею М. Залізняка, яка відноситься до даного тематичного блоку, є «Нариси про національне питання» [10], видані у 1918 р. До книги увійшли матеріали, надруковані в «Літературно-Науковому віснику» у 1911 – 1913 рр.: «Національне питання в Австро-Угорщині», «Національне питання в працях останнього інтернаціонального соціологічного конгресу», «З новійшої літератури про національне питання». Зазначимо, що всі ці праці мають історіографічний, описовий характер, оскільки вони ставили за мету познайомити читачів з проблемою у висвітленні інших зарубіжних авторів.

Визначаючи причини звернення до даної проблеми, М. Залізняк писав: «незнайомість з національним питанням вже дуже багато пошкодила нам в нашій політиці. Українські партії й політичні діячі в роки російської й української революції виказали величезну наївність щодо розуміння і трактування національних справ. Тут нарobili вони багато помилок, за які вже тепер доводиться дуже дорого платити. Особливо шкідливим було ідеалістичне трактування рiжних націй в межах України, і тут лише тверда наука життя допоможе нам колись направити зроблені похибки. Шкода лише, що наука ця коштувала й коштуватиме занадто дорого наш нарід і нашу державу...» [10, с. 5].

До другого тематичного блоку входять праці, присвячені розвитку України й світу. Твори даної групи відображають загальні політичні процеси, доводять до читача необхідний мінімум історичної й політичної інформації, спрямовують його на пошук нової інформації і схиляють до роздумів про майбутнє їхньої країни. Даний тематичний блок дозволяє простежити зміну поглядів українських соціалістів-революціонерів щодо майбутнього державного устрою України, оскільки саме на ці моменти акцентувалася в них увага М. Залізняка.

Так, у праці «Російська Україна й її відроджене» [12] М. Залізняк розкриває зміст поняття «Російська Україна», показує місце українського народу серед інших народів імперії, підкреслює, що він складає 17,8 %

від загальної кількості населення [12, с. 7]. Автор розкриває процес виникнення народної свідомості, підвалини творчості й значення І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Костомарова, оцінює діяльність Кирило-Мефодіївського братства та просвітницьку роботу П. Куліша, М. Драгоманова та ін.

Досить велика за обсягом частина праці присвячена розвитку революційного руху на початку ХХ ст., зокрема, утворенню перших українських політичних партій і студентському руху, в якому М. Залізняк безпосередньо брав активну участь. Тому даний матеріал є також своєрідними споминами, оскільки базується на власному досвіді видатного українського есера і дозволяє виявити його точку зору на ці події, порівняти її з іншими джерелами того часу.

Останній, сьомий розділ цієї невеличкої книги є найбільш цікавим і корисним для дослідників, оскільки в ньому ґрунтовно розкриваються причини боротьби за автономію України, роль у ній Українських Громад I та II Державних Дум Росії. Слід відзначити, що М. Залізняк використав і фотографії цих діячів, що без сумніву є також цінним із джерелознавчої точки зору для сучасного історика, оскільки у монографіях сьогодення фотоматеріали не використовуються зовсім.

Наприкінці праці автор зробив висновки, які дозволяють визначити його політичну орієнтацію: «... справа відродження українського народу в Росії стає тепер справою цього народу ... А коли до боротьби стає нарід, можна бути певним, що скорше чи пізнійше, а він таки розторощить свою тюрму, таки здобуде собі національну незалежність!» [12, с. 71].

Як ми вже відзначали, М. Залізняк видавав праці присвячені аналізу державного устрою країн, зокрема, Німеччини, Швейцарії, Сполучених Штатів Америки й Канади [8]. В них він ґрунтовно доводив, що швидкому прогресивному розвитку цих держав сприяла їх федералістична побудова. Ці ідеї М. Залізняка знайшли пізніше своє відображення у проекті програми Української партії соціалістів-революціонерів 1915 р., де зазначалося, що «основным нашим идеалом является союз свободных национальных и краевых федераций» [25, с. 199].

До другої групи входять твори М. Залізняка, що були присвячені безпосередньо діяльності українських політичних партій. Найбільш характерною працею є «Українці, Росія й війна» [14], яка була видана під час першої світової війни у 1915 р. Головне завдання книги – обґрунтовано роз'яснити широкому колу української громадськості власну позицію щодо світової війни і проголошення гасла незалежності України.

Як джерело, даний твір для науковців є дуже цінним, оскільки дозволяє поглянути на проблему очами українських есерів: М. Залізняк аналізує позиції і підходи до війни Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії,

Української соціал-демократичної партії (Галичина), Товариства українських поступовців, групи Л. Юркевича, Союзу визволення України, Головної Української ради та деяких загальноросійських партій і політиків.

Для підтвердження своєї позиції автор наводить листівки і відозви. Тому даний твір є своєрідною збіркою документів українських політичних партій і міжпартійних організацій, оскільки містить: відозви УПСР «До української інтелігенції в Росії», «До селян», «До робітників»; відозви Союзу визволення України «До громадської думки Європи», «До українського народу в Росії», «Солдате – озирнись!»; Маніфест Головної Української ради від 3 серпня 1914 р.

Дослідник має можливість познайомитися з есерівською характеристикою українського національного руху періоду першої світової війни. М. Залізняк розділив його на дві категорії. «Перша категорія се так сказати «офіційні» представники українства в Росії, що мали в своїх руках «Раду», вели провід в «Товаристві Українських поступовців» у Києві й рівночасно засідали в конституційно-демократичних комітетах... Сей категорія, здатна лише на легальну діяльність, тепер розуміється дуже наполошена й сидить тихо...» [14, с. 22]. Друга категорія, за його думкою, це представники нелегального українського руху. «революційного й соціалістичного». «Люди сей категорії ведуть свою роботу далі. Вони стоять на становищу дальшої боротьби проти царату; далі ведуть агітацію й пропаганду серед українського селянства й робітництва» [14, с. 25].

Продовжуючи обґрунтування ідеї незалежності України, М. Залізняк у тому ж 1915 р. видав ще одну публіцистичну працю під назвою «Самостійна Україна – несоціалістичне гасло?» [13], яка є логічним продовженням усієї ідеологічної та пропагандистської роботи українських есерів із початку свого виникнення.

На відміну від інших українських соціалістичних партій, які висували гасло лише автономії України, загальноросійської партії есерів, яка ратувала за федеративний устрій, діячі УПСР знаходилися на самостійницьких позиціях, висували гасло незалежності ще у 1906 – 1907 рр., а у Програмовій заяві українських есерів про відновлення партійної і революційної роботи, що була прийнята у 1911 р., це положення було одне з головних [24, арк. 1 зв.].

Тому для дослідника політичної історії початку ХХ ст. цей твір дає унікальну можливість з'ясувати історію теоретичного обґрунтування ідеї незалежності в діяльності Української партії соціалістів-революціонерів. Зокрема, автор підкреслював, що «Російський абсолютизм, як се показують факти економічного життя, дає заграничним капіталам, вложеним у різні підприємства в Росії, змогу працювати лише для зиску, але з найменшим напруженем, і тому виходить, що сей капітал не робить в Росії тої корисної з суспільного погляду роботи, яку він робить де инде – він не дуже то дбає про

розвиток продукційних сил, не дбає про заведенє нових способів продукції, не дає робітничій клясі ніяких можливостей для культурного розвитку» [13, с. 15]. А тому, щоб піднестись культурно, оволодіти західноєвропейськими формами виробництва і як наслідок сприяти зросту матеріального добробуту – необхідна незалежність України від Росії: «Без побиття й розбиття Росії нема що думати про європейський поступ. А розбите Росії неможливе без визволення України від її панованя» [13, с. 12].

Третя тематична група – популярні історичні твори – дозволяє досліднику з'ясувати форми і методи пропагандистської роботи українських есерів, виявити її особливості порівняно з іншими політичними партіями і течіями. Адже ніяка інша партія не використовувала популярні історичні твори як засіб агітаційної роботи серед українського населення. Проте сучасні дослідники історії українських партій початку ХХ ст. до сьогодення не звернули увагу на цю характеристику.

Історичні твори у переказі М. Залізняка підводили українського читача до думки щодо міфу про «божественне» походження російських царів, про необхідність боротися проти царського уряду, про те, що здобути краще життя можна тільки власними силами.

Так в популярному історичному оповіданні «Король і народ» [9] М. Залізняк розповів про події 1649 р. в Англії і страту короля Карла I. Підводячи підсумок розповіді, він зазначив, що це стало можливим тільки тому, що всі верстви населення діяли разом, що «сила була на боці незадоволених» і «ся кара показала, що висша власть належить ся народови, а не королеви, що король панує «з ласки народу», а не «з ласки божої» і панує тільки доти, доки народ його терпить» [9, с. 15]. Аналогічні за змістом і інші історичні твори автора [5; 15; 6; 11].

До четвертої групи входять вступні статті М. Залізняка до книг, які публікувалися його видавництвом і за його перекладом або під його редакцією. Це були твори, як правило, іноземних авторів, в яких розглядалися актуальні політичні і науково-теоретичні проблеми сучасності. У вступних статтях М. Залізняк підкреслював необхідність видання обраного твору, акцентував увагу читача на його головних аспектах і висновках, давав його коротку анотацію.

Так, у вступі до брошури Х. Житловського «Соціалізм і національне питанє» М. Залізняк зазначив, що соціалізм спочатку мав космополітичний характер, а трохи пізніше для нього були притаманні державно-централістичні тенденції і саме тому практично не звертав увагу на національне питання. «Та пізніше практика життя й розвиток національного соціалістичного руху серед «неісторичних» народів привели до основної ревізії в сій справі утертої соціалістичної теорії... Результатом сеї ревізії була поява ряду основних праць над національним питанням найвизначніших теоретиків сучасного соціалізму...» [7, с. 3].

Аналіз діяльності М. Залізняка у видавничій справі дозволяє констатувати, що активність його видавництва припадає на роки першої світової війни і головні проблеми, які розглядалися в книгах, були присвячені національному питанню й обґрунтуванню ідей соціалізму (85 % праць). Це були роботи М. Борисова, К. Ляйтера, М. Михайленко, Е. Пернерсторфера, К. Реннера, Ю. Ручки та ін. [1; 17; 18; 19; 20; 21].

В роки Національної революції 1917 – 1920 рр. брав активну участь у громадському житті країни: у 1918 р. був присутнім на переговорах у Бресті з метою надання делегації Української Центральної Ради інформації й консультацій, про що детально розповідає в спогадах «Моя участь у мирових переговорах в Бресті Литовському», опублікованих в 1928 р. У 1919 – 1920 р. був послом УНР у Фінляндії, згодом повернувся до Відня.

Після встановлення Радянської влади в Україні перебував в еміграції, де внаслідок розходжень у поглядах із Закордонним комітетом Української партії соціалістів-революціонерів був у 1920 р. виключений з її рядів. В 1921 р. разом із Г. Лисенко та іншими проголосив організацію нової групи УПСР, але вона виявилася не життєздатною [22, с. 3].

Протягом першої половини 20-х рр. ХХ ст. М. Залізняк продовжував займати активну життєву позицію, виступаючи ініціатором створення різних політичних і громадських об'єднань на допомогу народові України. Але його дії не завжди позитивно оцінювалися сучасниками, про що свідчать листи М. Грушевського до К. Студинського [3, с. 27–28, 31–32].

У 1945 р., після визволення України від німецьких загарбників і закінчення Великої Вітчизняної війни, М. Залізняк був заарештований органами НКВС і засуджений до 15 років ув'язнення. Помер у 1950 р. у в'язниці.

Таким чином, твори М. Залізняка, як одного з лідерів українських соціалістів-революціонерів, незважаючи на їх деяку тенденційність і суб'єктивізм, дозволяють: по-перше, чітко уявити позицію українських есерів щодо важливих політичних проблем того часу; по-друге, з'ясувати ставлення партії до інших політичних партій і течій; по-третє, уточнити методи політичної агітації серед українського народу; по-четверте, окреслити пріоритети українських есерів у співпраці з діячами міжнародного соціалістичного руху. У сукупності з іншими документами і матеріалами ці твори являють собою цінне джерело з історії політичного руху в Україні.

Навіть короткі штрихи про життя, суспільно-політичну і творчу діяльність М. Залізняка свідчать, що він був особою, яка залишила певний слід в історії боротьби за українську державність на початку ХХ ст. і заслуговує на увагу дослідників, які вивчають історію України взагалі і історію українських політичних партій зокрема.

Література

1. **Борисов М.** Соціалізм і питанє про національну автономію / М. Борисов. – Б.м., 1915. – 43 с.
2. **Голобуцький О.,** Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. — К. : «Смолоскип», 1996.
3. **Грушевський М.** Листи до Кирила Студинського (1894–1932)/ Упорядк., арх. передм. Г.Сварник; вступ. стаття Я.Дашкевич.— Львів–Нью-Йорк : В-во М.П.Коць, 1998.
4. **Енциклопедія українознавства.** Словникова частина. Т.2. (Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович). – Париж–Нью-Йорк, 1955 – 1957. – С. 736.
5. **Залізняк М.** Велика селянська війна 1525 року / М Залізняк. – Львів, 1908. – 16 с.
6. **Залізняк М.** Велика французька революція / М Залізняк. – Львів, 1914. – 276 с.
7. **Залізняк М.** Від редакції / М Залізняк // Житловський Х. Соціалізм і національне питанє. – Б.м., 1915. – С. 3.
8. **Залізняк М.** Головні федерації сучасного світу / М Залізняк. – Львів, 1914. – 236 с.
9. **Залізняк М.** Король та народ (Картина з історії Англії) / М Залізняк. – Львів, 1908. – 16 с.
10. **Залізняк М.** Нариси про національне питання / М Залізняк. – К., 1918. – 144 с.
11. **Залізняк М.** Оповідання з історії української землі / М Залізняк. – К. – Відень–Львів, 1919. – 146 с.
12. **Залізняк М.** Російська Україна й її відродженє / М Залізняк. – Львів, 1910. – 71 с.
13. **Залізняк М.** Самостійна Україна – несоціалістичне гасло? / М Залізняк – Б.м., 1915. – 14 с.
14. **Залізняк М.** Українці, Росія й війна (Замітки й матеріали). – Б.м., 1915. – 40 с.
15. **Залізняк М.** Як французькі селяни собі землю добували / М Залізняк. – Львів, 1909. – 16 с.
16. **Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями** (Червень 1907 – початок 1917 рр.). (Упоряд. Б.І.Корольов, І.С.Михальський). – Луганськ, 1999. – С. 153.
17. **Ляйтер К.** Імперіялізм московського народу / К. Ляйтер. – Б.м., 1915. – 28 с.
18. **Михайленко М.** Національне питання в Росії й війна / М. Михайленко. – Б.м., 1914. – 16 с.
19. **Пернерсторфер Е.** Про новітній націоналізм, імперіялізм і соціалізм / Е. Пернерсторфер. Зб. статей Реннера К. й Гаммера О. – Б.м., 1915. – 105 с.
20. **Реннер К.** Проблеми Сходу /Національне питання на Сході/

- К. Рейннер. – Б.м., 1915. – 47 с.
21. **Ручка Ю.** Російські соціалісти і теперішня війна / Ю. Ручка. – Б.м., 1915.
  22. **Українська** партія соціалістів-революціонерів за кордоном (Рр. 1920-23). – Б.м., 1923.
  23. **Українські** політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали (Упоряд. В.Ф.Шевченко та інші). – К., 1993.
  24. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 233.
  25. **Центральний** державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 274. – Оп. 5. – Спр. 42.
  26. **ЦДАК** України.— Ф. 274.— Оп. 1.— Спр. 1681.
  27. **ЦДАК** України.— Ф. 274.— Оп. 1.— Спр. 3321.
  28. **Шаповал М.Ю.** Революційний соціалізм на Україні. Кн. 1. / М.Ю. Шаповал. – Відень, 1921. – С. 42.

Михальский И.С. Публицистические произведения М. Зализняка как источник истории украинского политического движения ХХ ст.

В статье проанализированы публицистические произведения украинского социалиста-революционера М. Зализняка как источника по политической истории Украины начала ХХ в. Исследована позиция украинских эсеров относительно важных политических проблем того времени и изучено отношение партии к другим политическим партиям и течениям; рассмотрены методы политической агитации среди украинского народа и очерчены приоритеты украинских эсеров в сотрудничестве с деятелями международного социалистического движения. В совокупности с другими документами и материалами эти произведения являются собой ценный источник из истории политического движения в Украине.

Ключевые слова: исторические источники, политическая публицистика, политическая история Украины, политические партии, М. Зализняк, социалисты-революционеры, революционная агитация.

Mikhalskiy I.S. Political essays by M. Zaliznyk the source of the history of Ukrainian political moviemint of the XX-th century.

In the article publicizes works of the known Ukrainian socialist-revolutionary are analyses began XX ages. Position of Ukrainian ecepis is investigational in relation to important political problems that time and it is found out attitude of party toward other political parties and flows; the methods of political agitation are considered among the Ukrainian people and priorities of Ukrainian ecepis are outlined in a collaboration with the figures of international socialistic motion. The value of his books is shown as the historical source of political history of Ukraine.

Key words: *source of history information, political essays, political history of a Ukraine, political party, M. Zaliznyk, Socialist-Revolutionary, revolutionary agitation.*

УДК 930.2 (477 : 430) «1917/1918»

Єловських У.О.

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРОТОКОЛІВ ЗАСІДАнь
БРЕСТСЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ АВСТРО-УГОРСЬКОГО,
НІМЕЦЬКОГО, РОСІЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО
ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-
НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ**

В статті здійснено порівняльний аналіз протоколів засідань Брестської мирної конференції австро-угорського, німецького, російського та українського походження в якості джерел з історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради. Досліджено процес ухвалення зовнішньополітичних рішень, розглянуто ставлення політичних сил і окремих політиків до подій міжнародного життя, відтворено позиції сторін та поведінка представників різних делегацій під час обговорення міжнародних договорів.

Ключові слова: *протоколи, історичне джерело, Брестська мирна конференція, українсько-німецькі відносини, Центральна Рада.*

Протоколи засідань міжнародних конференцій є одним з найважливіших джерел з історії дипломатії та міжнародних відносин. Вони дають можливість прослідкувати процес ухвалення зовнішньополітичних рішень, з'ясувати ставлення політичних сил і окремих політиків до подій міжнародного життя, відтворити позиції сторін та поведінку представників різних делегацій під час обговорення міжнародних договорів. Їх значення як історичних джерел підсилюється у зв'язку з тим, що перебіг засідань міжнародних конференцій фіксувався, як правило, у протоколах, створених на підставі стенографічних записів. Чіткість фіксації інформації про перебіг переговорів запобігала виникненню непорозумінь між сторонами під час подальших обговорень, відбивалася на рівні інформованості урядів про роботу конференції, а, отже, впливала на швидкість та якість вироблення стратегії переговорів.

Протоколи Брестської мирної конференції відомі широкому колу дослідників. Найбільш детально їх проаналізовано в роботі В. Ковалю, який здійснив порівняльний аналіз протоколів австрійського і українського походження [1]. Проте, для дослідження історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради важливе значення мають

також протоколи німецького і російського походження. Об'єктивні висновки щодо рівня достовірності, повноти та інформативності протоколів засідань, складених різними делегаціями, можна зробити лише на підставі зіставлення записів якомога більшої кількості делегацій між собою. Отже, метою статті є порівняння протокольних записів засідань Брестської конференції австрійського, німецького, російського та українського походження і з'ясування, якою мірою протоколи, складені різними делегаціями, відображали таку подію з історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради, як мирні переговори у Бресті-Литовському.

Зміст засідань Брестської мирної конференції за участі української делегації та наявність відповідних протоколів австро-угорського, німецького, російського і українського походження можна представити у вигляді табл. 1.

Таблиця 1.
Зміст засідань Брестської мирної конференції за матеріалами делегацій

Дата проведення засідання	Назва	Обговорювані питання	Протоколи			
			Австро-угорського походження ¹	Німецького походження ²	Російського походження ³	Українського походження ⁴
Ранкове засідання 4. 01. 1918 об 11.00	Перше неофіційне засідання представників Німеччини і Австро-Угорщини з українською	1) пропозиція голови російської делегації про перенесення конференції до нейтральної держави; 2) повідомлення української делегації про територіальний склад УНР;	+	-	-	-

¹ Складено за: Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe, Bd. 2.

² Складено за: L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale: documents extraits des archives de l'Office allemand des Affaires, Vol. 3; Quellen zur Geschichte des deutschen Parlamentarismus und der politischen Parteien, Bd. 8.: Der Friede von Brest-Litowsk.

³ Складено за: Мирные переговоры в Брест-Литовске : пленар. заседания, заседания политит. комиссии. – М., 1920.

⁴ Складено за: ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 9 – 13; ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 80, 81, 83, 113 тощо.

	делегациєю	3) пред'явлення повноважень членів української делегації				
Вечірнє засідання 4. 01. 1918 о 17. 30	Друге неофіційне засідання представників Німеччини і Австро-Угорщини з українською делегацією	1) принципи самовизначення націй та невтручання у внутрішні справи інших держав; 2) повідомлення української делегації про устрій УНР, військові частини та флот, стан залізниць тощо; 3) висловлення бажання українського уряду укласти мир.	+	-	-	-
5. 01. 1918	Третє неофіційне засідання представників Німеччини і Австро-Угорщини з українською делегацією	1) підписання угоди про перемир'я; 2) вирішення організаційних питань подальшої роботи конференції	+	-	-	-
6. 01. 1918	Спільне засідання делегації союзних держав із українською делегацією	1) виступ українських делегатів відносно суверенітету УНР та бажання українського уряду укласти загальний мир; 2) передача ноти Генерального Секретаріату до всіх воюючих і нейтральних держав	+	+	-	-
10. 01. 1918	Пленарне засідання мирної конференції за участі всіх делегацій	1) проголошення ноти Генерального Секретаріату УНР; 2) перенесення конференції до нейтральної держави	+	+	+	+
Ранкове засідання 12. 01. 1918	Пленарне засідання німецької, австро-	1) визнання української делегації в якості самостійної делегації,	+	+	+	-

об 11.30	угорської, російської та української делегацій	уповноваженої вести переговори від імені УНР;				
Ранкове засідання 13. 01. 1918 об 11.00	Конфіденцій на нарада між представник ами української і німецької делегацій	1) кордони УНР; 2) майбутній правовий статус Східної Галичини; 3) створення 3 комісій для вирішення політичних, правових і економічних питань.	+	+	-	+
Вечірнє засідання 13. 01. 1918 о 17. 00	Засідання австро-угорської, німецької і української делегацій	1) майбутні кордони української держави; 2) територіальна приналежність Холмщини	+	+	-	+
15. 01. 1918	Засідання австро-угорської і української делегацій	1) північно-західні кордони УНР; 2) політико-правовий статус українського населення Східної Галичини;	+	-	-	+
16. 01. 1918	Засідання німецької, австро-угорської і української делегацій	1) встановлення північно-західних кордонів УНР; 2) захист національних, культурних і політичних прав українців Австро-Угорщини; 3) створення комісій з обміну військовополоненими та із вирішення економічно-правових питань.	+	-	-	+
17. 01. 1918	Засідання німецької, австро-угорської і української делегацій	1) встановлення північно-західних кордонів УНР; 2) захист національних, культурних і політичних прав українців Австро-Угорщини і поляків в Україні;	+	-	-	-

		3) укладання торгівельної угоди між УНР і Центральними державами				
Ранкове засідання 19. 01. 1918 об 11. 20	Засідання німецької, австро-угорської і української делегацій	1) згода Центральних держав на приєднання Холмщини до України і створення окремого коронного краю в межах Австро-Угорщини зі Східної Галичини і Північної Буковини за наступних умов: - підписання мирного договору до 30 січня 1918 р., демобілізація української армії до 1 лютого 1918 р.; - початок обміну надлишками товарів одразу після підписання договору; - вільний національно-культурний розвиток поляків на Україні	+	+	-	+
Вечірнє засідання 19. 01. 1918 о 17. 00	Засідання німецької, австро-угорської і української делегацій з політичних питань	1) позиція української делегації що до висунутих умов; 2) планування спільного пленарного засідання 20 січня 1918 р., на якому було б офіційно оголошено наближення остаточної згоди між сторонами і підписання договору;	+	+	-	-
19. 01. 1918	Засідання господарчої комісії німецької, австро-угорської і української делегацій	1) укладання торгово-економічного договору між УНР і Центральними державами	+	-	-	-
20. 01. 1918	Засідання господарчої комісії	1) укладання попереднього торгово-економічного	+	-	-	+

	німецької, австро-угорської і української делегацій	договору між УНР і Центральними державами				
30. 01. 1918	Пленарне засідання мирної конференції	1) участь у конференції представників харківського уряду України;	+	+	+	-
31. 01. 1918	Засідання німецької, австро-угорської, російської делегацій	1) протест Л. Троцького проти самостійного вирішення територіальних питань з боку української делегації;	+	+	+	-
01. 02. 1918	Пленарне засідання усіх делегацій мирної конференції	1) відповідь голови української делегації О. Севрюка на протест Л. Троцького, виголошений на попередньому засіданні; 2) виголошення заяви голови харківського уряду України Ю. Медведєва; 3) визнання УНР Центральними державами в якості незалежної самостійної держави	+	+	+	-
01. 02. 1918	Засідання господарчої комісії німецької, австро-угорської і української делегацій	1) укладання попереднього торгово-економічного договору між УНР і Центральними державами	-	-	-	+
09. 02. 1918	Пленарне засідання німецької, австро-угорської, болгарської, турецької та української делегацій	Підписання Брестського мирного договору між Центральними державами і УНР.	+	-	-	+

Протоколи більшості засідань мирної конференції за участю української делегації представлені документами австро-угорського походження, опублікованими в збірнику документів з австрійських архівів «Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde» [2]. Проте, можна припустити, що вони подають відомості не про всі засідання, проведені Центральними державами із представниками УНР. По-перше, наявні протоколи відображають лише засідання комісій із політичних і економічних питань, у той час, як відсутні будь-які матеріали засідання юридичної комісії. Телеграма німецького дипломата Ф. фон Розенберга від 16 січня 1918 р., свідчить про те, що за рішенням статс-секретаря Р. фон Кюльмана робота економічної і юридичної комісій мала розпочатися приблизно одночасно [3]. По-друге, серед опублікованих матеріалів немає протоколів жодного із засідань, що відбулися між 1 і 9 лютим 1918 р. Про те, що засідання проходили, свідчать документи німецького походження. Наприклад, у телеграмі від 3 лютого 1918 р. Р. фон Кюльман повідомляв, що «Весь вчорашній день пройшов у переговорах з українцями головним чином з економічних і політичних питань» [4]. 7 лютого 1918 р. він телеграфував до МЗС, що за час його відсутності у Бресті-Литовському, робота над домовленостями з українцями просунулася далеко уперед [5]. Відсутність протоколів останніх засідань конференції не дає можливості детально простежити процес остаточного вироблення тексту мирного договору і додаткових угод між УНР і державами Четверного союзу.

Порівняння змісту протоколів з інформацією інших німецьких і австрійських джерел, в яких переказувався зміст нарад, дає підстави стверджувати, що вони досить повно та детально відображають роботу засідань конференції. Проте, вони також мають недоліки, пов'язані насамперед із організаційно-технічними труднощами проведення міжнародної конференції. Оскільки, за свідченням М. Залізняка, представники української делегації не знали жодної європейської мови, то спілкування між ними і рештою делегатів відбувалося через перекладачів [6]. Ця обставина негативно вплинула на повноту відображеної в протоколах інформації. Наприклад, одна із реплік М. Любинського в дискусії з приводу визначення приналежності Холмської області на засіданні 13 січня 1918 р., залишилася без перекладу [7].

Протокольний запис неофіційного обговорення між українською і австро-угорською делегаціями від 15 січня 1918 р. замість прізвищ українських делегатів містить позначення «XXX», яким, на думку упорядників збірника, автор документа замінив прізвища невідомих йому присутніх українців [8]. Ускладнюють також вивчення вищезазначеного джерела особливості його оформлення. Окремі слова під час публікації документа було замінено на пунктир, оскільки їх неможливо було розібрати: автор використовував свою систему скорочень, часто не

дописував закінчення слів [9]. За виключенням цих недоліків, протоколи Брестської конференції австрійського походження є надійним джерелом з історії переговорів УНР з представниками Центральних держав.

Протокольні записи російського походження, опубліковані в збірнику «Мирные переговоры в Брест-Литовске», відображають лише події пленарних засідань та нарад з політичних питань за участю представників німецької, австро-угорської та російської делегацій, на яких обговорювалися питання, пов'язані із Україною [10]. Вони повністю відповідають протоколам, записаним австро-угорською і німецькою делегаціями.

Протоколи конференції німецького походження за змістом майже повністю ідентичні протоколам австро-угорської делегації. Єдиною відмінністю є те, що в них по-різному записано прізвища членів української делегації, що пояснюється різними традиціями транслітерації.

Додаткове значення протоколів німецького походження від 13 і 19 січня 1918 р. полягає в тому, що завдяки маргінальним записам та відміткам, зробленим німецьким кайзером Вільгельмом II, вони дають уявлення про ставлення імператора до обговорюваних питань, а також про панівні настрої в середовищі керівних кіл Німеччини [11]. Більшість поміток Вільгельма II в тексті протоколів засвідчують бажання кайзера якомога скоріше укласти мир з Україною. Наприклад, напроти репліки В. Голубовича в протоколі вечірнього засідання 13 січня 1918 р. з приводу того, що хід переговорів повинен тимчасово уповільнитися через фактичні та технічні труднощі, що заважали праці української делегації в Бресті-Литовському, рукою кайзера було поставлено знак питання та знак оклику [12]. Результати засідання його не задовольнили, оскільки наприкінці документа він написав наступне: «Слова, слова, слова! Власне про мир ані пари з вуст. В.[ільгельм]» [13].

Найпоказовішим у цьому плані є протокол вечірнього засідання німецької, австро-угорської і української делегацій з політичних питань 19 січня 1918 р. [14]. На вечірньому засіданні обговорювалися висунуті вранці умови, за яких Австро-Угорщина погоджувалася піти назустріч українським бажанням у питанні приналежності Холмської області та захисту прав українського населення Східної Галичини і Північної Буковини. Однією із умов О. Черніна було підписання прелімінарного або остаточного мирного договору між УНР і державами Четверного союзу не пізніше 30 січня 1918 р. Напроти висловлювання Р. фон Кюльмана з приводу того, що цей термін здається йому занадто коротким, кайзер зазначив: «Мало б бути підписаним як раз до мого дня народження. На це я про себе сподівався» [15].

Натомість, німецький статс-секретар запропонував перенести приблизні строки на 8 лютого 1918 р., що викликало схвальну оцінку Вільгельма II: «Вірно!» [16]. В. Голубович висловився проти поспіху в справі встановлення строків його підписання. Наведене на захист своєї

точки зору головою української делегації прислів'я «чим довше їдеш, тим далі будеш», німецький імператор прокоментував так: «У нас ні! Упрешся у західний кордон! Це Росія немає меж» [17].

Не зустріла підтримки кайзера Вільгельма також запропонована О. Черніним редакція спільної заяви, яка мала бути проголошена на останньому перед перервою засідання конференції. У ній йшлося про те, що у випадку, коли уряди досягнуть згоди, одразу після повернення членів делегацій буде складено й підписано прелімінарний мирний договір, незабаром після якого відбудеться підписання остаточного договору. На думку німецького імператора, мав бути підписаний одразу остаточний мир. Наприкінці висловлювання австро-угорського міністра закордонних справ він зауважив: «Ні! остаточний» [18]. Наступний маргінальний запис імператора пояснює його позицію стосовно нераціональності укладання прелімінарного миру з Україною: «його було б необхідно укласти із британцями замість перемир'я, якщо б прибула Англія» [19]. Згідно з нормами міжнародного права, прелімінарний договір, крім умов миру, містив би лише вказівки на час і місце зібрання сторін для його остаточного обговорення й затвердження. Обговорення із українцями тягнулися на той момент вже тривалий час, для того, щоб сторони досягли взаєморозуміння. Укладання з Україною прелімінарного договору перед остаточним лише б затягнуло справу. Репліка генерала М. Гофмана стосовно того, що нечесно було б делегатам рушати додому до того, як буде доведено до кінця справу із розробкою заяви від імені учасників конференції, була охарактеризована кайзером Вільгельмом II наступним чином: «браво! голос розуму!» [20].

Підсумовуючи результати засідання, а можливо й усього етапу переговорів з українцями від їхнього приїзду й до перерви, німецький імператор занотував наприкінці документа: «Справжня закулісна інтрига! Завдяки вам! Якщо все ж таки панове господарі ситуації захотіли б усвідомити, що мільйони солдатських життів, піклування про жінок та дітей залежить від їхніх рішень, і, до тих пір, поки вони не дійдуть згоди, триватиме небезпека та постійна напруга, які одного разу повинні прорватися!» [21].

Протокольні записи засідань мирної конференції українського походження, а також їхні фрагменти являють собою машинописні аркуші із численними виправленнями від руки [22]. Частина протоколів є копіями за підписом діловода [23]. На документах вказані назва засідання, дата й час його проведення. На окремих протоколах зазначено дати за старим і новим стилем [24].

За змістом і особливостями оформлення вони значною мірою поступаються протоколам іншого походження. По-перше, вони є неповними: містять значно меншу кількість виступів учасників засідань, висвітлюють лише окремі епізоди обговорень. По-друге, навіть серед наведених уривків дискусій репліки виступаючих іноді замінено на пунктир або поряд із прізвищем залишено порожній рядок. По-третє, не

завжди можна визначити особу виступаючого. Наприклад, у записі засідання української й австро-угорської делегацій від 15 січня 1918 р., помилково датованим 14 січня 1918 р., прізвища осіб австрійської делегації замінено на наступне: «Австрійський міністр», «міністр Австрії», «міністр», «Австрієць» тощо [25]. Очевидно, йдеться про міністра закордонних справ Австро-Угорщини О. Черніна. Проте, згідно з австро-угорським протоколом голова австрійської делегації того дня не брав участі в обговоренні з українською делегацією. Замість нього з українцями спілкувалися фон Гратц та Ф. фон Візнер [26]. По-четверте, окремі факти подано в них неточно. Наприклад, у протоколі від 10 січня 1918 р. зазначено, що ноту Генерального Секретаріату УНР до всіх воюючих і нейтральних держав після виступу голови української делегації зачитав М. Любинський [27], тоді, як протоколи австро-угорського, німецького і російського походження свідчать, що ноту зачитав під час виступу сам В. Голубович [28].

Водночас, серед протоколів українського походження виявлено частковий запис засідання економічної комісії від 1 лютого 1918 р., відсутній серед інших джерел [29]. Протокол не має логічного завершення. У силу того, що свідчень інших джерел про це засідання не виявлено, визначити, в якій мірі він відображає хід обговорення, складно. Таким чином, розглянувши наявні протоколи засідань Брестської мирної конференції австрійського, німецького, російського і українського походження, ми дійшли висновку, що найбільш інформативно насиченими і надійними джерелами є протокольні записи австро-угорського і німецького походження. Виявлені протоколи українського походження можуть бути використаними як джерела з історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради лише за умови зіставлення з іншими джерелами.

Водночас, можна припустити, що виявлений комплекс протоколів Брестської мирної конференції є неповним. Подальший пошук та введення до наукового обігу неопублікованих протокольних записів конференції з німецьких та австрійських архівів значно збагатили б джерельну базу досліджень та дозволили б висвітити невідомі подробиці українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради.

Література

1. **Коваль В.В.** Брест-Литовська конференція 1918 р. : діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четверного союзу : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 02 / Коваль Валентин Вікторович. – К., 2002. – С. 40.
2. **Ereignisse** in der Ukraine 1914 – 1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe : [in 4 Bd.] / [hrsgb. von T. Hornykiewicz] – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1966–1969. – . –
3. **Bd. 2.** – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1967. – S. 49–222.
4. **L'Allemagne** et les problèmes de la paix pendant la première guerre

- mondiale: documents extraits des archives de l'Office allemand des Affaires : [4 vol.] / [pub. et ann. par A. Scherer, J. Grunewald]. – Paris, 1962–1978– .–
5. **Vol. 3** : De la revolution Sovietique a la paix de Brest-Litovsk (9 novembre 1917 – mars 1918). – Paris, 1976. – p. 271.
  6. **Ibid**, p. 338.
  7. **Ibid**, p. 354.
  8. **Залізняк М.** Моя участь у мирових переговорах в Берестю Литовському / М. Залізняк // Берестейський мир (з нагоди 10-х роковин) : спомини та матеріали / [зладив І. Кедрин]. – Львів : Червона калина, 1928. – С. 93.
  9. **Ereignisse** in der Ukraine 1914 – 1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe : [in 4 Bd.] / [hrsgb. von T. Hornykiewicz] – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1966–1969. – .–
  10. **Bd. 2.** – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1968. – S. 101.
  11. **Ibid**, s. 107.
  12. **Ibid**, s. 108.
  13. **Мирные** переговоры в Брест-Литовске : пленар. заседания, заседания политит. комиссии / [под ред. А. А. Иоффе]. – М. : Изд. нар. комиссариата иностр. дел, 1920. – 270 с.
  14. **Der Friede** von Brest-Litowsk / [bearb. v. W. Hahlweg]. – Düsseldorf : Droste Verlag, 1971. (Quellen zur Geschichte des deutschen Parlamentarismus und der politischen Parteien. Reihe 1. Von der konstitutionellen Monarchie zur parlamentarischen Republik. – Bd. 8). – S. 309–325, 390–395, 397–405.
  15. **Ibid**, s. 325.
  16. **Ibid**.
  17. **Ibid**, s. 397–405.
  18. **Ibid**, s. 401.
  19. **Ibid**.
  20. **Ibid**, s. 402.
  21. **Ibid**.
  22. **Ibid**, s. 403.
  23. **Ibid**, s. 405.
  24. **Ibid**.
  25. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 7–13; Ф. 1063. – Оп. 3.– Спр. 10. – Арк. 1–44; Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 4–7; Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 12. – Арк. 2–10; Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 2–10; Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 1–91; Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 17–24, 58–71; Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 12–20; Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 8–19, 22–32.
  26. **ЦДАВО** України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 3–16, 35–38, 55–57.

27. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 3–9, 17–25.
28. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 11–14.
29. **Ereignisse** in der Ukraine 1914 – 1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe : [in 4 Bd.] / [hrsgb. von T. Hornykiewicz] – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1966–1969. – . –
30. **Bd. 2.** – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1967. – S. 106.
31. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 12.
32. **Ereignisse** in der Ukraine 1914 – 1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe : [in 4 Bd.] / [hrsgb. von T. Hornykiewicz] – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1966–1969. – . –
33. **Bd. 2.** – Philadelphia, Pa., U.S.A., 1967. – S. 65; Мирные переговоры в Брест-Литовске : пленар. заседания, заседания политит. комиссии / [под ред. А. А. Иоффе]. – М. : Изд. нар. комиссариата иностр. дел, 1920. – С. 49; Der Friede von Brest-Litowsk / [bearb. v. W. Hahlweg]. – Düsseldorf : Droste Verlag, 1971. (Quellen zur Geschichte des deutschen Parlamentarismus und der politischen Parteien. Reihe 1. Von der konstitutionellen Monarchie zur parlamentarischen Republik. – Bd. 8). – S. 241.
34. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 74–76.

Еловских У.А. Сравнительный анализ протоколов заседаний Брестской мирной конференции австро-венгерского, немецкого, русского и украинского происхождения как источников по истории украинско-немецких отношений периода Центральной Рады.

В статье осуществлен сравнительный анализ протоколов заседаний Брестской мирной конференции австро-венгерского, немецкого, русского и украинского происхождения в качестве источников по истории украинско-немецких отношений периода Центральной Рады. Исследован процесс принятия внешнеполитических решений, рассмотрено отношение политических сил и отдельных политиков к событиям международной жизни, воссозданы позиции сторон и поведение представителей разных делегаций во время обсуждения международных договоров.

Ключевые слова: протоколы, исторический источник, Брестская мирная конференция, украинско-немецкие отношения, Центральная Рада.

Elovskih U.A. Comparative analysis of the protocols of the Brest Peace Conference of the Austro-Hungarian, German, Russian and Ukrainian origin as sources on the history of Ukrainian-German relations during the period of the Central Rada.

The comparative analysis of the protocols of the Brest Peace Conference of the Austro-Hungarian, German, Russian and Ukrainian origin as sources on the history of Ukrainian-German relations during the period of the Central Rada is done. The process of taking foreign policy decisions is investigated; the attitude of policy forces and politics for events of international life is

considered; the positions of various parties and behavior of representatives of the various delegations during the discussion of international treaties are reconstructed.

Keywords: *protocols, historical source, the Brest Peace Conference, the Ukrainian-German relations, the Central Rada.*

УДК [930.2:271.2](477) «192/193»

Бублик О.І.

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ОПОЗИЦІЙНОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА ТА ВІРУЮЧИХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
АТЕЇСТИЧНІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ (20 – 30-х рр. ХХ ст.)**

Актуальність матеріалу, викладеного у статті, обумовлена потребами суспільства в правдивому відображенні історичних подій періоду формування нової, атеїстичної держави і як наслідок відродження духовності нації. Цим пояснюється необхідність обробки нових, відкритих і розсекречених архівів, зокрема з яких знято гриф секретності. Оброблені архівні матеріали свідчать про існування несистемній опозиції з боку вірян, яка проявлялася в діяльності підпільних, домашніх церков, а також у виступах віруючих, зокрема, сільських жителів проти закриття та розгрому церков.

Ключові слова: *наративні документи, архівні джерела, декрети, відомчі розпорядження; збірники законоположень, Церква, православ'я, духовенство, священнослужителі, релігія, Православний Церковний Собор.*

Актуальність проблеми. Висвітлення державно-церковних відносин відбувалося в різні роки по різному, в залежності від партійної кон'юнктури. В радянські часи, політика радянської держави відносно православної Церкви в 20-30-і рр. пояснювалась необхідністю боротьби із пережитками самодержавства. Ствердження нової, пролетарської держави вимагало на думку більшовицьких лідерів ствердження нової моралі та нової ідеології. Обрано було атеїзм, який войовниче був налаштований на боротьбу із пережитками минулого, одним, а можливо і головним анахронізмом була релігія та Церква.

Новітня історія України відкрила можливості всебічно та об'єктивно вивчати означені процеси на основі відкритих нових архівних документів, використовуючи при цьому спогади церковних, партійних, громадських діячів та інші історичні джерела. Аналіз архівних документів дає можливість виявити в цілому етапи та особливості державно-церковних відносин протягом 20-30-х рр. ХХ ст., та зокрема, форми, методи та сутність процесу спротиву православного духовенства атеїзму радянської влади.

Аналіз останніх досліджень. Серед вчених-істориків, які перейшли від ідеологічного сприйняття до об'єктивного висвітлення історичних подій видатні вчені І. Винниченко, В. Даниленко, Г. Касьянов та С. Кульчицький, О. Шаповал, В. Марочко та ін. Темі взаємовідносин держави та церкви присвячені праці О. Ігнатуші, В. Пашенка, В. Силантьєва, Є. Слободянюк, А. Киридон, І. Лимана, Т. Бобко та ін.

Першу спробу розгляду особливостей протидії Православної Церкви і громадськості антирелігійному наступу держави в 2008 р. здійснено вченим О. Бойко, тему розглянуто на регіональному рівні – Півдня України. Державно-церковні вивчали О. Балягузова, Р. Белоглазов, О. Галамай, О. Форостюк, А. Фесенко, С. Підченко.

Нові відкриті архівні матеріали, особливо ті, які стосуються справ репресованих священнослужителів та вірян, свідчать про існування несистемної опозиції, яка проявлялася у діяльності підпільних, домашніх церков та виступами вірян, а найбільше сільського населення проти закриття та розгрому церков. Постає необхідність вивчення та систематизації джерел з означеної тематики.

Формулювання мети статті. Проаналізувати джерельну базу досліджуваної теми з позиції опрацьованих новітніх матеріалів та нових підходів до розуміння підпільного церковного життя як опозиційності в 20-30-і рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Дослідження даної теми ґрунтується на залученні значного обсягу джерельного матеріалу, серед якого – опубліковані документи і комплекс архівних джерел.

До першої групи належать: опубліковані в радянські часи джерела, які розкривають ставлення комуністичної партії та радянської держави до релігії й церкви – резолюції та рішення РКП (б), ВКП(б) [71]; КП(б)У [1]; декрети й постанови урядів РСФРР [2], зокрема, декрет про відокремлення церкви від держави від 22 січня 1919 р.; УСРР [3], зокрема, Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, затверджена Всеукраїнським З'їздом рад на засіданні 14 березня 1919 р. і прийнята в дефінітивній редакції Центральним Виконавчим Комітетом на засіданні 14 березня 1919 р. [4]; збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України; хронологічне зібрання законів, указів президії ВР, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР; постанови ВУЦВК і РНК про виборчі права громадян і порядок проведення виборів від 10 вересня 1924 р. та від 18 листопада 1925 р.; інструкції про вибори до рад і на з'їзди рад УРСР від 13 жовтня 1934 р.; збірники декретів та відомчих розпоряджень; збірники законоположень щодо релігії з поясненнями НКВС УСРР тощо.

У цих документах закладено теоретико-політичне і правове підґрунтя державно-церковних взаємин, визначено статус Церкви в суспільстві та правове становище духовенства.

До уваги можна взяти й церковно-релігійні вітчизняні та зарубіжні документи [5], зокрема, «Акты Святейшего Тихона, Патриарха

Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917 – 1943 гг.»; «Накази Церковним Соборам і Церковним Радам УАПЦ, видані у м. Києві Всеукраїнською Православною Церковною радою в 1927 р.»; «Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 14–30 жовтня 1921 р.»; «Мартирологія Українських церков у 4-х томах».

Означені джерела дозволяють аналізувати процеси, які відбувалися в Православній Церкві, з позицій, що докорінно відрізняються від партійно-державних, тобто забезпечують об'єктивне вивчення життя духовенства.

Значна увага належить нарративним документам [6] – спогадам партійно-державних і церковних діячів, учасників та свідків подій і процесів, що відбувалися у сфері державно-церковних взаємин в Україні та Росії в 1920 – 1930 рр. Політичні вподобання та погляди авторів на характер державно-церковних відносин інколи не лише не збігаються, а є протилежними. Проте спогади містять цікаву інформацію, що часто відсутня в офіційних документах, передають атмосферу тогочасного життя, допомагають зрозуміти мотиви діяльності окремих осіб та суспільних груп, порівняти еволюцію сприйняття та оцінки змін у сфері державно-церковних відносин.

Важливим джерелом для дослідження є матеріали державних всеукраїнських – «Вісті» ВЦВКР (Київ), «Антирелигиозник» (Москва), «Безбожник» (Київ), «Безвірник» (Харків) тощо, та регіональних – «Більшовик Полтавщини», «Возрождение» (Харків), «К труда» (Дніпропетровськ) тощо періодичних видань 20-х – 30-х рр. ХХ ст. – громадсько-політичних, атеїстичних, суспільно-політичних, освітянських та інших. У публікаціях досить повно відображено тенденційне атеїстичне ставлення більшовицької партії та органів радянської влади до релігії, Православної Церкви, духовенства і мирян, засоби, форми та методи впровадження в повсякденність нової комуністичної ідеології та моралі, напрями викорінення православної ідеології з життя суспільства. Представлені в пресі яскраві за формою, але часто «ганебні за змістом», фактичні матеріали забезпечують більш повне й глибоке розуміння сутності й характеру державно-церковних взаємин та місця й ролі духовенства в цей період.

Досліджено церковні періодичні видання, зокрема, «Український православний благовісник».

З опублікованих документів вивчено й довідкові видання, зокрема, Словник релігій для проведення перепису 1937 р., що значно доповнює уявлення про сутність подій, які відбувалися в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. [7].

Неопубліковані джерела представлені архівними матеріалами.

Насамперед, це документи, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

Важливі матеріали, які стосуються діяльності органів радянської влади, зберігаються у фонді ВУЦВК і Секретаріату його Президії (Ф. 1), фонді Ради народних комісарів Української РСР (Ф. 2), Наркоматі внутрішніх справ України (Ф. 5) та Управлінні політосвіти (Ф. 166).

За походженням комплекс документів формувався з матеріалів вищих, місцевих органів влади та в меншою мірою – церковних структур. За видовою ознакою вони складаються з інструкцій і циркулярів, справочинних документів та статистичних матеріалів.

Серед джерел, зосереджених в архіві вищих органів влади, чільне місце посідають документи Наркомату внутрішніх справ. Вивчено та використано матеріали підвідділу культів адмінвідділу (до 1923 р.) та відділу культів, що був утворений та діяв у наступні роки. Зокрема, справи 2182 – 2199 опису 1, які зосереджують матеріали щодо відокремлення церкви від держави. Так, справа 2189 містить дані щодо Київщини [8], 2192 – щодо Полтавщини [9], 2198 – щодо Харківщини [10], 2194 – щодо Чернігівщини [11]. Справи 2193 – 2194 свідчать про протиправні дії державних службовців стосовно священослужителів.

Опис 3 цього ж фонду містить дані про переписку адмінвідділу з округами з приводу закриття церков і молитовних домів за 1929 р.: справа 1932 – з Вінницьким округом [12], 1935 – Дніпропетровським [13] тощо. За 1930 р. у справі 1646 містяться відомості про облік служителів культу, які відреклись від релігійного сану [14]. Справа 1627 опису 3 [15] подає дані про притягнення до відповідальності робітників місцевих органів влади за бездіяльність та «викривлення партійної лінії» щодо використання або невикористання закритих церков та молитовних домів.

Важливі відомості подаються в матеріалах фонду 166. Зокрема, справа 234 опису 9 свідчить про характер розпорядження щодо особового складу комісій, які в 1929 р. притягали до відповідальності осіб, що поблажливо ставилися до духовних осіб [16].

Ґрунтовні відомості містить Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Вивчено документи фонду 1 – комуністична партія України та фонду 2 – комсомол України. Фонд 1 складається зі звітів, політичних листів секретарів окружних комітетів КП(б)У, доповідних записок ДПУ до ЦК. У них наявна інформація про державно-церковні відносини в цілому та про причини та динаміку зняття сану духовенством; постійне переслідування священослужителів, що проявлялося у вимогах влади відмовитися від служби, у виселенні, накладанні безпідставних штрафів тощо.

Заслужує на увагу справа 1772, яка містить секретний циркуляр щодо боротьби з церквою, датований 10 травня 1923 р. У цій справі представлені характеристики членів Українського Синоду, які були обрані Собором Єпископів у 1923 р. [17]

Справа 3095 складається з доповідних записок Вінницького, Харківського, Київського, Полтавського та інших регіональних партійних осередків до ЦК ВКП(б) і ЦК КПБ(у) про закриття церков [18].

Малодослідженими є справи цього фонду, які складаються з розпорошених матеріалів щодо окремих сільських і міських шкіл та свідчать про участь дітей і молоді під впливом віри в Бога в антирадянській атеїстичній діяльності. Зокрема, це справа 6642 .

Особлива увага належить справам другої половини 30-х рр., які стосуються спецповідомлень та доповідних записок силових структур щодо викриття контрреволюційних антирадянських організацій та окремих їх членів, куди включено й духовенство. Це справи 7167 – 7169 – за 1937 р., 7251 – 7302 – за 1938 р.; вони доповнюються матеріалами справ 7312 – 7375 за 1939 р.

Фонд 7 містить документи про політичні настрої серед молоді, зокрема, справа 468 за 1929 р. подає відомості з Харківщини, Сумщини, Київщини та Донеччини, а також листування ЦК комсомолу України з губернськими та окружними комітетами про релігійні організації в Україні та боротьбу з ними, та з інших питань досліджуваної теми [19].

Важливими у вивченні даної теми є матеріали обласних державних архівів. Архівні документи цієї групи дозволяють на основі вивчення специфіки архівів церковно-громадського життя в різних регіонах України аргументувати їхню змістовну спрямованість, зробити висновки та узагальнення щодо регіональних особливостей у контексті загальноукраїнських тенденцій. Географія цих матеріалів охоплює державний архів Вінницької області (ДАВО), державний архів Дніпропетровської області (ДАДПО), державний архів Запорізької області (ДАЗО), державний архів Луганської області (ДАЛО), державний архів Миколаївської області (ДАМО), державний архів Черкаської області (ДАЧКО), державний архів Чернігівської області (ДАЧО) та ін.

Важливий пласт складають наукові матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та архіву Управління Служби безпеки України в Луганській області (ДА УСБУ ЛО), особливо ті які вперше відкрито для наукового користування. Водночас, слід зауважити, що визначеність їх спрямованості відтворює ті політичні аспекти, які були породжені минулим життям та виокремлюються в історії України знаком питання.

Аналіз повного загалу вивчених архівних документів дає можливість, по-перше, виявити в цілому етапи та особливості державно-церковних відносин протягом означеного періоду та, зокрема, форми, методи та сутність процесу спротиву православного духовенства атеїзму радянської влади. По-друге, дозволяє дійти висновку, що як у центральних, так і в інших архівах формування документів відбувалося за «кампанійським» принципом: виходила відповідна партійно-державна постанова – місцеві органи реагували на неї, не було постанов – наставало затишшя у відносинах.

Висновки. Таким чином, комплексне узагальнення значного масиву опублікованих джерел і комплексу архівних документів робить джерельну основу репрезентативною. Аналіз і узагальнення документів різного походження та видової ознаки дозволяє усебічно дослідити проблему участі православного духовенства в русі спротиву антирелігійній політиці і практиці держави у 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.

Перспектива подальшого дослідження. Дана тема виявляється нам перспективною з огляду подальшого вивчення джерел з історії існування підпільного церковного життя в 20 – 30 рр. ХХ ст., як факту опозиційності тоталітарному політичному режиму.

Література

1. **Коммунистическая** партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986) [Текст] – М., 1983. – Т.2. 1917 – 1922. – 9-е изд., доп. и испр.– 521 с.
2. **Коммунистическая** партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. [Текст] : в 2-х т. – К., 1976.
3. **Декреты** Советской власти. [Текст] : в 14-и т. / редкол. Г.Д. Обичкин и др. – М., 1957 – 1964. – Т.1–3.
4. **Конституція** Української Соціалістичної Радянської Республіки. Затверджена Всеукраїнським З'їздом рад на засіданні 14 березня 1919 р. і прийнята в дефінітивній редакції Центральним Виконавчим Комітетом на засіданні 14 березня 1919 р. [Текст] – Х., 1920; Конституція (Основний закон) УСРР. Прийнята XI Всеукраїнським з'їздом Рад (15 травня 1929 р.) [Текст] : (Витяг) // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – К., 1929; Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР. – Харків, 1927 – 1937.
5. **Акты** Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917 – 1943 гг. [Текст] / сост. М.Е. Губонин. – М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского ин-та, 1994. – 1064 с.; Накази Церковним Соборам і Церковним Радам УАПЦ, видані у м. Києві Всеукраїнською Православною Церковною радою в 1927 р. [Текст] // Українське Православне Братство ім. митрополита Василя Липківського. – Вотебурі, Конн, 1960. – 63 с.; Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 14 – 30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали [Текст] / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.; Л. : Б.в., 1999. – 560 с.
6. **Польский М.** Новые мученики российские. Сведения о мучениках и исповедниках Русской Церкви, биографические данные о епископах и документы о внутрицерковной борьбе после 1927 года [Текст] / М. Польский // Собрание материалов. У 2-х т. – Джорданвилль : Издательство Свято-Троицкого монастыря, 1949; 1957; Эмигранты.

- Из воспоминаний митрополита Евлогия [Текст] // Наука и религия. – 1988. – № 5–6. – С. 52–65; Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищування Москвою українського селянства [Текст] / упор. Ю.С. Семенко. – Дніпропетровськ-Мюнхен : Б.в., 1993. – 223 с.
7. **Словарь** религий для разработки Всесоюзной переписи населения 1937 года [Текст] . – М., 1937. – 274 с.
  8. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2189. – 243 арк.
  9. **ЦДАВО** України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2192. – 212 арк.
  10. **ЦДАВО** України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2198. – 181 арк.
  11. **ЦДАВО** України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2194. – 249 арк.
  12. **ЦДАВО** України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1932. – 126 арк.
  13. **ЦДАВО** України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1935. – 41 арк.
  14. **ЦДАВО** України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1646. – 8 арк.
  15. **ЦДАВО** України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1627. – Арк. 40, 41.
  16. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772. – Арк. 7–9.
  17. **ЦДАГО** України – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3095. – 11 арк.
  18. **ЦДАГО** України – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6642. – 159 арк.
  19. **ЦДАГО** України – Ф. 7. – Оп. 1. – 468. – 18 арк.

Бублик О. И. Источники с истории оппозиционности православного духовенства и верующих советской атеистической теории и практики (20 – 30-х гг. XX вв.)

Актуальность материала, изложенного в статье, обусловлена потребностями общества в правдивом отображении исторических событий периода формирования нового, атеистического государства и как следствие возрождение духовности нации. Этим объясняется необходимость обработки новых, открытых и рассекреченных архивов, в частности с которых снято гриф секретности. Обработанные архивные материалы свидетельствуют о существовании несистемной оппозиции со стороны верующих, которая проявлялась в деятельности подпольных, домашних церквей, а также в выступлениях верующих, в частности сельских жителей против закрытия и разгрома церквей.

Ключевые слова: *нарративные документы, архивные источники, декреты, ведомственные распоряжения; сборники законоположений, Церковь, православие, духовенство, священнослужители, религия, Православный Церковный Собор.*

Bublik O.I. The Sources with the opposition history of the orthodox clergy and believers in soviet atheistic theory and practical persons (20 - 30-s. of XX-th century)

The urgency of the material, which is stated in the article, is conditioned with the society's necessity in truthful reflection of the historical events at the

period when new, atheistic state was formed and as the effect of the ecclesiastical nation's rebirth. The necessity of the processing new, opened and declassified archive is explained. Processed archive materials are indicative of existence of the believers' opposition, which revealed itself in activity of the underground, home churches, as well as in believers' appearances in particular rural inhabitants against the church's closing and messing.

Key words: *recollections, archive sources, decree-laws, departmental dictations; the law collections, Church, orthodoxy, clergy, clergymen, religion, Orthodox Church Cathedral.*

УДК 94(477:71:73) «1948/1979»

Гарнагіна С.О.

**ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА 1949 Р. ПРО ВІДРЯДЖЕННЯ СТАПАНА
РОСОХИ ДО КАНАДИ ТА США ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ
МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЕКЗИЛЬНОГО ЦЕНТРУ УНР
(1948 – 1949 РР.)**

В статті проаналізовано періодичну пресу 1949 р., яка містить інформацію про відрядження діяча екзильного центру Української Народної Республіки Степана Росохи до Канади і США у 1949 р. та стосовно міжнародної діяльності Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі. Досліджено і запроваджено в науковий обіг матеріали української, англійської та французької періодики, значна частина якої міститься у фондах Центрального Державного архіву Вищих органів влади та управління України.

Ключові слова: *екзильний центр УНР, міжнародна діяльність, періодична преса, С. Росоха.*

Аналіз періодичної преси є вагомим джерелом історичного дослідження. На відміну від архівних джерел, що часто містять суху звітність, газетні публікації дають змогу побачити досліджувану проблему не загальною, а у її специфічних аспектах.

На сьогодні не має спеціальних досліджень, в яких би розглядалась періодична преса в якості джерел з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР. Також не виявлено історичних праць, в яких би використовувалась інформація про діяльність С. Росохи.

Звертаючись безпосередньо до відрядження Степана Росохи до Канади та США, зазначимо, що воно досить повно представлено у місцевій та еміграційній пресі, на які доводиться спиратися дослідникам історії України та української еміграції після Другої Світової війни. Водночас, практично не опрацьованим залишається великий пласт

різноманітної української, англійської та французької періодики, значна частина якої міститься у фондах Центрального Державного архіву Вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).

Мета даної статті: проаналізувати періодичну пресу 1949 р., щодо інформації про відрядження Степана Росохи до країн Канади та США і міжнародної діяльність Державного Центру УНР (далі – ДЦ УНР) в екзилі.

Загалом з даної тематики було знайдено та опрацьовано 36 англо- та французькомовних джерел, а також 23 україномовних періодичних видань. Лідером за кількістю статей та повідомлень на тему відрядження С. Росохи до Канади та США є «Winnipeg Free Press». У фонді 5235 ЦДАВО України знаходяться примірники газет «Winnipeg Free Press» та 8 копій статей з цієї газети, які датуються 21 лютого – 30 червня 1949 р. [1, арк. 7–18, 18 зв.], в яких містяться 14 повідомлень та 3 статті. Усі матеріали є досить значними за обсягом.

Таблиця 1.
Кількість інформаційних матеріалів щодо відрядження С. Росохи до Канади та США у «Winnipeg Free Press» за лютий – червень 1949 р.

Місяць	Повідомлення	Статті
Лютий	5	
Березень	4	2
Квітень	1	1
Травень	3	
Червень	1	

Розташування інформаційних матеріалів на шпальтах газети обмежене рамками розділів «Новини» та «Цікаві відступи». У хронологічному вимірі, найбільша кількість інформації про екзильний центр УНР та про його представника Степана Росоху зустрічається у примірниках за лютий-березень 1949 р., тобто період коли він знаходився саме у Вінніпегу [1, арк. 11].

Усі ці повідомлення у «Winnipeg Free Press» можна систематизувати за таким темам:

- 1) Повідомлення про приїзд С. Росохи до різних населених пунктів Канади та США;
- 2) Інтерв'ю з особами, які особисто зустрічалися з паном С. Росохою;
- 3) Діяльність Товариства сприяння УНРаді в Вінніпегу.
- 4) Звіти із виступів С. Росохи у Вінніпегу.

Одна із найбільших вміщених у «Winnipeg Free Press» статей, що містить суто історичний матеріал і довідкову інформацію про діяльність екзильного центру УНР розміщена в № 26 за 15 березня 1949 р. [1, арк. 17]. Зі статті, стає зрозумілим, що автор є прихильником діяльності екзильного центру та знає про нього достатньо багато, але це робить його

статтю дещо суб'єктивною. Журналіст наводить досить широкі відомості щодо кількісного та якісного складу центру УНР, подає повну біографію Степана Росохи та його колег. Особливу цікавість являє інформація про реорганізацію Державного Центру УНР у 1948 р. та плани відрядження пана Росохи, з точною вказівкою міст, населених пунктів та дат його перебування там. Ця стаття є вагомим підґрунтям для висвітлення процесу становлення реорганізованого екзильного центру та Степана Росохи на посаді заступника міністра закордонних справ Української Національної Ради (далі – УНРади).

Більшість повідомлень «Winnipeg Free Press» дозволяють нам зрозуміти наміри представника екзильного центру по відношенню до українських емігрантів США та Канади, про діяльність міністерства закордонних справ УНРади, про фінансовий та політичний стан ДЦ УНР у 1948 – 1949 рр., а також окреслити основний спектр проблем, якими переймалися діячі емігрантського уряду в після воєнний період [1, арк. 7].

23 лютого 1949 р. «Winnipeg Free Press» повідомив, що «доктор Степан Росоха, представник реорганізованого Державного Центру УНР в екзилі відвідає Вінніпег наступного тижня. Ми з нетерпінням чекаємо на цю зустріч та покладаємо на неї великі сподівання!» («Dr. Stepan Rosoha representative of the ekzile center of the UNR visit Winnipeg next week. we are looking forward to this meeting and pin great hopes on it!») (*тут і далі переклад наш – С. Г.*) [1, арк. 9]. Після цього повідомлення про приїзд Степана Росохи до різних населених пунктів зустрічаються дуже часто. Наприклад, в березні кореспонденти «Winnipeg Free Press» розповідають про подальші плани С. Росохи, моменти його виступів в різних міста та осередках, а також публікують фотоматеріали зроблені власноруч [1, арк. 2, 10, 17 зв., 18 зв.].

Окрім газети «Winnipeg Free Press», ще цілий ряд періодичних видань містять відомості про відрядження доктора Росохи в міста Канади та США. Поступаючись статтями «Winnipeg Free Press» кількісно, вони, тим не менш, часто містять важливу інформацію, або цікавий ілюстрований матеріал.

Цікаві факти з історії відрядження можна відшукати на сторінках видання «The Winnipeg Tribune» [2, арк. 7]. У 49 номері тижневика від 26 лютого 1949 р. міститься ілюстрований нарис про виступ Росохи у Вінніпегу, який містить коротку історичну довідку про Реорганізований Державний Центр УНР в екзилі та самого доповідача, а також фотографії з особистого архіву Степана Росохи та його виступу [2, арк. 9 зв.]. Інформативною є також згадка в іншому номері цього видання про історію створення екзильного центру та його значення для української історії: «... це єдиний легальний та легітимний представник всього українського народу, поза її межами. Люди, які створювали його, піднімали та зараз працюють – Герої своєї Батьківщини» («...This is the only legal and legitimate delegate of the Ukrainian people abroad. People who

formed, developed it and now work in it - the heroes of his Homeland») [2, арк. 22–25].

Важливу інформацію про відрядження Степана Росохи можна здобути, проглядаючи матеріали тижневика «The Northern daily news» [3, арк. 3–5]. Наведемо одну із статей, автор якої, «Patriot», коротко розповідає про минуле екзильного центру, про функціонування його ресотрів (міністерств), про його керівників, фінансову та культурну ситуації на час написання статті [3, арк. 7–7 зв.]. Цей нарис певною мірою відображає рівень знань закордонних сучасників про історичне минуле ДЦ УНР та найбільш яскраві для них аспекти цього минулого.

Таблиця 2.
Періодичні видання, які містили інформацію про відрядження
С. Росохи до Канади та США

Україномовна емігрантська преса	Іноземна періодична преса
«Новий шлях», «Український голос», «Наш вік», «Канадський ранок», «Українські вісті (Едмонтон)», «Українська громадська пора», «Хлібороб» та «Праця» (Бразилія), «Свобода», «Америка», «Наш клич» (Аргентина), «Українське слово» (Париж), «Промінь» (Зальцбург), «Українські вісті. Новий Уільям», «Гетьманський робітник», «Будучість націй (каталицька)», «Гомін УГВР», «Українська трибуна», «Комуністичне слово в Вінніпегу», «Комуністичне життя в Торонто», «Комуністичні щоденні вісті в Америці», «Канадський фермер», «Народне слово».	«Winnipeg Free Press», «The Winnipeg Tribune», «The Northern daily news», «The Gazette», «The Brantford Expositor», «The Star», «West Toronto», «America», «Svoboda», «La Press», «La Gazette du Nord Vendredi», «Chef de la poste», «Tribune», «Toronto Daily Star», «Sent Katharine standard», «London Free Press», «Hérait», «Tilins Daily Press», «Windsor Daily Star», «Brentford ekspozitor», «Insight Montreal - Ottawa», «Montreal Daily Star», «Di journal», «News of Edwand», «Timmins Daily Press», «Insight», «Rouen Noranda Press», «La Frontera Rouen», «La Gazette du Nord Valdor», «Valdor star», «Norden Daily News», «La Gazette de Nord», «Cotburi Daily Star», «Daily Star Times Magazine», «Port Arthur News Chronicle», «La Canada»

Мемуарний характер має заключна частина розповіді журналіста Дінаре у виданні «The Gazette» від 16 травня 1949 р., у якій автор розповідає про своє перебування у «вільній» Україні у 1918 р. та в УРСР у 1948 р. і поряд з майже відомими фактами, висловлює свої власні враження про Україну та порівнює «обидві» держави, що дозволяє нам

побачити державу очима об'єктивного очевидця, а також робить свої висновки про майбутнє Радянської України, якщо та опиниться під владою екзильного уряду УНР («L'Ukraine sont les deux passés et présents sont des pays différents, malheureusement. UNR Centre de prendre le pouvoir et le contrôle. C'est alors seulement l'Ukraine vont prospérer!...») [4, арк. 15].

Видання «The Brantford Expositor», також може служити в справі розкриття певних аспектів міжнародної діяльності екзильного центру УНР. Зокрема, стаття від 8 квітня 1949 р. інформує читача про формування Української Національної Ради, про фінансове забезпечення ДЦ УНР та діяльність пана Росохи в емігрантському уряді, що допомагає створити чітке уявлення про усі аспекти існування українців за кордоном [1, арк. 33–38].

Ще один історичний нарис про діяльність екзильного центру у Сполучених Штатах Америки пропонує періодичне видання «The Star». Його автор розглядав виступ Степана Росохи, як звіт з діяльності екзильного уряду та спробу долучити до активної праці нових прихильників УНРади (в першу чергу, за для фінансової підтримки та пропагування засад екзильного уряду) [5, арк. 10]. В цілому, це дослідження значно відрізняється від багатьох наведених вище суб'єктивізмом подання інформації та неперевіреністю поданих фактів.

Інші періодичні видання (наприклад: «West Toronto», «America», «Svoboda», «La Press», «Волдор Стар», «Канадський фермер», «Народне слово») містять інформацію про виступи Росохи у вигляді різноманітних за обсягом але подібних за структурою нарисів, автори яких звертають увагу переважно на історію та діяльність екзильного центру УНР, а не на доповідь [6, арк. 15–19]. Ці нариси дозволяють уявити рівень знань сучасників тогочасних подій про ДЦ УНР, а також цілком містять корисну інформацію різного характеру.

Отже, можна виділити таку специфіку періодичних видань того часу, зокрема усі іншомовні видання писали свої статті дуже прихильно по відношенню як до Степана Росохи, так і до всього екзильного центру УНР загалом. Україномовні видання неоднозначно оцінювали діяльність, як самого С. Росохи, так і всього екзильного центру УНР.

Отже, 16 пресових видань («Новий шлях», «Український голос», «Канадський фермер», «Наш вік», «Канадський ранок», «Українські вісті (Едмонтон)», «Українська громадська пора», «Хлібороб» та «Праця» (Бразилія), «Свобода», «Америка», «Народне слово», «Наш клич» (Аргентина), «Українське слово» (Париж), «Промінь» (Зальцбург), «Українські вісті. Новий Уільям») [7, арк. 5–5 зв.], а інші 7 джерел не прихильно ставляться або до Степана Росохи, і вважають його не найкращим представником і діячем УНРади, або до ДЦ УНР, як політичного осередку українців на чужині («Гетьманський робітник», «Будучість націй (каталицька)», «Гомін УГВРо», «Українська трибуна», «Комуністичне слово в Вінніпегу», «Комуністичне життя в Торонто», «Комуністичні щоденні вісті в Америці») [7, арк. 5 зв. – 7]. Саме ці

видання дають змогу об'єктивно оцінити важливість діяльності ДЦ УНР в екзилі та його загальний вплив на українських емігрантів та усіх своїх прихильників.

Таблиця 3.
Відношення україномовної емігрантської періодичної преси щодо діяльності С. Росохи та екзильного центру УНР

Прихильно ставилися	Не прихильно ставилися
«Новий шлях», «Український голос», «Канадський фермер», «Наш вік», «Канадський ранок», «Українські вісті (Едмонтон)», «Українська громадська пора», «Хлібороб» та «Праця» (Бразилія), «Свобода», «Америка», «Народне слово», «Наш клич» (Аргентина), «Українське слово» (Париж), «Промінь» (Зальцбург), «Українські вісті. Новий Уїльям»	«Гетьманський робітник», «Будучість націй (каталицька)», «Гомін УГВРо», «Українська трибуна», «Комуністичне слово в Вінніпегу», «Комуністичне життя в Торонто», «Комуністичні щоденні вісті в Америці»

Таким чином, різні аспекти подорожі Степана Росохи до Канади та США, а також міжнародної діяльності екзильного центру УНР представлені в періодиці 1949 р. достатньо широко і можуть бути використані дослідниками. Проте, поза увагою науковців залишилися такі питання міжнародної діяльності екзильного центру УНР як висвітлення відряджень та перебувань С. Росохи в Канаді та США в офіційній та неофіційній українській пресі, значення відряджень діячів ДЦ УНР та УНРади до різних країн світу і їх вплив на дипломатичну діяльність екзильного центру та на процес реалізації міжнародних відносин. Отже зазначена проблема заслуговує на самостійне вивчення.

Література

1. **Центральний** державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5235. – Оп. 1. – Т. 1 – Спр. 34 (Листування голови УНРади проф. Б. Іваницького з членами УНРади, представниками різних партій, підготовчою комісією з організації національної Ради; вирізки з газет про діяльність української еміграції).
2. **ЦДАВО** України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Т. 1– Спр. 30 (Меморіали в справах відношення Союзу гетьманів-державників до УНРади 18.07.1948 – 12.12.1949 рр.).
3. **ЦДАВО** України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Т. 1 – Спр. 80 (Документи про роботу УНРади).

4. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Т. 1 – Спр. 75 (Документи III сесії УНРади (протоколи пленарних засідань та документи до них)).
5. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Т. 1 – Спр. 130 (Документи про роботу виконавчого органу УНРади. Листування УНРади з головою Асамблеї Об'єднаних Націй про міжнародно-правове становище України, звіт про діяльність УНРади за 1948 – 1952 рр.).
6. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Т. 1 – Спр. 138 (Документи ресорту закордонних справ виконавчого органу УНРади (інформації, звернення, листування) Анг. мовою).
7. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Т. 1 – Спр. 142 (Документи про роботу виконавчого органу УНРади. Інформації ресорту преси та інформації про пресову конференцію виконавчого органу УНРади та інші).

Гарнагина С.А. Периодическая пресса 1949 г. про поездку Степана Росохи в Канаду и США как источник по истории международной деятельности экзильного центра УНР (1948 – 1949 гг.)

В статье проанализирована периодическая пресса 1949 г., которая содержит информацию о командировке деятеля экзильного центра Украинской Народной Республики Степана Росохи в Канаду и США в 1949 г. и относительно международной деятельности Государственного Центра Украинской Народной Республики в эмиграции. Исследованы и введены в научное обращение материалы украинской, английской и французской периодики, значительная часть которой содержится в фондах Центрального государственного архива Высших органов власти и управления Украины.

Ключевые слова: *экзильный центр УНР, международная деятельность, периодическая пресса, С. Росоха.*

Garnagina S.A. Periodical press in 1949 about a trip Stepan Rosoha in Canada and the USA as a source on the history of international activity the exile center of UNR (1948 – 1949).

The Periodic press in 1949, which contains information about the tour of representative the exile centre of UNR S. Rosoha to Canada and the USA in 1949 and international activity of State Centre of Ukraine National Republic in exile are analyzed. The materials of Ukrainian, English and French periodicals, the main part of which is contained in Central State Archive of Supreme Power and Government of Ukraine are investigated and entered in science.

Key words: *exile center of UNR, international activity, periodical press, S. Rosoha.*

УДК 94 (477+470)

Вовк С.О.

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
МІЖРЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПРИКОРДОННИХ
ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ТА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
(НАПРИКІНЦІ ХХ ст. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.)**

Стаття присвячена характеристиці джерел з історії становлення та розвитку міжрегіонального співробітництва прикордонних областей України та Російської Федерації (наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст.). Досліджено правову базу співробітництва та розкрито основні напрямки співпраці в рамках Виконавчого комітету прикордонних областей України, Російської Федерації та Республіки Біларусь, та між окремими прикордонними українським та російськими областями, проаналізовано проблеми систематизації поточних архівів обласних державних адміністрацій.

Ключові слова: міжрегіональне співробітництво, прикордонне співробітництво, прикордонні області, механізми правового регулювання.

Досягнення Україною незалежності та залучення її регіонів до системи міжнародної співпраці в умовах розвитку інтеграційних процесів поставило перед державою проблему організації ефективного прикордонного співробітництва. Для розвинених країн світу прикордонне співробітництво є вагомим засобом інтенсифікації співробітництва з сусідніми державами в різних галузях господарського життя, а також одним з чинників їхнього взаємоузгодженого розвитку. Саме прикордонні регіони мають змогу швидше, ніж інші територіальні національні господарства, досягти комплексно-інтегрованого стану на основі суспільно-економічного зближення територій сусідніх держав.

Суттєвий науковий інтерес становлять відносини регіонів, що стали прикордонними в процесі утворення нових незалежних держав після розпаду Радянського Союзу. Це дало підстави виділити особливий тип прикордонних регіонів, специфіка взаємодії яких досліджена недостатньо. Пошук оптимальних форм співробітництва, що дозволяють реалізувати інтереси суб'єктів двох країн, є однією з найбільш актуальних проблем у їхній зовнішній політиці. Крім того, у Російській Федерації в прикордонних регіонах, як правило, велика частина населення є етнічними українцями. Вплив України на останніх, на жаль, не є недостатнім. Політичні зміни, що відбуваються в нашій країні дають поштовх до посилення впливу держави на етнічних українців, які мешкають у прикордонних регіонах Російської Федерації. Мета даної статті – характеристика джерел з історії становлення та розвитку

міжрегіонального співробітництва прикордонних областей України та Російської Федерації (наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст.).

Усі джерела з історії становлення та розвитку міжрегіонального співробітництва прикордонних областей України і Російської Федерації окресленого періоду можна умовно поділити на декілька груп:

- по-перше, це опубліковані збірники документів та матеріалів;
- по-друге, міжнародні правові документи, що стосуються прикордонного співробітництва в Європі, а також міждержавні угоди про взаємовідносини та співробітництво в різних сферах, національні закони і правові акти України та Російської Федерації, в яких закладені основи прикордонного співробітництва;
- по-третє, офіційні статистичні довідники України та Російської Федерації;
- по-четверте, документи й матеріали поточних архівів Виконкому прикордонних областей України, Російської Федерації і Республіки Білорусь, Управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації та Управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності Луганської обласної державної адміністрації;
- по-п'яте, періодичні видання України й Російської Федерації.

В останнє десятиліття українськими й російськими вченими введено до наукового обігу багато історичних документів, що вийшли друком у вигляді тематичних збірників. Серед вищезгаданих видань виділяються такі як: «Україна в ХХ столітті (1900 – 2000): Збірник документів і матеріалів» [1]; «Україна – Росія 1990 – 2000 роках: Документи: матеріали» [2]; «Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів (1991 – 1995 року)» [3], «Сборник документов и материалов по вопросам международных и внешнеэкономических связей Российской Федерации» [4], «Сборник документов МИД РФ» [5].

До другої групи джерел належить текст Рамкової конвенції із додатками і протоколами: Мадридська Конвенція загальних принципів транскордонного співробітництва [6], а також правові документи національних законодавств України й Російської Федерації, які зібрані в спеціальні законодавчі офіційні збірники обох країн: Собрание законодательства Российской Федерации (закони «О государственном регулировании внешнеторговой деятельности»; модельний закон «О регионах приграничного сотрудничества»; федеральні закони «О координации международных и внешнеэкономических связей субъектов Российской Федерации», «О международных договорах Российской Федерации», Укази Президента Російської Федерації «Об основных положениях региональной политики в Российской Федерации», «О координирующей роли Министерства иностранных дел Российской Федерации в проведении единой внешнеполитической линии Российской Федерации», проект закону «О координации внешнеэкономических связей субъектов Российской Федерации», устава прикордонних

областей Російської Федерації: Белгородської, Ростовської, Воронежської) і українські збірники правових актів – Вісник Верховної Ради України з 1992 по 2003 рр., Офіційний вісник 1999 – 2000 рр. (законо «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про місцеве самоврядування», положення «Про організацію органами виконавчої влади прикордонної та прибережної торгівлі», закони «Про державний кордон», «Про заходи щодо розвитку економічного співробітництва областей України з суміжними прикордонними областями Російської Федерації», постанова Верховної Ради України «Про приєднання України до Європейської конвенції про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади 1980 р.»).

Чільне місце серед законодавчої використаної джерельної бази займають основні закони України і Російської Федерації: Конституція України [7]; Конституція Российской Федерации [8].

Треба мати на увазі, що окремі документи, з них, особливо прийняті в першій половині 90-х рр., заполітизовані, не досить конструктивні за змістом. Звичайно, нормативно-правові акти з окресленими недоліками не сприяли встановленню цивілізованих міждержавних відносин.

На особливу увагу серед джерел з історії становлення та розвитку міжрегіонального співробітництва прикордонних областей України та Російської Федерації окресленого періоду заслуговують матеріали і документи поточних архівів, по-перше, матеріали що зберігаються у Виконавчому комітеті Ради керівників прикордонних областей України, Російської Федерації й Республіки Білорусь (Плани роботи Ради керівників прикордонних областей на 1998 – 1999 рр., на 2000 – 2001 рр., Спільна програма реалізації Угоди між урядом Російської Федерації й Урядом України про співробітництво прикордонних областей Російської Федерації й України, інформація з основних проблем, які потребують вирішення в прикордонних регіонах держав України і Російської Федерації по річці Сіверський Донець, рішення про взаємодію органів виконавчої влади регіонів, які входять до складу Ради керівників прикордонних областей, у розв'язанні питань урегулювання міграційних процесів, рішення про взаємодію органів правопорядку прикордонних областей з питань боротьби з організованою злочинністю, наркобізнесом; доповідь «Можливості створення економічного союзу між суб'єктами господарчої діяльності Росії і України»; матеріали засідань керівників прикордонних областей України, Російської Федерації і Республіки Білорусь за період з січня 1994 р. по лютий 2002 р. (відбулося 14 засідань)); по-друге, матеріали, що зберігаються в управлінні освіти та науки Харківської обласної державної адміністрації (Угода про співробітництво між управліннями освіти адміністрацій Белгородської, Курської областей та управліннями освіти і науки Харківської області; Постанова голови адміністрації Белгородської області «Про розвиток співробітництва в області науки, освіти і культури», програми обласних семінарів завідуючих відділами освіти Белгородської й Харківської

областей; квоти для вступу до навчальних закладів Харківської області громадян Російської Федерації; плани спільних заходів – управління освіти Белгородської й Харківської адміністрацій; Протоколи про співробітництво між управлінням освіти адміністрації Белгородської області і управлінням освіти Харківської обласної державної адміністрації, локальні угоди між господарчими суб'єктами Харківської області з суміжними прикордонними регіонами Російської Федерації); по-третє, документи і матеріали поточного архіву управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності Луганської обласної державної адміністрації – це угоди про міжрегіональне співробітництво між Луганською областю і суміжними областями Російської Федерації; програма дій з реалізації Угоди про міжрегіональне співробітництво між Ростовською і Луганською областями на 2001 – 2002 рр.; інформація з міжрегіональних торгово-економічних зв'язків; локальні угоди між господарчими суб'єктами Луганської області з суміжними прикордонними регіонами Російської Федерації. Багато з вищезгаданих документів на жаль, на сьогодні не систематизовані, що ускладнює процес їх використання в якості джерел для дослідження розвитку прикордонного співробітництва між Україною і Російською Федерацією на початковому періоді.

Важливими джерелами з історії розвитку прикордонного співробітництва України та Російської Федерації стали статистичні українські та російські довідники [9]. На жаль, статистичні данні у цих виданнях відрізняються за методиками отримання інформації. Вони ґрунтуються на результатах обстежень, які відрізняються за обсягом, часом та програмою. Ця обставина ускладнює можливість їх порівняльного аналізу.

Різноманітна інформацію з окресленої проблеми висвітлена на сторінках центральної, регіональної та місцевої преси України та Російської Федерації. Це, зокрема, українські газети: «Зеркало недели», «Слобідський край», «Деснянська правда», «Сумщина», «Жизнь Луганска», «Наша газета», «Луганська правда»; російські періодичні видання: «Белгородская правда», «Брянский рабочий», «Воронежский курьер». Різномістовні та різнополюсні, з політичної, економічної та соціальної точки зору, матеріали української та російської періодики дають змогу значно розширити сферу аналізу та узагальнення окремих питань дослідження міжрегіонального співробітництва.

Окремо необхідно згадати інформаційно-аналітичну газету, що виходила при сприянні Виконавчого комітету Ради керівників прикордонних областей «Приграничное сотрудничество». Безпосередньо на сторінках згаданої газети були відображалися нормативно-правові документи, які регламентували національний рівень регулювання міжрегіонального співробітництва, документи, що приймалися в рамках Виконкому, новини, які висвітлювали заходи з економічного,

культурного, соціального напрямків прикордонного співробітництва окремих областей України та Російської Федерації

Таким чином, аналіз джерел з історії становлення та розвитку міжрегіонального співробітництва прикордонних областей України та Російської Федерації (наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст.) дає можливість по-перше, охарактеризувати правову базу співробітництва; по-друге, розкрити основні напрямки співпраці як в рамках Виконавчого комітету прикордонних областей України, Російської Федерації та Республіки Біларусь, та і між окремими прикордонними українським та російськими областями; по-третє, виявити проблеми систематизації поточних архівів обласних державних адміністрацій.

Джерельний потенціал кожної з груп неоднаково використовується у вітчизняній та російській історіографії відповідно до чого найбільший інтерес становлять неактуалізовані досі джерела.

Література

1. **Україна** в ХХ столітті (1900 – 2000): Зб. документів і матеріалів. – К. : Вища школа. – 2000. – 351с.
2. **Україна** – Росія в 1990 – 2000 роках. Документи і матеріали. – К. : МЗСУ, МЗС РФ, 2001. – 774 с.
3. **Україна** на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів (1991 – 1996). – Кн. 2. – К. : Вища школа, 1997. – 286 с.
4. **Сборник** документов и материалов по вопросам международных и внешнеэкономических связей Российской Федерации. – М. : МИД, 1999. – 361с.
5. **Сборник** документов МИД РФ. – М. : МИД, 1999. – 664 с.
6. **Мадридська** Конвенція загальних принципів транскордонного співробітництва // Бюлетень СЕК ООН. Женева, 21 травня 1980 р.; додаткові протоколи № 1 від 5 листопада 1995 р. та № 2 від 5 травня 1998 р.
7. **Конституція** України – основи реформування суспільства – Х. : Право, 1996. – 96 с.
8. **Конституция** Российской Федерации – М. : Юрид. л-ра, 1994. – 200 с.
9. **Статистический** сборник Черниговской области за 1997. – Чернигов, 1998. – 170 с.; Брянская область в цифрах: Статист. сб. – Брянск, 1998. – 138 с.; **Україна у цифрах** (статистичний довідник) – К. : Держвидав України, 2000. – 300 с.; **Внешнеэкономические связи и региональное развитие России** (СПб, декабрь 1998). – М. : АРКТИ, 1999. – 300 с.; **Население и условия жизни в странах СНГ: Стат. сб.** – М. : Эпикон, 1998. – 289 с., **Регионы России: справочные сведения о субъектах Российской Федерации** – М. : ИМЭПИ РАН, 1999. – 300 с.; **Россия и её соседи. Сотношение национальных интересов внутри СНГ: статистический и реферативный сборник.** – М. : МИНИ ОН РАН, 1999. – 300 с.

Вовк С.А. Источники по истории становления и развития межрегионального сотрудничества приграничных областей Украины и Российской Федерации (в конце XX в. – начале XXI в.).

Статья посвящена характеристике источников становления и развития межрегионального сотрудничества приграничных областей Украины и Российской Федерации (в конце XX в. – начале XXI века). Исследована правовая база сотрудничества и раскрыты основные направления сотрудничества в рамках Исполнительного комитета пограничных областей Украины, Российской Федерации и Республики Беларусь, и между отдельными пограничными украинскими и русскими областями, проанализированы проблемы систематизации текущих архивов областных государственных администраций.

Ключевые слова: *межрегиональное сотрудничество, пограничное сотрудничество, приграничные области, механизмы правового регулирования.*

Vovk S.A. The sources of history of the becoming and development of inter-regional cooperation of borderline Ukraine and Russian Federation regions (end of XX – beginning of XXI-th century).

The article is devoted the analysis of sources of history of the becoming and development of inter-regional cooperation of borderline Ukraine and Russian Federation regions (end of XX – beginning of XXI-th century). The legal base of cooperation is investigated; the main areas of cooperation within the Executive Committee of the Border Regions of Ukraine, Russian Federation, Republic of Belarus and between some frontier Ukraine's and Russian's regions are shown; the problems of systematization of archives of regional state administrations are analyzed.

Key words: *inter-regional cooperation, frontier cooperation, frontier regions, the mechanisms of legal regulation.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)"12/13"

Борисова О.В.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВЕЛИКОГО КНЯЖІННЯ КИЇВСЬКОГО ЯК ЧИННИК ЕКСПАНСІОНІСТСЬКИХ ЗАХІХАНЬ ЛИТОВСЬКИХ ДИНАСТІЙ НА ВОЛОДІННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ (КІНЕЦЬ XIII – СЕРЕДИНА XIV ст.)

У статті аналізується династичний і церковний потенціал Великого княжіння Київського під час початку й розгортання литовської експансії на землі колишньої Київської Русі. Цей потенціал був одним із важливих чинників цієї експансії. Але він привертав увагу й інших претендентів на «Київську спадщину», що в даній статті й розкривається. Автор дійшла висновку, що у великій боротьбі за «Київську спадщину», яка точилася між династіями Литви, Польщі і Московії у XIV ст., виразними були також римський, візантійський, ординський, германський «сліди».

Ключові слова: *геополітика, експансія, Православна церква, «Київська спадщина», Київська Метрополія, титул Rex.*

Історіографія. Нині в історичній науці спостерігається зростання інтересу до політичної історії Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтського (далі: ВКЛ), зокрема – до тих чинників, які стали причиною виникнення експансії литовських династій на землі України-Русі. З виникненням у Східній Європі незалежних пострадянських держав відкрилися нові можливості для розвитку в них національних історіографій. Історики цих країн посилили пошуки в історичному минулому ознак суверенної державності, тож не випадково, що їхню увагу привертає саме ВКЛ. Не втрачає інтересу до історії цієї середньовічної держави і російська та польська історіографії. Триває процес повернення забутих імен істориків минулого – дослідників ВКЛ [1; 2], відбувається переосмислення як їхнього внеску в історіографію ВКЛ, так і пошук нових підходів до історії ВКЛ [3 – 10]. Але багато проблем литуаністики залишаються ще недостатньо проробленими.

Часове поле статті охоплює період початку й розгортання литовської експансії на землі колишньої Київської Русі.

Актуальність теми зумовлена тим, що вона відноситься до однієї з маловивчених і недостатньо глибоко осмислених в історіографії.

Методологічне зауваження. Карл Поппер у своїй знаменитій праці «Відкрите суспільство та його вороги» зазначив, що рушійними силами історії виступають: «Великі вожді, великі класи, великі нації, або Великі ідеї». Визнаючи цю думку видатного історика беззастережно, відзначимо все ж таки, що для часів Середньовіччя слід говорити тільки про *Великих вождів та Великі ідеї* (націй у сучасному розумінні у той час ще не було, а видатні в цивілізаційному сенсі дії відзначити можна тільки щодо буржуазії і пролетаріату, тобто у час, пізніший, ніж Середньовіччя).

Виходячи із зазначеного, за нашою версією, поняття «геополітичний потенціал» у часи Середньовіччя включав у себе *династичний і релігійний потенціал* тієї чи іншої країни. Щодо останнього слід особливо підкреслити, що у зв'язку з тією об'єктивною обставиною, що поняття «вселенська церква» може бути застосоване тільки до християнства (інші релігії, навіть світові, такої структури не мають), то на просторі християнської цивілізації може використовуватися термін «церковний потенціал». Більш того, у нашому випадку – маємо на увазі Київську церкву часів Середньовіччя – саме цей термін (церковний потенціал) є таким, що точно і правильно окреслює ту проблему, яка мала місце саме в часи Середньовіччя.

Династичний потенціал Великого князівства Київського

Те, що мається на увазі під потенціалом династії, включало в себе насамперед проблему рангу володаря, навколо якого гуртувалася політична і релігійна еліта суспільства. Ранг і, що важливо, титул правителя, а з цим і його місце у світовому політичному ареалі, мали в часи Середньовіччя велике значення, й насамперед у процесі визрівання державно-політичної еліти, а з нею й її власних геополітичних претензій. І якраз дана проблема вивчена в науці вкрай недостатньо.

Грунтовних досліджень рівня титулу князів Київської Русі майже немає. Дослідники монарших династій зосереджуються головно на вивченні їх родів, але цього надто мало. Питання генези й рівня титулу «великий князь Київський» майже не розглянуте навіть таким уважним і висококваліфікованим дослідником, як Б. Успенський у його дослідженні російських монарших титулів [11]. Ми приділили увагу цій проблемі в деяких наших роботах [12; 13, с. 220–245], показуючи особливий статус титулу Rex, яким володіли правителі Київської Русі, і встановили, що цьому титулу не було рівних у Європі. Це здалося нам дивним і ми поглибили наші розвідки.

Ми зіставили титул Rex із титулом степових династій часів Середньовіччя – Каган. У Європі не було каганатів, тож не було й такого рівня титулів. Римські папи виводили титул «rex» від римських імператорів, Ми ж ще в Тацита виявили, що титул імператорів династії Юліїв-Клавдіїв навіть у кінці існування імператорського Риму був «*princeps*», тобто навіть не «*dux*», який сам був на порядок нижчим від титулу Rex. Це було зрозумілим: римські імператори були правителями, *обраними на посаду*, а не спадковими. Але тему того, звідки і як у самих

Рюриковичів з'явився титул *Rex* та які перипетії стояли за його легітимізацією в Європі (а він таки був легітимізований), слід уважати практично недослідженою в науці.

Нам треба встановити коли в Русі почались проблеми зі спадковістю титулу *Rex*, щоб виявити те, чим могли скористатися пізніше сусіди Русі. Ярослав Мудрий у розподілі земель і політичної влади застосував принцип старшинства в рамках родини. За старшим сином Ізяславом він закріпив Київ і Новгород, за іншими – інші терени Київської Русі [14, с. 98–99]. Але ця система ротації суперечила іншому принципу – успадкуванню влади від батька до старшого сина. Тут ми й бачимо підвалини того, що нам треба. Якщо відразу після смерті Ярослава політичну організацію країни очолив тріумвірат: Ізяслав, Святослав і Всеволод, то вже в 1073 р. Святослав зі Всеволодом усунули від влади Ізяслава і створили дуумвірат [15, с. 82]. Так сталося тому, що Ізяслав провадив політику незалежності від Візантії, через що греки влаштували у 1068 р. повстання серед киян, яке вперше викинуло Ізяслава на еміграцію. Коли ж він намагався повернутись до Києва, то кияни звернулись до його братів так: «Підіть-но удвох у город отця свого. Бо якщо ви не схочете, то доведеться нам, запаливши город свій, рушати в Грецьку землю» [14, с. 106]. Ці слова, як зазначає І. Кузич-Березовський, коментує М. Грушевський так, що «це означало заклик братів на князівство». Гарний заклик. Підпалити Київ і втікати до Греції. Видно, що агенти кидали такі думки між народ... Так роблять всі провідники невдалих революцій від тоді аж до сьогодні» [16, с. 98]. Цінна думка. Крім того, з наведеного уривку видно, на чії саме гроші кияни робили «революцію» проти законного *Rex*-а Ізяслава. Вдруге грецька дипломатія вижене Ізяслава вже руками його ж братів і без жодної причини – в 1073 р.

Поділ же державної влади автоматично знижував титул володарів. Володимир Мономах буде намагатись досягти порозуміння між різними гілками Рюриковичів шляхом збирання князівських з'їздів. Це свідчить про те, що він був *dux*-ом і намагався домовитись з такими ж, як він сам, *dux*-ами про першенство влади. Але з цього нічого не вийшло й у середовищі самих Мономаховичів почнеться порушення порядку тепер уже їхнього родового старшинства [15, с. 72–73], що призведе до децентралізації держави. Подальша історія свідчить про спробу поновити лінію *Rex*-а через якесь право на це чернігівських Ольговичів. Не випадково не раз під час «усобиць» (що, на нашу думку було нічим іншим, як боротьбою *dux*-ів проти спроб відновлення влади нащадків лінії *Rex*-а) доля великокняжого столу вирішувалась у Чернігові [15, с. 83]). Але все закінчилось поразкою останніх і трагічними наслідками для Київської Русі.

Так ми вийшли на один з найголовніших аспектів «Київської спадщини» – титул *Rex*, яким легітимно володів Київський великий князь династії Рюриковичів. Саме цей титул був ласим шматочком для

польських королів, московських князів (згодом царів), як також і для литовських династій. Але не тільки для них. Звернемо увагу на прусів, яких першими з литовських племен завоювали німці. Середньовічні німецькі джерела описували пруських правителів як дрібних начальників, демонструючи, що «не знають», який титул західної феодальної ієрархії щодо них треба вживати. Тому тут можна побачити різні назви: *regulus, nobilis, magistratus, castellanus, capitaneus*, навіть *dux* [17, с. 631]. Але зустрічається й *rex*. Неясно, правда, щодо кого саме цей титул уживався. Можливо, то була самоназва якогось із правителів прусів, але навіть самоназви не могли в ті часи не мати підстав. І саме прусів Орден першими завоював і асимілював. Тож, чи не в них германські імператори забрали титул «*rex*» і привласнили його собі, а потім, натиснувши на папу, легітимізували титул за собою? Могло бути. І тут нам потрібне зіставлення.

Як поводить себе, наприклад, князь Роман Мстиславович? Він і жодної уваги не звертає на самотитулування «*rex*»-ами якихось правителів прусів, зате безжально давить ятвягів, в середовищі яких майже немає родової аристократії (а вже тим більше претендентів на даний титул), зате ятвязькі «вискочки» висунули якісь претензії на територію, що належали Роману. *Так поводить себе справжній Rex*, якому не потрібен титул, адже він і так його має.

А як поведуть себе ті, хто дуже хоче бути *Rex*-ом (у нашому випадку – німецькі володарі), але не має на це жодного легітимного права? Вони завойовують ті терени, де є претенденти на цей титул (наприклад, якісь родові клани прусів), і забирають його собі. *Але це права на титул ніяк не добавляє.* Що залишається? Посилитися настільки, щоб задушити тих, у середовищі яких є справжній легітимний *Rex*, який ніколи не змириться з таким нахабством. Хрестоносці неодноразово й намагалися завоювати території Русі.

Хтось може сказати: але ж папи таки визнали титул *Rex* за германськими імператорами. Так, але Римські папи після Великого Розколу церкви 1054 р. робили те, на що не мали жодного одноосібного канонічного права. Роздавати ж те, що тобі ніяк не належить, можна легко. Тільки справжнього права на це така дія тому, хто під неї підпав, аж ніяк не дає. Тим не менш, ті ж литовські династи не змогли отримати від пап титулу *Rex*, причин до чого було декілька і ми їх розглянемо.

Отже, дивимося, що там могло бути. Кровний зв'язок з Данилом Галицьким і його сином Шварном (волинська династія з дому Рюрика) мав литовський князь Миндовг. У 1235 р. літопис згадує «Литву Миндовга», що означає, що тоді була й «Литва не Миндовга», тобто всією Литвою Миндовг у той час ще не правив (хоча з 1240 р. буде правити). Мирний договір з Волинню в 1219 р. уклав не тільки Миндовг і «старші князі», а й ті, хто покорилися Миндовгу (серед них були дуже знатні). Це ж стосувалося й деяких інших князів, не згаданих у договорі з Волинню, але вони визнали Миндовга. Простежуються особисті

претензії Миндовга на титул Rex, для чого, власне, йому й треба було володіти землями Русі. І схоже, що вони з'являються в нього саме після прийняття християнства від Риму. Це сталося в 1251 р. Готував Миндовга до хрещення священник Лівонського ордену Християн, він же став і його політичним наставником. Християн ознайомив його з політичною структурою Європи і міжнародними відносинами країн [18]. Тож Миндовг пройшов велику політичну школу, створив програму розвитку своєї держави, в структурі якої, як можна припустити, була й мета досягнення не тільки корони, а й найзначнішого з монарших титулів усіх часів – титулу Rex. Подальший виклад матеріалу щодо Миндовга ми проведемо у порівнянні з ще одним видатним політиком того часу – Данилом Галицьким.

Відома точна дата коронування Миндовга – 6 липня 1253 р., як і ціна його корони (дуже значна). Ясно, що Миндовг сам домагався коронування (як робило багато європейських володарів того часу), чому йому й довелося платити за це. Але, зазначимо, що титул, якого він отримав від папи при коронуванні, невідомий, і вочевидь, не випадково. Значить, – точно не Rex. По-перше, – тому, що таку подію хроністи аж ніяк уже б не пропустили. По-друге, – зі справжнім Rex-ом не торгуються, а виконують, чи, навпаки, не виконують і тоді мають від нього великі проблеми, його умови. А по-третє, – Миндовг був коронований «королем Литви», але не ВКЛ [19]. Литва ж – як Жемайтія або Самогитія, фігурувала як автономне князівство у складі ВКЛ, що видно з багатьох старовинних мап. Але ці мапи в значній мірі фіксують стан уже після княжіння Миндовга. І тут треба розбиратися детальніше, що ми й зробимо.

Миндовг був сином Рингольта. Литовські передання приписують заснування княжіння у Новогородку-Литовському саме Рингольту, сину Альгімунта, господаря Керновської волості. Видно, що «отчиною» Миндовга був Керновський уділ з терену властивої Литви. У такому разі *власний титул Миндовга не міг бути вище титулу руського удільного князя – princeps*. Однак, якщо литовські передання подали бажане за дійсне і його батько ніякого «княжіння» не засновував, то й на цей титул він права не мав, за нього йому ще треба було поборотися. Зважаючи ж на уділ Миндовга, що йому дістався у спадок, папа й дав йому титул «короля Литви», хоча на момент коронування той уже володів значними теренами в Західній Русі, тобто – далеко за межами тієї «Литви».

Як бачимо, Миндовг не міг ні за яких умов отримати титул Rex. Адже він не був ніяким великим князем, а лише правителем якогось автономного утворення. Утім, його ситуація була ще й гіршою, бо однією з умов отримання ним корони було передання Жемайтії (Самогитії), тобто тієї самої «Литви», «королем» якої його нарік папа, Ордену. Взагалі за 10 років (1250 – 1260 рр.) Миндовг видав Ордену 8 грамот, якими відчужив на користь Ордену різні округи Литовської землі. З них 7 стосувалися областей, які особисто йому не належали. Видно, що

Миндовг намагався «крутити» і з Римом, і з Орденом, але в нього це не вийшло. І 7 серпня 1259 р. він видав грамоту, якою віддав Ордену всю Жмудь (Жемайтю). Але це ще було не все. Магістр змусив його видати ще одну грамоту, якою він відписував Ордену все своє княжіння у випадку припинення його роду [17, с. 646]. (Власне, це після його смерті й сталося). Так Миндовг виявився «королем без королівства».

Скоріш за все, йому довелося вдовольнитися титулом *Principes*, начепити собі на голову корону, втративши при цьому самостійність власного новоспеченого «королівства», і на цьому заспокоїтися. Він і так отримав більш ніж достатньо. Нам узагалі дивно, що він від Риму щось таки та отримав. Значить, підстави таки були, і ці підстави – це тільки родство з Романовичами. Іншого просто немає!

Схема претензій Миндовга і їх ефективності є такою: просив титулу сам → Рим висунув умови → торгувався, але виторгував мізер, тож довелося таки заплатити і дуже дорого → отримав корону, проте, якої якості при цьому отримав титул, невідомо, але можна вирахувати: точно не *Rex*.

Паралельно проставляємо те, що папський легат П'єро Карпіні не просто в 1246 р. зустрівся з братом Данила Галицького Васильком (зміст перемовин значення не має – Карпіні явно вивідував рівень претензій самого Данила), а помчав слідом за Данилом, змушеним їхати в Орду, і зустрівся таки з ним під час його повернення звідти. І в папській грамоті від 3 травня 1246 р. було зазначено, що той приймає «руського короля» під покров св. Петра, а його ворогам загрожує гнівом Божим і своїм [20, с. 254]. Ніхто в Європі не злякався, але це – тема окрема, зараз же потрібен термін «руський король». За тодішнім звичаєм, король не міг бути нічийим васалом, а в разі нападу на його державу інші королі мали надати йому військову допомогу. Саме її й потребував Данило в обороні від монголів.

Титул, якого домагався Данило, і що йому запропонував папа, невідомі, але знаємо, що Данило відмовлявся від такої папської милості аж до 1253 р. З короною від папи інший папський легат Опізон їздив дуже довго за ним, доки таки не вмовив його її прийняти. Точна дата коронації невідома, тільки рік – 1253-й (чи то жовтень, чи то грудень), але чому ще в 1246 р. папа зве Данила «руським королем» література не пояснює. Утім, титул можна надати й задовго до коронації – уся проблема в тому, що Данила міг не задовольняти саме наданий в 1246 р. папою ТИТУЛ. Як на нашу думку, то саме так і було, запропонованим папою титулом був *Dux*, а не *Rex*, і саме це не влаштовувало Данила. Зіставимо це з тим, що в Русі саме в середині XIII ст. з'являється державна концепція *Regnum Russia* – у стилі різних королівств, що були в Західній Європі, і стосувалася вона саме Галичини [21, с. 7]. Але ж правитель *Regnum* – це і є *Rex*.

Отже, щодо Данила схема претензії і її ефективності є такою: папа в особі своїх легатів ганяється за Данилом з пропозицією корони ледве не по всій Східній Європі → Данило відмовляється, бо його, схоже, не

влаштовують умови коронації (конкретно – титул) → вмовляють, ледь не кланяються, але це не діє → нарешті Данило таки прийняв корону (значить, не тільки нічого за це не заплатив, а ще й змусив побігати за ним і понервувати), але, як пишуть учені, «в якомусь провінційному Дорогочині», ще й умови жодної не виконав (головна: церковна унія з Римом) → і, незважаючи ні на що, папа його корони не позбавив. І всі його нащадки будуть цілком легітимними королями, якщо виникне саме з середини XIII ст. щодо Галичини план створення Regnum Russia – Королівства Руського.

Як бачимо, різниця у ставленні Римського апостольського престолу до Миндовга і Данила разюча. Перший брав те, що давали, ще й платив за це ціну, яку диктували; другого довелося довго вмовляти, аби взяв те, що пропонували з поклонами. Значить, сам висував умови. Які ж? Одна відома: проголошення папою антитатарського хрестового походу. Папа з цим тягнув довго, потім таки об'явив – у 1253 р. Тоді Данило і прийняв корону, але церковної унії не ввів. А чому? А тому, вважаємо, що була ще одна умова з його боку: титул Rex разом із короною як титул «руського короля». Але папа бажаного титулу йому не дав. А інакше чому б виникла з цього часу програма створення Regnum Russia? Останнє уже було б і так – від Данила, якби той отримав разом із короною титул Rex. А чому Рим Данилові титулу не дав? А тому, що той не володів Києвом, а з ним і всім спадком династії Рюриковичів. Для оволодіння ж Києвом Данилу і потрібен був той антитатарський хрестовий похід. А потім він міг перед папою висунути претензію знов, тільки за нових політичних умов. Так сходяться історичні факти, що тільки підтверджує наші розмірковування.

Папа той антитатарський хрестовий похід об'явив таки, але, як свідчать джерела, ніхто в Європі й не поворухнувся, щоб у нього вирушити. Але чому папу тоді ніхто в Європі не послухав, адже раніше все було з точністю до навпаки? Традиційно це пояснюється тим, що на той час Римська курія вже переорієнтувалася на переможця – Орду й засилала емісарів у ханську ставку, прагнучи домовитися про спільний виступ проти турків і єгипетських султанів, що загрожували володінням хрестоносців у Палестині [22, с. 159], та й плани повернути татар на католицтво папство теж мало. Все так, але існувала ж іще й позиція самих хрестоносців, які, власне, і мали вирушити в той хрестовий похід, з якою Рим не міг не рахуватися.

Можна, безумовно, пасивність європейського аристократичного елементу в цьому питанні пояснити звичайним егоїзмом Європи, яка завжди прагнула наших предків русів, які й були справжнім, а не самопроголошеним (як поляки з їх демонстративною перед Європою ідеологією *Antemurale*) щитом проти небезпек з Великого Степу, залишити сам-на-сам з величезними проблемами, які з останніх витікали, і це теж буде правильно. Але ми б звернули увагу на поведінку в ситуації,

що розглядається. самого Данила Галицького. Тут треба шукати відповіді.

Данило ж прийняв прислану папою корону, як кажуть учені, «в якомусь провінційному Дорогочині». Якщо не розуміти прагнень Данила, то виходить, що він неначе як ховався з цим коронуванням, хоча й незрозуміло, від кого? Можливо надавав незначного значення тій короні? Вчені так і вважають. Ми ж думаємо, що все було просто, але треба побачити. Тож нагадаємо, що саме під Дорогочином Данило Галицький у 1237 р. розбив уцент хрестоносців [23]. Виходить, що фактом коронації *саме в Дорогочині* Данило чітко показував всьому європейському світові: «Я – головний претендент на титул Рех, який належав тільки моїм предкам Рюриковичам. Я коронуюсь короною, яку мене просто вмовили прийняти Римський папа, там, де я вас – негідників – бив, і бити буду». Прекрасна постава для нащадка Рюриковичів! Але... Європа відповіла на таку цілком гідну претендента на титул Рех поставу «руського короля» Данила тим, що й не поворухнулася у справі того антитатарського хрестового походу, якого той так завзято прагнув. Татар злякалися, як дехто з учених вважає? Некоректно щодо лицарів. Там були інші причини. Претензії Данила (цілком справедливі), скоріше за все, їм усім боліли. І як же можна допомагати дійсному претенденту «не з своїх» цей титул отримати? Все цілком зрозуміло.

Отож, Данило Галицький не домігся від Римського папи бажаного титулу Рех, хоча корону отримав. І джерела містять підтвердження цієї нашої думки. Збереглися грамоти останнього з галицько-волинських королів – Юрія II (1325 – 1340 рр.), в яких він підписувався так: *Dei gratia potius Dux et Dominus totius Russia Minoris* («З Божої ласки природжений князь усієї Малої Росії») [24, с. 123] (*виділено нами. – О.Б.*). Коментарі є зайвими, бо все видно й так: *Dux*. Це й був титул галицько-волинських Романовичів, юридично наданий папою ще першому руському королю – Данилу Галицькому.

Значить, папа довго вмовляв Данила прийняти разом із короною саме титул *Dux*, але претенденту на спадщину Рюриковичів цього було надто мало. У зв'язку з цим Данило ще до своєї коронації – навесні 1252 р., робить укріплюючий його княжий рід хід. Він одружує сина Романа з Гертрудою Австрійською і стає ініціатором кампанії боротьби за австрійський престол. Успішний її результат значно посилив би позиції Данила в Європі й Римі.

І тут (от, якраз саме тут!) у справу втрутився Миндовг: він напав на білоруські володіння Романа Даниловича. І український кандидат на австрійський престол гине в битві з військами Миндовга в 1256 р. Але ж Миндовг явно знав, що робив. І в 1258 р. він пориває з Данилом і відбирає у нього деякі волості Чорної Русі й Білорусь. А потім спрямовує свій погляд на Чернігівщину. Якби йому вдалося захопити її, то звідси до Києва було просто «рукою подати». Тож територіально чітко видний його змаг за володіння Києвом.

Не слід думати, що Миндовг змирився з тим, що Орден фактично зробив його «королем без королівства». Вчені вважають, що в такий спосіб Миндовг душив сильну внутрішню опозицію в своїй державі [17, с. 646]. Він, напевне, висував перед її представниками аргумент на кшталт: «Не слухаєтеся мене, «не такий» я вам? Ось віддам усе німцям, будете знати». Так і віддав же. Оце так розсердився та й корони, мабуть, дуже хотілося. Але й до цього він, напевне, зрозумів уже, в яку халепу втрапив, і при першій же нагоді – у 1260 р. очолив антиорденське повстання у Литві, що поширилось на великі території. В ході його Орден зазнав від Миндовга нищівної поразки – у битві на берегах р. Дурбе, що в Курляндії, внаслідок чого втратив усе, що йому віддав Миндовг. Пориваючи з Орденем, Миндовг відрікся й від християнства. Вочевидь, зрозумів, чого насправді коштують усі корони й титули християнського Риму. Саме після цього Миндовг загинув від рук змовників, і, вочевидь, не випадково.

Є підстави до твердження, що вже сам засновник Литовської держави князь (король) Миндовг висунув претензію не просто на коронування (цього йому досягти вдалося), а на титул Рюриковичів – Rex. І саме останнього він і не досяг. По-перше, – він не володів Києвом. По-друге, – він був коронований тільки королем «Литви», а не ВКЛ, до того ж він ще й передав ту «Литву» Лівонському ордену. І по-третє (головне), – серед самих руських князів тоді ще існували реальні претенденти на спадок «дому Рюрика». Рим «крутив» з ними (як і з литовськими й польськими князями), але не міг з ними не рахуватися.

Вочевидь, не випадково, що про батька Гедиміна «короля Тутувера» (за М. Аркасом, Лютувера [24, с. 130]) нічого на сьогодні не відомо. Як можна припустити, самі ж литовські князі наказали своїм хроністам «затерти» про нього все, що може слугувати свідченням того, що Тутувер не мав жодного відношення до Миндовга, як і до його династичного потенціалу. Підтвердження бачимо в М. Аркаса: він пише, що «князі роду Лютувера» – це «новий рід Великих князів» [24, с. 130], а відповідно, О. Уривалкін помиляється, коли пише, що Гедимін був сином Миндовга [25, с. 209]. Нашу думку підтверджують литовські вчені, пишучи так: «Деякі невдоволені литовські князі, особливо жемайтський князь Трянета і князь Нельшанської землі Даумантас, склали змову в 1263 р. й убили Миндовга та його синів» [26] (*виділено нами. – О.Б.*).

Отож, про своє родство з Миндовгом «князі роду Тутувера» могли тільки мріяти. І навіть те «затирання» у джерелах такої інформації є свідченням того, що Гедиміновичі мали претензії на титул Rex. Вчені помітили це. Автори праці «Історія України. Соціально-політичні аспекти» (К., 1996) пишуть, що «династія Гедиміновичів вважала себе одночасно спадкоємницею Рюриковичів, що ґрунтувалось на її родинних зв'язках з давньоруськими княжими родами» [27, с. 85]. Титулярна боротьба – явище дуже складне, й одними родинними зв'язками справа не обмежувалася, але факт апеляції литовських династій до «спадку

Рюриковичів» можна вважати незаперечним. Головним же у цьому спадку й був саме титул *Rex*.

Подібну ситуацію можна відстежити і в історії першої польської династії – П'ястів (середина IX – кінець XIV ст.). Це важливо, адже П'ясти були першими конкурентами руських князів не тільки за володіння певними територіями, а й у титулярній боротьбі. Представники П'ястів в латинських документах XI – XIII ст. позначалися титулом «*dux*». Це відповідало польському терміну «князь», як звався некоронований володар, а коронований звався «*król*» – «король» (хоча все одно не титулувався *rex*-ом). Але коли Болеслав III Кривоустий (1102 – 1138 рр.) у своєму заповіті поділив землі між своїми синами, то титулом, який дістався «старшому князю», що мав утримувати землі навколо Кракова (тодішньої столиці) й стояти вище своїх братів, був уже не «*dux*», а «*princeps*». Тож, як бачимо, дійсно-таки, розділ влади в країні автоматично тягнув за собою зниження рівня титулу правителів. І тільки з 1320 р., коли Владислав II Локетек отримав згоду Римського папи на те, щоб його вважали монархом, у Польській державі – *regna regni Poloniae* – титули володарів *rex Poloniae* – стали постійними [28, с. 101]. Папа й наділив Локетку та його нащадків цим титулом. Але від наділення папою титулом до справжнього права на такий високий владний титул – відстань дуже велика. Тож уважаємо, що поляки зовсім не випадково оберуть наприкінці XIV ст. королем литовця Ягайла: литовські династи були сильнішими титулярно від польських королів, незважаючи на те, що юридично (від Риму) П'ясти титулувалися *rex*-ами. Але династія П'ястів зійшла в Польщі на ні. Де взяти нову та ще й легітимну, а ще й бажано, щоб дуже титуловану? Як виявилось – тільки в Литві. А литовські князі нічим іншим, як апелюванням до кровного зв'язку з Рюриковичами, похвалитися не могли. Поляки ж, зробивши Ягайла своїм королем, урешті-решт підімнуть під Польщу й саму Литву. А потім висунуть претензії на «Київську спадщину», зіткнувшись у цьому вже з претензіями московських князів на те ж саме.

Проте, крім кровного зв'язку з Рюриковичами й володіння тими чи іншими землями колишньої Київської Русі, у справі титулятури династа був ще один і чи не найголовніший аспект – Київ. Без володіння тереном Київського князівства і самим Києвом претензії на геополітичну першість у Східній Європі висувати було годі. Як же було з цим? Напередодні взяття Києва монголо-татарами місто продовжувало залишатися одним з найбільших політичних центрів, традиційним стоїчним градом Русі [29]. Києвом можна було оволодіти, але важко було його втримати. Про це свідчать як пам'ятки вітчизняної літератури пост-монгольського часу, так і іноземні джерела. Так, «Сказание о Мамаевом побоище» зафіксувало думку руських книжників XIV – XV ст. про політичне становище Києва. У творі «старі елліни» розповідають Мамаю «како Батый пленил Киев, и Владимир, и всю Русскую землю»

[30, с. 442]. Тут першим названо Київ, а не Володимир, хоч останній був захоплений монголо-татарами на два роки раніше. Автор «Сказання» тут дотримується принципу ієрархічного старшинства руських міст. І Плано Карпіні писав про «Київ, що був столицею Русі» [31, с. 46], і Фрідріх II у листі до англійського короля Генріха III (1241 р.) називав Київ «найбільшим з міст Русі» [32, с. 12]. Так же ставився до Києва й Батий, який передав його в 1243 р. як символ старшинства на Русі («буди ты старей всем князем в Русском языке») князю Ярославу Всеволодовичу, а в 1249 р. – його сину Олександру Невському («Олександрови Кыевь и всю Руськую землю») [33]. Київська земля (Середнє Подніпров'я) безпосередньо до складу Золотої Орди не ввійшла. Вона і після монголо-татарського поневолення продовжувала відігравати значну роль як політичний і духовний центр Руської землі. І тільки наприкінці XIII ст., коли внаслідок посилення литовської експансії на руські землі Золота Орда змушена була перенести центр поневоленої держави у Володимиро-Суздальську землю, Київська Русь як держава з політичним центром у Києві фактично припинила своє існування.

Останнім легітимним великим князем Київським був Михайло Всеволодович. Після його примирення з Данилом Галицьким, останній підтвердив права Михайла на Київ (що напевне й було головною причиною ненадання папою Данилу титулу Rex). Але без ханського ярлика він уже не міг реально князувати. У 1241 р. князь повертається з Угорщини до Києва, але в місті не поселяється. І такий його вибір був викликаний причинами саме політичного, а не побутового характеру. Руський літописець підкреслював, що Михайло «послав посла иде в Киев» [14, с. 395]. Поява князя в Києві, що вважався столицею Русі, могла здаватися претензією на верховенство. Можливо він вичікував дій з боку ханської ставки, що уважно слідкувала за політичною ситуацією в країні. Нарешті Михайло Всеволодович змушений був відправитись до ставки Батия за ярликом на Київське князівство («просячи волості своєї у нього» [14, с. 401]), де був страчений. Церковне Житіє Михайла розповідає, що князь був убитий за відмову виконати язичницький ритуал. Але за цим ховались не стільки релігійні, скільки політичні мотиви – усунення легітимного великого князя з політичної арени.

Батий прекрасно розумів роль Києва у політичному житті Русі, тому в 1243 р. передав місто володимиро-суздальському князю Ярославу Всеволодовичу. Ординська дипломатія намагалася зіштовхнути інтереси різних угруповань руських князів. Й, побоюючись енергійної опозиції Данила й Михайла, Батий підтримав претензії володимирського князя. Призначаючи на київський стіл князів, що, наперед відомо, до Києва не прийдуть, він у такий спосіб залишав столичне місто без авторитетного політичного керівництва. Після смерті Ярослава Київ передається на таких же умовах його дітям Олександру Невському та Ярославу. Показовою була формула «Київ з усією Руською землею», якою затверджувалося право на

«велике княжіння Володимирське». Київ продовжував бути столичним містом. І без володіння ним (нехай і номінальним) ні про яке «велике княжіння Володимирське» і мови бути не могло.

Про київських князів на зламі XIII – XIV ст. джерела достеменних свідоцтв не дають. Тільки в Любецькому синодику серед імен чернігівських князів є імена «князя Івана-Владимира Івановича Киевского и сестры его Елены, князя Андрея Вруцкого и сына его Василия, убитого в Путивле». Існує припущення, що це могли бути київські князі з чернігівської гілки, що очолювали боротьбу з ординцями наприкінці XIII ст. [34, с. 51]. Але після загибелі Михайла Всеволодовича перебування чернігівських князів на київському престолі навряд чи було легітимним. У першій половині XIV ст. з київських князів відомий лише князь Федір, який згадується літописом під 1331 р. І під 1361 р. літопис повідомляє: «Въ Києве на княженіи Феодоръ». А під 1362 р. маємо звістку: «В сіе лето Ольгерд победи трех царьков Татарскихъ и зъ ордами ихъ, си есть Котлубаха, Качзея, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть Ттарскую. Сей Ольгердъ и иныя Рускія державы во власть свою пріять, и Києвъ под Феодоромъ княземъ взятъ, и посади въ нем Володымера, сына своего» [35, с. 350]. Як бачимо, цей київський князь Федір, що б хто з дослідників усіх часів не казав про нього, покняжив на київському столі не менше 30-ти років. Г. Івакін докладно висвітлив велику дискусію в історіографії, що виникла ще в другій половині XIX ст., і точиться й донині, щодо особистості цього князя, зазначаючи, що «за суперечками про особистість Київського князя сховане питання про включення Києва до складу Литовської держави» [34, с. 58–62]. І дійсно, чи в 1321 р. своїм походом литовський Гедимін завоював Київ, чи все ж таки це вдалося йому зробити тільки у 1362 – 1363 рр., до чого схиляється більшість дослідників? Особистість князя Федора, навіть якщо, як уважає дехто з учених, він був не легітимним руським князем, а ординським ставлеником, ламає дату включення Гедиміном Києва в 1321 р. На наш погляд, дату включення – так, але не дату походу й завоювання. Похід Гедиміна був, що ми маємо намір довести нижче, але включення Києва до складу його держави могло відбутися й пізніше. Не все в історії відбувається одномоментно. Перемога ж Ольгерда в битві на Синіх Водах у 1362 р. дала цьому князю можливість уже стверджувати свою владу в Київщині, Переяславщині, Чернігівщині й Поділлі [36, с. 57].

Релігійно-церковний потенціал Великого Київського княжіння

Ще одним чинником, який у Середньовіччі відігравав у геополітиці почасти й вирішальну роль, була релігія і церква. Цей чинник у форматі литовської експансії проявиться не відразу, адже литовці були язичниками. Але литовські князі, проводячи з русичами політику спротиву спільним ворогам, зблизилися з місцевим боярством і не могли не зважати на його інтереси не тільки в політичній, а й у релігійній площині. Аби бути сприйнятими виразниками інтересів руських земель, князям треба було стати одновірцями з тими, хто тут проживав. Тому

багато литовських князів і феодалів приймали православ'я й укладали русько-литовські шлюби. Маючи великі геополітичні й династичні плани відносно Києва, литовські державники надавали великого значення Києву ще й як давньому церковному центру. І вочевидь, не випадковим було те, що відразу ж як тільки литовці запропонували русичам ідею боротьби проти спільного ворога й об'єднання руських земель, таку ж програму паралельно висуне й Москва. Між цими центрами й розгорнулася боротьба за «Київську спадщину», хоча й Польща в цьому мала свій інтерес, як також сліди і Риму, і Візантії, і Орди теж тут простежуються.

Важливим чинником, який визначав значну роль Києва в політичному житті часу, що досліджується, було знаходження тут Митрополичої кафедри. Після взяття Києва татарами й загибелі (втечі) митрополита Йосифа обов'язки митрополита виконував Петро Акеревич. Невдовзі він виїхав до Західної Європи, де намагався знайти допомогу проти монголо-татар. За свідцтвом Хроніки Матвея Паризького, П. Акеревич брав участь у роботі загально-католицького собору в Ліоні, який скликав папа Інокентій IV для обговорення монгольської проблеми. Він інформував «прелатів світу» «про тартарів» [34, с. 52]. Але на Київську кафедру наставлено було Кирила. Г. Івакін [34] навів велику кількість свідцтв того, що Київ і після навали Орди довго зберігав становище церковно-ідеологічного центру. Навіть після того, як митрополит Кирило виїхав на перебування в Орду. Можна погодитися з думкою Г. Івакіна, що буде невірним стверджувати, що митрополит Кирило назавжди залишив південні землі. Його часті відвідини Північного Сходу лише відбивають активну діяльність митрополита, необхідність контролю або допомоги цим єпархіям. Не випадковим було те, що коли він помер у 1282 р. під час чергових відвідин Переяслава Заліського, то його було урочисто поховано саме в Києві, в його кафедрі [34, с. 53]. У 1283 р. Троїцький літопис фіксує: «Въ лѣто 6791 поставлень бысть преосвященныи архієпископъ Максимъ Гречинь митрополитом на всю Русскую землю [37, с. 340]. Тож у Константинополі продовжували вважати Київ стольним містом руських земель. Та й джерела свідчать, що до кінця XIII ст. до Києва за настановленням на єпископство в різні руські князівства приїздили претенденти на кафедри.

Самостійна політика Київської митрополичої кафедри викликала невдоволення Орди, яка прагнула підірвати її значення як впливового політичного центру. Проте ханам важливо було й зберегти церковну організацію як знаряддя своєї геополітики. Як пише Г. Івакін, «у 1261 р. кафедру переяславської єпархії було перенесено до ординської столиці – Сараю. Сарайський та переяславський єпископ знаходився при ставці хана. В його руках зосереджувались зовнішньополітичні зв'язки Руської митрополії, особливо з наступником Візантії – Нікейською імперією, де знаходився імператор та православний патріарх. У зв'язку з цим зовнішні

зв'язки Руської церкви підпадали під контроль хана, а Київська кафедра повинна була втратити частину минулого зовнішньополітичного впливу» [34, с. 55]. Але якщо звернутися до такого російського богослова й історика церкви, як В. Толстой, то в нього знайдемо інше: «В 1265 г. митрополит Кирилл открыл епархию Сарайскую в самом стане Орды» [38, с. 130]. Все нормально, логічно й головне канонічно: Київський митрополит на терені своєї нової місії відкриває нову єпархію. До чого тоді тут історія про перенесення переяславської єпархії і начебто сарайського й переяславського єпископа в одній особі? Чи не для того, щоб показати, що в землі майбутньої Московії було «перенесено» все? Але митрополит Кирило ніяку митрополичу кафедру нікуди не переносив. Отримавши ярлик хана на Київську митрополичу кафедру, він наводив лад саме на територіях, які були в залежності від Орди, а похований був, як ми зазначали вище, у своїй кафедрі в Києві. Втім, проблема місця упокоєння дуже гостро стояла й перед наступником Кирила – митрополитом Максимом. Він теж недовго залишався в Києві. Як пише Троїцький літопис під 1300 р.: «6808. Того же лѣта митрополитъ Максимъ, не терпя татарскаго насилія, остави митрополию, иже в Кіеве, и избѣже ис Кіева и весь Кіев розбѣжася, а митрополитъ иде къ Брянску, оттолѣ въ Суждальску землю, и тако сѣде въ Володимери съ клиросомъ и со всім житіем своїм» [37, с. 349] (*виділено нами. – О.Б.*). З виділеного видно, що Максим просто втік у Суздаль, «остави митрополию, иже в Кіеве», тобто митрополию з центром у Києві. У Троїцькому літопису так підзаголовок і рече: «Остави Кіев митрополитъ», тобто Максим утік з Києва з усім кліросом і всіма своїми «причандалами», які жодного відношення до справи перебування митрополичого осідку не мають, Київська ж митрополія як мала центр у Києві, так і залишилася. Тож, і греком Максимом нічого нікуди не переносилося. Втік і втік, і нічого особливого: поїхав і поїхав – не за межі ж Київської Митрополії, то й добре.

За твердженням В. Толстого, цей митрополит Максим ревно молився й просив Богоматір указати йому, де має бути його «место успокоения». І Богоматір начебто вказала йому на Владимир. Богослов (В. Толстой) у таких питаннях, ще й згадуючи Богоматір, відверто фальсифікувати не стане, але й правди не може написати, бо залежний від «начальства», тому просто «затушовує» інформацію. З останньої теж витікає, що митрополичій осідок ні в Суздаль, ні у Владимир не переносився, бо тоді «место успокоения» митрополита було б само собою зрозумілим. Дата його смерті не може вважатися точно встановленою, але на початку XIV ст. його вже не було, бо Троїцький літопис каже, що влітку 1309 р. «пріѣха ис Кіева преосвященнии Петръ митрополитъ на Суздальскую землю» [37, с. 353] (*виділено нами. – О.Б.*). Тож і в цей час Київський митрополит куди б не вирушав, їхав з Києва. Це означає, що Київ залишався місцем перебування митрополичого осідку.

Тим не менш, більшість істориків твердить, що Київська митрополича кафедра «була перенесена» до одного з міст майбутньої Росії. Але, як не дивно, куди саме ніхто точно сказати не може. Схема російської історіографії була така: до Суздаля, потім до Владимира-на-Клязьмі, пізніше до Москви. Російські історики намагаються вивістити роль і значення Москви; українські кажуть про Владимир-на-Клязьмі на тій підставі, що на цей час це місто виконувало всі побажання Сараю й було більш надійним для ординців, ніж Київ. Але є й учені, які кажуть, що митрополичій осідок був перенесений у Сарай – тоді можна пояснити й те, чому митрополит Максим, грек за походженням, який, на відміну від русича Кирила, не служив Руській землі, і не міг, померши, претендувати на поховання у старовинній столиці православної Русі – Києві.

Київські митрополити багато роз'їжджали по різних землях колишньої Київської Русі. Але не можна погодитися з М. Грушевським, що ці роз'їзди митрополитів були викликані відсутністю постійної митрополичої резиденції й через це Київ остаточно позбувається політичного значення [39, с. 442–443]. Джерела не дають на XIII ст. якогось іншого яскравого претендента на церковно-політичний центр Русі. Вочевидь, правий був митрополит Макарій, який писав, що це не «було їхнє особисте переселення, і аж ніяк не переселення самої кафедри митрополичої в те чи інше місто» [40, с. 21]. Питання, чому митрополити, не встигнувши після настановлення з'явитися в Києві, дуже скоро відправлялися в Суздальську землю – цілком окрема тема. Тут же ми хочемо сказати головне: високі церковні ієрархи – не такі прості люди, щоб з причини іноземного й іновірного завоювання держави поспішати не просто виїжджати з давнього церковного оргцентру, а ще й «переносити осідок митрополії» (Константинопольський патріарх, до речі, й після знищення турками Константинополя, сидить поблизу від нього (на о. Фанар) і нічого нікуди не переносить, і не збирається, хоча Константинополя вже більш, ніж півтисячоліття як немає). Треба ретельно дослідити, що саме з унікальних церковних реліквій, приналежних стародавньому Києву, було вивезено в Суздаль під час погрому військами Андрія Суздальського в 1169 р. Києва і, зокрема, Св. Софії Київської. Не за політичними вигодами може виїхати митрополит кудись із древнього оргцентру, а тільки за священними речами. В цій площині, вважаємо, і міститься справжнє пояснення того, чому всі митрополити, прибувши в центр митрополії (Київ), швидко виїжджали з нього на північний схід Київської митрополії.

Тож і з канонічної точки зору Київ продовжував залишатись осідком Київського митрополита. Не випадково Константинополь довгий час не визнавав переносу митрополичої кафедри з древньої столиці на північний схід. І тільки в 1354 р. у постанові патріаршого собору про дозвіл на перенесення митрополичої кафедри з Києва було зазначено, що

це пояснюється тим, що Київ «сильно постраждав від смут й заворушень теперішнього часу та від страшного натиску сусідніх Аламанів і прийшов у вельми тяжке становище». Ось чому митрополит Феогност «і, до нього, двоє інших», «маючи тут не таку паству, яка їм належить, але порівняно з минулими часами надто недостатню, так що їм не вистачало необхідних коштів утримання переселилась звідти» у Владимирську єпископію, «яка могла надати їм постійні та вірні джерела доходів» [34, с. 56]. Учені кажуть, що справжня причина «переводу кафедри» містилась не в зменшенні її доходів, викликаних розоренням, а політикою Орди та новим розкладом політичних сил на землях колишньої Київської держави. Але зазначимо, що то були речі, які на церковні рішення мали значення мінімальне. Тому можна стверджувати, що московські князі, які використовували для досягнення своїх цілей метод банального підкупу в ставці ханів, «нічтоже сумняшеся», робили те ж саме і в Константинополі. Відверто про застосування хабарів з боку московських правителів, зокрема, в боротьбі проти тверських князів, В. Ключевський писав так: «На боці тверських князів були право старшинства й особисті доблесті, засоби юридичні й моральні; на боці московських були гроші і вміння користуватися обставинами, засоби матеріальні й практичні, а в той час Русь переживала часи, коли останні засоби були дієвішими від перших» [41, лекція XXI. II].

Литовські князі, вочевидь, прекрасно знали, що московські князі були в генеалогії руських князів наймолодшими, і висунули власні претензії на володіння спадком Рюриковичів. Цей спадок включав у себе й знаходження митрополичої кафедри саме в Києві. Тож литовські князі й стали висилати до Константинополя своїх претендентів на посаду Київського митрополита, вживаючи всіх заходів для того, щоб він залишався у Києві, забезпечуючи тим підтримку духовного потенціалу Києва у справі розбудови ВКЛ. Тому наведені вище слова великого історика пропонуємо перефразувати так: «На боці литовських князів були їхні претензії й дієві заходи по доведенню їхнього права на старшинство й особисті доблесті, засоби юридичні й моральні; на боці московських були гроші і вміння користуватися обставинами, засоби матеріальні й практичні, що були багато дієвішими від перших у всі часи й щодо всіх питань, у тому числі й церковних».

Щодо ж фактів, то помічасмо: митрополит Петро переніс (не канонічно, але факт такий був, легітимізований значно пізніше за великі гроші) митрополичій осідок до Москви у 1319 р. І зіставляємо це з тим, що й донині точно ніхто з істориків не може сказати, в якому ж саме році й який саме литовський князь відвоював Київ у ординців? І це є фактом дуже дивним: Київ зберігав таку велику вагу, що його не втрачали з поля зору не тільки русичі, а й іноземці. Значить, було що ховати. І заховали. Що ж до «перенесень митрополичого осідку», то слід зазначити, що Ф. Шабульдо, дослідивши Рогозівський літописець, установив, що не тільки в 50-ті, а й у 70-ті рр. XIV ст. литовські князі прагнули поставити

під контроль Київську і всієї Русі Митрополію й повернути Києву значення її столиці. Мета цих заходів литовських князів, на його думку, полягала в тому, щоби, «спираючись на традицію давньоруської державності, протиставити Київ Москві передусім у церковно-політичному відношенні і тим самим послабити її дедалі зростаючий вплив на руські землі, підтримуваний і підсилюваний авторитетом вищої світської й духовної влади Візантії» [42, с. 38]. Однак, якщо «перенесення митрополичої кафедри» було канонічно звершене Константинополем ще в 1354 р., то про яке прагнення «контролю литовських князів» над нею в 1370-х рр. могла бути мова взагалі, незважаючи на будь-які бажання литовських князів когось комусь протиставити? Церковні рішення є церковні рішення, інтереси політичної влади тут мають значення, але дуже й дуже опосередковане. Але ж, як бачимо, такі прагнення з боку литовських володарів були. Про що це свідчить? Тільки про те, що з Київською митрополією та осідком її митрополита справа була далеко не з простих, і вона довго не вирішувалася належним чином, чим литовці й користувалися.

Константинополь за гроші московитів «крутив» з ними. Й «накрутив» таке, що литовські князі, яких не треба підозрювати у незнанні церковно-політичних перипетій їхнього часу, в 1370-х рр. знов підняли питання щодо політичного контролю над Київською Митрополією, запропонували на противагу московським князям в якості «контролерів» самих себе. Це може свідчити про те, що за 20 років (з 1354 р., часу рішення Константинополя про «перенесення осідку Київського митрополита») хтось (вірогідно, що Римські папи, яким ще з 1054 р. муляв той самопроголошений «вселенський» Константинополь) підказав литовським князям, що рішення Константинополя є не дуже-то й легітимними. Литовські князі й висунули власні претензії на політичний контроль над Київською Митрополією. Це було непогано, доки литовці були православними. І доки вони такими були, Москві спокою було не бачити. Адже вона, як новітній на той час політичний центр, що знаходився на терені Київської Митрополії, мала більшу канонічність (від Києва, апостольська місія «Скіфія», ап. Андрій), ніж самопроголошений у VI ст. «вселенським» і ніколи не визнаний таким Римом Константинополь (ап. Павло, Андрій і Іоанн же були притягнуті ним «за вуха»). Тож у більш пізній проблемі прийняття Кривської унії литовським князем Ягайлом і послідуєчого після цього поступового покатоличення литовців треба бачити не тільки заходи щодо цього з боку Польщі та інтерес Римської курії, а й слід «руки Москви». Адже тільки в такий спосіб Москва могла позбутися свого головного суперника у справі Київської Митрополії – Литви.

Зіставимо тепер такі факти політичного й церковного порядку:

– в 1319 р. митрополит Київський Петро переносить митрополичий осідок з Києва до Москви. Рве всі канони, бо поспішає;

– а в 1320 р. польський король Локетек, онук Конрада Мазовецького, в роду якого були зведені жіночі лінії Марії Доброніги, доньки князя Володимира Великого, й Марії Юрійовни, доньки короля Юрія I, «короля Русі й князя Володимирії» [13, с. 210], отримав від папи титул «rex». Видно, що Рим робив ставку на П'ястів, маючи власний інтерес до Київської митрополії й її канонічного потенціалу, сподіваючись на те, що полякам удасться, захопивши спадок Київської Русі, привести українське й білоруське населення до католицизму. П'ясти були серйозними супротивниками литовських династій у боротьбі за титул Rex, адже їх підтримував Рим, але не за право на володіння спадком Київського Митрополита, бо були католиками;

– і з 1321 р. починається перший етап литовської експансії на українські землі. Але литовські князі, на наш погляд, програвали полякам у часі, що вони, вочевидь, швидко усвідомили, тому і самі пішли на те, щоб прийняти православ'я, і не перешкоджали в цьому своїй аристократії;

– ще з 1303 р. у північно-східній частині колишньої Київської Русі починає підніматися московська династія й син Данила Олександровича (Невського) Юрій, отримавши за заповітом Переяславський уділ, розпочинає боротьбу за титул «великий князь». Він успіху не досягне, та й син його Іван (Калита) (1328 – 1333 рр.) отримає бажаний титул за ярликом від хана, а не за дійсним становищем володаря «Київської спадщини». Але напрям претензії видно чітко, як і час – 20-ті рр. XIV ст.

Є підстави до думки, що велика боротьба за «Київську спадщину», яка мала місце між династами Польщі, Литви й Московії в XIV ст., і в якій простежуються і римський, і ординський сліди, знайшла свій вихід як в історичні джерела, так і в історіографію. Напевне, пролитовські автори Хроніки Биховця, Литовська та Жмойтська, Румянцевський, Євреїновський та Густинський літописи та ін. вказали 1321-й р. як рік взяття Києва Гедиміном (ця думка довго панувала в історіографії: В.Татищев, М. Щербатов, М. Берлінський, М. Костомаров та ін.); пропольські ж і проросійські автори (В. Антонович, М. Карамзін, М. Грушевський, М. Дашкевич та ін.) відсували цю дату на більш пізній час. У сучасній історіографії переважає думка, що Київ увійшов до складу Литовської держави у 1362 – 1363 рр. (О. Насонов, В. Пашуто, І. Греков, М. Котляр, Г. Івакін та ін.). Однак є й дослідники, які вважають достовірними повідомлення, зокрема, Биховця й використовують його, хоча дата у них «плаває» між 1321 і 1325 рр. (А. Рогов, Ф. Шабульдо, Р. Батура). Тож, як можна припустити, боротьба за «Київську спадщину» і досі ще триває, принаймні в історіографії. Втім, після грандіозної фальсифікації літописів, здійсненої спочатку за наказом Катерини II, а згодом Олександра III, у джерелах нічого, крім плутанини знайти й неможливо. Проте прикметно, що одна з таких плутанин виникла саме

навколо дати взяття Києва литовським князем. Значить, було й що плутати, й було кому плутанину замовляти.

Пропонуємо подивитись, як розглядає цю проблему М. Аркас (1852 – 1909 рр.). Він привертає нашу увагу тому, що його «Історія України-Русі» була першою узагальнюючою працею з історії України, що вийшла українською мовою. Тому його позиція була об'єктивно проукраїнською. Пишучи про походи Гедиміна, він відзначає, що літописна звістка про його похід на Київ менш певна, ніж звістка про похід на Волинь 1320 р., але вона є. «Літописець каже, – пише він, – що у 1321 р. Гедимін пішов на Київ... Два місяці не піддавалися Кияне, та не маючи ні князя і не бачучи ні звідкіль помочи, мусіли його впустити. Гедимін через Золоті ворота увійшов у Київ, посадовив там намісника свого Мендовга, й сам повернувся на Литву» [24, с. 131]. Зіставимо це з тим, що під час коронації короля Локетка 20 січня 1320 р., цей король узяв у руку, як пише Н. Дейвіс, «київського «щербатого меча» й перехрестився у повітрі» [28, с. 117]. Що ж то був за меч, що йому було надано такого великого значення?

Ще в 1018 р. (у час, коли князь Ярослав вів боротьбу за Київський престол) польський князь Болеслав Хоробрий вторгнувся в Київ і надщербив свого меча об його Золоті ворота. За це згодом Ярослав помстився, розгромивши Польщу вщент і посадивши на її трон Безприма, відібравши в П'ястів усе здобуте, разом із тронем [13, с. 210–211]. Так перед нами постає образ Київських Золотих воріт. Вочевидь, це був важливий політичний символ. І певною мірою його значення розкриває нам М. Аркас, пишучи: «Литовські князі, почавши з Гедиміна, свідомо починають збирати до купи руські землі. Тим-то Гедимін і писався так: «Король Литовський і Руський» (*Letphinozum Ruthenogumgue rex*)» [24, с. 131]. Проте у Ф. Шабульдо зустрічаємо уточнення титулу: «король литвинів і багатьох русинів» (*Litwinorum et multorum Ruthenorum rex*) [42, с. 42]. Все ж таки – не одне й те ж. Але для нас головним є в цьому титулі оте «гех». Явно, Гедимін так себе сам титулував (що робили й московські князі). Для того ж, щоб самотитулування легітимізувати в Європі, вочевидь, треба було обов'язково оволодіти Києвом і пройти через його Золоті ворота, не будучи після цього розбитим і відстороненим від власного престолу справжнім *Rex*-ом, як це сталося з польським королем Болеславом Хоробрим. Тому-то претензія нащадка останнього Локетка на цей титул з апеляцією до «щербатого меча» довго не видавалася Римському папі певною, й бажаний титул він отримав від папи тільки за величезні гроші. Втім, це права на даний (як і на будь-який інший) титул все одно ніяк не посилювало. Однак саме джерельна згадка про Золоті ворота може слугувати підтвердженням того, що Гедимін таки брав Київ у 1321 р.: його суперник Локетек видавив з папи титул «гех», завдяки підкупу й надщербленому його предком, на той час в уже незапам'ятні часи, об Київські Золоті ворота мечу, в 1320 р. Тож у 1321 р. Гедимін, «в піку» йому зброєю своєю бере Київ, пройшовши в місто саме через Золоті

ворота. А потім самотитулує себе Rex-ом (вже «в піку» Римському папі). Крім того, в такий спосіб Гедимін міг ще й Локетка ставити на місце: той був йому зятем, будучи одруженим з його донькою Альдоною (Ганною), Гедимін же забезпечував майбутнє своєму синові Любарту, якого одружив з князівною Галицькою Ольгою, донькою короля Юрія II, чим перехоплював на своїх нащадків лінію Романовичів, до якої могли апелювати П'ясти завдяки зв'язку Мазовецьких з нею через Марію Юрійвну, доньку короля Юрія I й матір короля Юрія II. Гедимін шлюбом Любарта забирав «під себе» цю лінію зв'язку з «домом Рюрика».

Значить, не випадково у джерелах немає точності щодо походу Гедиміна на Київ: зважаючи на вищезазначене, його підстави на володіння титулом Rex були суттєвішими, ніж у династії П'ястів. Вони були суттєвішими й від претензій московських князів, які ще і в XV – XVI ст. будуть вести постійну й аж до часів Івана IV Грозного безуспішну боротьбу проти вживаного щодо них у Європі титулу *Princers*, на порядок нижчого навіть від титулу *Dux*, якого вони в той час прагнули, і якого їм ніхто не давав (про Rex-а в той час і мови не могло бути). Польські й російські династії з їх «держамовленнями» своїм літописцям і придворним історикам ніколи не були зацікавлені в тому, аби факт проходження Гедиміна крізь Київські Золоті ворота, який свідчив про його першість у титулярній боротьбі між династами Польщі, Литви й Московії за «Київську спадщину», був би відомим і визнаним.

Тож, як бачимо, політичний момент боротьби за «Київську спадщину» був настільки тісно переплетений з релігійно-церковним, що їх один від одного просто неможливо відділити. Київ продовжував залишатись найважливішим церковним центром, предметом боротьби за володіння древньою традиційною митрополичою резиденцією. Кожен новий руський митрополит посвящався у Софійському соборі. А це було свідченням не тільки релігійного, а й політичного першенства. І кожен з династій, що прагнув заволодіти «Київською спадщиною», волів перебрати це на себе. Польська династія, як католицька, в цьому відношенні відстала відразу дуже суттєво, а ось литовські й московські володарі ще мали час позмагатися. При цьому й ті, й ті обопільно душили потенціал безпосередніх нащадків династії Рюриковичів, що існували ще в Руських землях, а найперше – в Україні.

Після смерті митрополита Максима митрополитом Київським і всієї Руси Константинопольський патріарх поставив Петра Ратенського. Той був вихідцем з України, монахом, іконописцем. Справа в тому, що після від'їзду Максима до Володимира галицько-волинські королі (Лев I, або його син Юрій I) почали домагатися створення Галицької митрополії. В 1303 р. вона була утворена грамотами імператора Андроніка і патріарха Атаназія й дістала 81 місце в ряду митрополій Константинопольського патріархату. До неї входили володимирська, перемишльська, луцька, туровська й холмська єпископії (порядковий номер митрополії, до речі, не має ніякого значення. Це – просто фіксація постанови).

Митрополитом Київським став Нифонт, який невдовзі помер. Новим кандидатом було висунуто Петра, який прибув для посвячення до Константинополя [43, с. 270–271]. У цей же час, бл. 1305 р., помирає митрополит Максим і до Константинополя приїжджає з Владимира ще один новий кандидат на Київську митрополію – Геронтій. Результатом стало те, що патріарх поставив усе ж таки Петра митрополитом Київським і всієї Русі. Можливо, консервативний патріарх вирішив у такий спосіб фактично об'єднати дві руські митрополії. А можливо й інше: навмисне сварив Литву й Москву між собою, щоб мати можливість задовольняти свої власні інтереси. Головний же його інтерес проявляє вся історія Київської Митрополії: обсісти Київську кафедру греком і поставити Митрополію в залежність від Константинопольського патріарха. Залежність же від «Нового Риму» до часу постання «Риму третього» (кінець XVI ст.) була, на наш погляд, багато гіршою залежністю, ніж будь-яка інша в цей час. Тому боротьбу Литви й Москви за те, щоби патріарх настановляв на Київського митрополита саме кандидатів від правителів цих держав, можна вважати певною мірою прогресивним явищем. Але підкреслимо: тільки певною мірою і тільки за умови розвалу легітимної Київської влади й держави.

У 1308 р. Петро з'являється в Києві («прииде изо Цяряграда пресвященный Петръ митрополить въ Кіевъ и на всю Русь, и сяде въ Кіевѣ»). Тож і цей митрополит, як і його попередники, після настановлення в Константинополі, їхав до Києва. Але вже в наступному році він переїздить до Владимира, хоча все більше його увагу привертає Москва. Троїцький літопис повідомляє, що він саме тут знайшов собі «місце упокоєння». Так, у повідомленні від 1326 р. сказано: «В лѣто 6834... мѣсяца августа въ 4... заложена бысть первая церковь камена на Москвѣ на площади, во имя святых Богородица, честнаго ея успения, преосвященнымъ Петромъ митрополитомъ и благовѣрнымъ княземъ Иваном Даниловичем. Преосвященныи же Петръ митрополить създа себе своими руками гробъ камень въ стѣнѣ идѣже послѣди положень бысть, еже и нынѣ лежитъ». «Преставися» ж митрополит Петро в тому ж році «мѣсяца декабря въ 20 день». Поховали його в тому кам'яному гробі, що він його сам собі зробив [37, с. 358]. Наступник Петра, Феогност, про настановлення якого Троїцький літопис повідомляє під 1328 р. так: «Того же лѣта поставленъ бысть преосвященныи архієпископ Феогност Гречин митрополитомъ на всю Русскую землю» [37, с. 359], частіше відвідував Київ та галицько-волинські землі, подовгу залишався тут. Наступного року він приїхав з Новгороду на Волинь, Галич, Київ. Його увага до Новгороду пояснюється тим, що це місто викликало увагу й литовців. Так, по Новгородському IV літопису проскочило повідомлення під роком 6849 (1341): «...пріѣха митрополить ... (ім'я вимаране. – О.Б.) Литовскій поганый» [44, с. 55]. На українських землях же Феогност перебував до 1332 р., коли їздив до Константинополя та Орди. Ще один раз Феогност імовірно відвідав Київ близько 1349 р., коли повертався до Москви з Волині. А в 1347 р. він домагався юридичної ліквідації

Галицької митрополії [34, с. 64] (де й був той «Литовський поганий» митрополит). Видно, що нові митрополити неодмінно на початку своєї діяльності прибували до Києва. Традиції вимагали урочистого посвячення у Софії Київській. Тож Київ продовжував залишатися сакральною столицею всіх східнослов'янських земель.

Зі зростанням сили ВКЛ та Московської держави, які зчепилися між собою за те, щоб стати центрами об'єднання «Київської спадщини», саме між ними у 50-ті рр. XIV ст. розпочалася боротьба за Київ як церковно-політичний центр. Вона показувала, чий уплив у Києві на цей час був сильніший. У 1352 р. до Києва прибув Феодорит, який спочатку невдало просив посвячення у сан митрополита в Константинополі, а потім був посвячений у митрополити тирновським патріархом («иноць Феодоритъ поставленъ бысть митрополитомъ отъ Терновскаго патріарха и прииде въ Киевъ») [34, с. 65]. Це сталося перед смертю (або ще під час хвороби) митрополита Феогноста. Незважаючи на всі протести Константинопольського патріархату (що теж дуже цікаво: а чому такі протести взагалі мали місце?), Феодорит залишився в Києві. Невідомо, правда, як до нього ставився литовський князь Ольгерд. Можливо, Феодорит користувався підтримкою місцевих феодалів й намагався грати на протиріччях між Литвою й Москвою та залежністю останніх від Орди. Проте з липня 1354 р. його ім'я зникає із джерел. У 1354 р. до Константинополя на поставлення прибув з Москви Олексій, а через кілька місяців – з Литви ставленик Ольгерда Роман, що походив з Твері. Константинопольська патріархія змушена була піти (чи роблячи вигляд, що змушена) назустріч вимогам держав і затвердила митрополитів на дві митрополії. Так була створена Литовська митрополія на чолі з Романом. Це був компромісний варіант, який не давав можливості Москві забрати «під себе» всю старовинну Київську Митрополію, але він рвав канонічну територію останньої. І це був великий негатив.

Олексій же добивався не тільки настановлення його митрополитом на Київську кафедру, а й офіційного дозволу перенесення митрополичої кафедри до Владимира. Патріарший собор прийняв рішення «чтобы сей преосвященный митрополит русский и все его преемники пребывали и находились во Владимире, имея здесь свое постоянное и неотъемлемое местожительство, так чтобы Киев, если он останется цел, был собственным престолом и первым седалищем архиерейским, а после него и вместе с ним — святейшая епископия 71 владимирская была бы вторым седалищем и местом постоянного пребывания и упокоения митрополитов» [34, с. 66]. Втім, у дійсності ще з 1319 р. (або з 1324 р. Непевність дат теж говорить про те, що справжні дати в таких важливих питаннях «затиралися») митрополити мали осідок не у Владимирі, а в Москві. Олексій був першим митрополитом московського походження. Проте його батько Федір Бяконт був чернігівським боярином, тобто все одно походив з України.

Боротьба за Київ спалахнула між новими митрополитами (а точніше державами, що стояли за ними) з новою силою. В 1354 р. Роман намагався закріпитися в Києві, але невдало. Колотнеча тривала й у 1356 р. справою був змушений зайнятися патріарх. Олексій прибув до Константинополя, щоб чітко окреслити межі юрисдикції Романа. І до Новгородської, Полоцької та Туровської додали єпархії так званої «Малой Русі» [45, с. 76–77]. «Мала Русь», за термінологією Константинопольської патріархії (вперше термін було вжито в 1303 р. на підкреслення самостійності «Малої Русі» [6, с. 43]), означала серцевину Київської Митрополії (аналогічний термін: «Мала Еллада» на означення власне Греції як такої). Як бачимо, Олексій всіма силами витискав Романа із земель України, бо серцевина Митрополії з її святим Київським митрополичим престолом була саме тут. Роман всіляко намагався утвердитися в Києві та виконувати тут митрополичі функції. І, як відомо із соборної постанови 1361 р., на якийсь час йому це вдалося. Митрополит Олексій же, який на початку своєї діяльності намагався створити єдину митрополію, також хотів закріпитись у Києві, і більше року перебував там у 1358 – 1360 рр. («то҃ же зимы по Крещеніи пресвященный Алексѣй митрополить по҃ха въ Кіевъ и проводиша его владыки и Феодоръ, владыка Тверскій... В лѣто 6868. Пресвященный и блаженный Алексій митрополит прииде изъ Кіева въ Владимерь и на Москву») [34, с. 66]. Приїзд Феогноста до Москви тільки в 1360 р. підтверджує й Троїцький літопис [37, с. 377].

Правда, деякі дослідники (П. Соколов, М. Борисов, Ф. Шабунько) стверджують, що митрополита в Києві затримували силою, що фактично його було заарештовано Ольгердом. Але чому пізніше він був відпущений неясно. Можливо, думка про арешт Олексія в Києві була пов'язана з повідомленням пізнішої синодальної постанови, де згадується, що коли одного разу Олексій поїхав до єпархій «Малой Русі», то Ольгерд зловив його, пограбував і ледь не вбив. Правда, М. Грушевський зауважив, що це повідомлення є перебільшенням і належить до часів після собору 1361 р. [45, с. 77]. Справа знов дійшла до втручання Константинопольського патріарха Калліста (липень 1361 р.), який у соборній постанові засудив дії Романа як не правові. Подальша церковна боротьба була перервана смертю Романа у 1362 р. та кардинальними змінами у загальному політичному становищі Києва – включенням Київської землі до складу ВКЛ. Прикметно, що в 1364 р., князь Ольгерд вів переговори з Олексієм, намагаючись переконати його вибрати Київ своєю постійною резиденцією. За цим, безумовно, стояло намагання перетягнути митрополита на свій бік. Але Олексій відмовився діяти в рідній литовській політиці і, коли після того він захотів відвідати Київ, то просто не був туди допущений литовською владою.

В історіографії залишається недостатньо вивченою проблема, чому саме Київ залишався важливим символом часів Середньовіччя, принаймні, для Східної Європи? Ми проблему досліджуємо й дійшли

висновку, що значення мав не тільки Київ, а й дуже важливий у сакральному значенні Доно-Донецький регіон – саме в сполучі з Києвом, і прагнення опанувати обидва регіони історичні факти й джерела підтверджують [13], але це – окрема тема. Зараз же звернемо увагу на дуже прикметну щодо Києва як символу думку, яку зустріли у В. Бодрухіна [Д15], і яка дозволяє стверджувати, що Київ був для східноєвропейських володарів тим же, чим для володарів народів, що входили у світ Pax Romania, був Рим. Правда, як і Рим, Київ через це тільки постраждав, адже саме символ «Великого княжіння Київського» був головною причиною його руїни, що настала в пост-монгольські часи. Київ руйнували монголо-татари насамперед з воєнних причин (але не тільки, вони теж прагнули того ж, що й інші), претенденти ж на «Київську спадщину» не тільки з чужих, а найперше зі своїх, руйнували його не менше з причин політичних і династичних. Останні вимагають пояснень, які ми надаємо нижче, але зазначаємо, що їхня дійсна суть так досі ще до кінця й не розкрита.

На середину XIII ст. на території Русі сформувалося десь 15 більших князівств, кожне з яких жило практично самостійним політичним життям, лише номінально визнаючи старшинство великого київського князя. Але прикметним було те, що, чим далі відходили один від одного родові уділи фактично, тим гучніше пропагувалася ідея «загальнородового володіння», єдності і братерства всіх князів. Русь, фактично перетворена на конгломерат окремих політичних організацій-отчин, в уяві книжників та їхніх «учнів» – політичних мужів-князів і надалі сприймалася як колективна спадщина єдиного роду, що відчував себе одного діда онуками. Особлива роль у цій доктрині надавалася Києву – «яко то єсть старійший город в землі у всій». Ці уявлення, оперті не на реальне життя, а на штучні ідеологеми, примушували навіть князів окраїнних земель знов і знов звертати очі до Києва, претендуючи на жаданий золотий стіл і простуючи до нього силою – через віроломство, братовбивство, спустошення преділів братніх, нищівні взаємні війни-усобиці, які потрясли Русь. Київ залишався об'єктом політичних амбіцій руських князів до самої монголо-татарської навали, а всі військові зусилля та духовні прагнення продовжували зосереджуватися на опануванні Київського престолу – символу єдності. Це був міф, але він був і творив свою історичну реальність. Такою є сила міфу.

У перипетіях боротьби за Київське княжіння стара ідея колективного володарювання Рюриковичів над Руссю звужується до території великокняжого уділу, що обіймав історичне ядро Русі, тобто Руську землю в стислому значенні (Київщину та Переяславщину). Оскільки ж на «причастя» (частку) в ній претендували всі сильніші князі, то реально це досягалось шляхом захоплення Києва певною коаліцією, лідер якої, оволодівши Київським престолом, роздавав у Руській землі волості своїм прибічникам. За поняттям причастя у Руській землі, тобто в

історичному ядрі Русі, ховалося два змісти – видимий, опертий на вигоди від правління городами і волостями, і прихований, що сягав корінням архаїчних уявлень про злиття правлячого роду з підвладною йому територією. Колективне володарювання, або ж причастя членів роду Рюриковичів у їхньому гінтерланді – Руській землі, що лишалася об'єктом прагнень ледь не кожного з князів, мало, як припускають деякі вчені (зокрема, О. Толочко), глибокий ідеологічний підтекст, опертий на певне антропоморфне сприйняття держави. Остання мислилась, судячи з тогочасних рефлексій, як вертикально уявлюване тіло, де князь є головою, земля – тулубом, піддані – ногами. Колективна ж влада над землею мала здійснюватись через виділення кожному з членів княжого роду частини (причастя) у спільному тілі. З іншого боку, поняття причастя за своєю «тілесною» суттю співвідносне з Євхаристією – церковним таїнством годування присутніх на літургії хлібом і вином, символічними плоттю і кров'ю Сина Божого, які той роздав учням-апостолам. У такий спосіб певні язичницькі уявлення переплелися з чинопослідуванням християнської літургії: як причащенням досягається тілесна єдність людини з церквою, так і княжим причастям – прилучення до влади, тобто тілесна тотожність князів-братів із землею-державою.

У тогочасній Європі владні концепції подібного змісту були достатньо опрацьовані через поняття суспільного тіла (*societas*), яке позначало світську спільноту за аналогією до інтерпретації церкви як Тіла Христового (*Corpus Christi*), котрі разом склали всезагальну єдність – *universitas*. Але Русь, схоже, мало звертала уваги як на європейську думку, так і на її візантійські паралелі, тому сприйняття княжої влади як Євхаристії (причастя) можна вважати суто руським за походженням. Але воно мало неабиякі впливи у Східній Європі.

Абстрагуючись від співвідношення в понятті княжого причастя старого (язичницького) і нового (християнського) компонентів, варто підкреслити один, як видається, дуже важливий момент. Ідея права кожного з Рюриковичів на причастя в гінтерланді династії – Руській землі, проростаючи з архаїчного світобачення, політичним реаліям на зламі XIII – XIV ст. уже давно не відповідала. Але завдяки речникам тогочасних ідеологічних доктрин – книжникам – концепція причастя формувала уявлення, ніби загальнодержавний організм Київської Русі залишався з'єднаним. Причому вона дивовижно довго проіснує, адже переживе не тільки фактичний розпад Київської держави на окремі політичні організми-князівства, а й розподіл їх між сусідами. Врешті, цю саму ідею причастя в модифікованому вигляді можна побачити в засадах московських експансіоністських претензій XVI – XVII ст. на «вотчину извечную государя нашего» Київ. Тож цю ідею причастя можна визнати як Велику ідею русичів часів Середньовіччя, яка виказала значний вплив не тільки на політичні програми тогочасних руських володарів, а й на політичні програми правителів деяких сусідніх держав, що ми показали вище в нашій

статті. І ось тут треба показати, чому вже Московія «переграє» Литву в боротьбі за «Київську спадщину».

Литва з її ідеологією «збирання руських земель» мала на це певне право саме з моменту, коли Київ підпав у сферу литовського впливу і, що дуже важливо, в кордони її території. Тобто політичну традицію Київської Русі литовським володарям удалося «закріпити» за собою. Але це було тільки половиною справи. Литва відстала від Москви в боротьбі за Київ як духовний центр. І вже після переїзду Київського митрополита на північний схід Руської ойкумени моральне право Литви на «збирання руських земель» було втрачене, що тільки закріпилося після Кревської унії, коли почалося покатоличення Литви. Саме після переїзду Київського митрополита на терен майбутньої Московської держави естафету імперської активності Литви як «збирача руських земель» перехопила інша колишня периферія – Московія. Гасло, яке остання використовувала, було тим самим, що й в Литви: «збирання руських земель». Литва, програвши цю боротьбу, з часом знов стала периферією, тільки вже іншої культури – польської, католицької. Напевне, це можна трактувати як трагедію не тільки України й Білорусі, а й самої Литви. Але тут не могло не бути об'єктивної причини. І вона була. Гасло «збирання руських земель» походило не просто з імперської, а з християнської традиції імперії. «Збирати землі» ж, за християнським канонам, має право тільки Апостольська церква. У Римі під цим була традиція ап. Петра, у «Нового Рима» (Візантії) – Павла. Київ же мав власного апостола – Андрія Первозванного, брата ап. Петра і першого учня Христа. Втім, протягом історії ап. Андрія всі Рими – «старий», «новий» і «третій» – звели до рівня «другорядного апостола». Напевне, не випадково.

Литва забарилася з християнізацією, що відомо. Приймала православ'я її державно-політична верхівка, але не було чіткого факту хрещення всього народу (втім, цим не може похвалитися й нинішня Росія як наслідник Московії). Тому Литва відтворювала в собі варіант імперії, що базувався на принципі володіння певною важливою територією («Київ знаходиться у нас»). То був стародавній принцип творення імперій: сакральний і політичний центр захоплювався й висувалися умови всім, хто знаходився в його полі, – підкоритися. Але цей давній принцип у виконанні Литви своєчасно не був накладений на нову реальність, тобто на виникнення нової світової релігії – християнства і його геополітичного розповсюдження по території Європи. Це й використала Москва.

Московія являла собою інший варіант розвитку імперії, базований не на території (це відтворювала Литва), а на релігійному чиннику – «Київський митрополит знаходиться у нас» (це відтворювала Московія). Литва інтегрувала території, не намагаючись, однак, їх уніфікувати. Москва робила те ж саме, але по-іншому, використовуючи попервах не стільки політичні, скільки духовні чинники (навіть відверто

фальсифікуючи їх справжню суть). Москва зуміла вихопити в Литви думку про певну «месіанську роль нового центру», що тяг свої корені до державного центру Руси – Києва. Месіанство перемогло політику. Воно й стало своєрідної надцінністю, яка забезпечує єдність культури, цивілізації й її постійне відтворення. Кожна ж надцінність повинна мати в своїй основі щось релігійне, те, що є не результатом логічного «анатомування ідеї», після якого зникає все сакральне, а способом переживання себе в ідеї й ідеї в собі. Все це якраз і вдалося запропонувати «руському простору» Московії. Але це – тема для іншої статті.

Література

1. **Крестоприводная** книга шляхты Великого княжества Литовского // Памятники истории Восточной Европы: Источники XV – XVII вв. – Т.4. – М. : Варшава, 1999. – 261 с.
2. **Петр Дусбургский**. Хроника земли Прусской / Петр Дусбургский. – М., 1997. – 383 с.
3. **Александров Д.Н.** Южная, юго-западная и Центральная Русь в XIII – XIV вв. и образование Литовского государства / Д.Н. Александров. – М., 1994. – 269 с.
4. **Дворниченко А.Ю.** Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности / А.Ю. Дворниченко. – М., 1993. – 240 с.
5. **Дискуссия** «Великое княжество Литовское» // Родина. – 1993. – № 3. – С. 81–93.
6. **Думин С.В.** Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – С.В. Думин. – М., 1991. – С. 76–125.
7. **Кром М.М.** Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М.М. Кром. – М., 1997. – 231 с.
8. **Янин В.Л.** Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII – XV вв. / В.Л. Янин. – М., 1998. – 212 с.
9. **Любавский М.К.** Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно / М.К. Любавский. – М., 2004. – 312 с.
10. **Столяров А.М.** История Великого княжества Литовского в отечественной историографии XIX – начала XX века : диссертация ... канд. ист. наук : 07.00.09 / Алексей Михайлович Столяров; [Место защиты: Казан. гос. ун-т]. – Казань, 2008. – 234 с. : ил. РГБ ОД, 61:08-7/62.
11. **Успенский Б.А.** Помазания на царство и семантика монарших титулов / Б.А. Успенский. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 144 с.

12. **Борисова О.В.** Проблема титулу Rex в геополітиці Середньовіччя / О.В. Борисова // Іст. Записки: Зб. Наук. Праць. Вип. 28. – Ч. 1. – Луганськ, 2008. – С. 3–10.
13. **Борисова О.В.** Релігійний чинник у геополітичних устремліннях еліт України в добу Середньовіччя / Ольга Борисова: [монографія]. – Луганськ : ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 320 с.
14. **Літопис Руський** : [за Іпатським списком переклав Леонід Махновець]. – К. : Дніпро, 1990. – 590 с.
15. **Бодрухін В.М.** Українська державність удільної доби (XII – XIV ст.) / В.М. Бодрухін : [монографія]. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – 304 с.
16. **Кузич-Березовський І.** Жінка і держава / І. Кузич-Березовський. – Львів : Світ, 1994. – 285 с.
17. **Антонович В.** Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда / В. Антонович // Университетские известия. – Киев, 1878. – № 10. – С. 623–718. Або: Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда. Монографии по истории западной и юго-западной России / В.Б. Антонович. – Киев, 1885. –Т. 1. – 351с.
18. **Рождение** Литовского государства. 04 Липеня 2008 АД // «Грамадства» // <http://historialis.com/news/1756.html>. Дата доступу до ресурсу: 25.05 2010. 19 год. 38 хв.
19. **Великое** княжество Литовское // <http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/litv.htm>. Дата доступу до ресурсу: 5.06.2010. 20 год. 14 хв.
20. **Тиктор І.** Велика історія України / Іван Тиктор. – Львів–Вінніпег, 1948. – 965 с.
21. **Вступна** доповідь О. Прицака // Проблеми дослідження історії України : зб. мат. першого круглого стола істориків: Славськo, 1990. – Львів, 1993. – С. 5–7.
22. **Загладин Н.В.** История России и мира с древнейших времен до конца XIX века : [учебник] / Н.В. Загладин, Н.А. Симония. – М. : ООО «ТИД «Русское слово» – РС», 2007. – 400 с. : ил.
23. **Шабульдо Ф.М.** Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо. – К. : Наук. думка, 1987.
24. **Аркас М.** Історія України-Русі / Микола Аркас. – Одеса : Маяк, 1994. – 388 с.
25. **Уривалкін О.М.** Таємничі грані історії / О.М. Уривалкін. – К. : КНТ, 2007. – 340 с.
26. **Происхождение** и значение названия Литва // <http://www.olitve.ru/istorija-litvy/> Дата доступу до ресурсу: 25.05.2010, 17.50 час.
27. **Історія** України. Соціально-політичні аспекти : [навч. посібник для вищих закладів освіти III – IV рівнів акредитації / Заг. ред. Б.П. Ковальського. – К. : Вища школа, 2003. – 160 с.

28. **Дейвіс Н.** Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с. : іл.
29. **Тихомиров М.Н.** Список русских городов, дальних и ближних / М.Н. Тихомиров // Исторические записки. – М., 1952. – № 40. – С. 218–220.
30. **Черепнин Л.В.** Образование Русского централизованного государства / Л.В. Черепнин. – М. : Наука, 1960.
31. **Подосинов А.В.** О принципах построения и месте создания «Списка русских городов, дальних и ближних» / А.В. Подосинов // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 12–16.
32. **Рыбаков Б.А.** Русские карты Московии XV – начала XVI века / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1974.
33. **Наумов Е.П.** К истории летописного «Списка русских городов, ближних и дальних» / Е.П. Наумов // Летописи и хроники. – М., 1974. – С. 150–163.
34. **Івакін Г.Ю.** Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси) / Г.Ю. Івакін. – К., 1996. – 271 с.
35. **Ипатьевская летопись** // ПСРЛ. – Т. 2. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 648 с.
36. **Шевчук ВП.** Історія української державності / В.П. Шевчук, М.Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 480 с.
37. **Приселков М.Д.** Троицкая летопись / М.Д. Приселков. – М.-Л., 1905. – 514 с.
38. **Толстой В.М.** История Русской Церкви / В.М. Толстой. – М. : Изд. Преображенского Валаамского монастыря, 1991. – 364 с.
39. **Грушевський М.С.** Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М.С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – 541 с.
40. **Макарий**, митрополит. История Русской церкви / митрополит Макарий. – М. 1886. – Т. 4.
41. **Ключевский В.О.** Курс Русской истории. – Т. 1 (Лекции I – XXXII) // Библиотека Альдебаран [http : // lib.aldebaran.ru](http://lib.aldebaran.ru). Дата доступу до ресурсу: 21.05.2010 р., 19 год. 18 хв.
42. **Шабульдо Ф.М.** Синьоводська проблема: можливий спосіб розв'язання / Ф.М. Шабульдо // Історичні зошити. – К., 1998. – 84 с.
43. **Грушевський М.С.** Історія України-Руси: в 11 кн., 12 т / Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. Думка, 1991. – Т. 3. – 704 с.
44. **Новгородскія и Псковскія лѣтописи** // ПСРЛ. – Т. 4. – Спб, 1848. – 362 с.
45. **Грушевський М.С.** Історія України-Руси: в 11 кн., 12 т / Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 4. – 536 с.

Борисова О.В. Геополитический потенциал Великого княжества Киевского как фактор экспансионистских устремлений Литовских династий на владение украинскими землями (конец XIII – середина XIV ст.)

В статье анализируется династический и церковный потенциал Великого княжества Киевского во время начала и разворачивания литовской экспансии на земли бывшей Киевской Руси. Этот потенциал был одним из наиболее важных факторов этой экспансии. Но он привлекал внимание и других претендентов на «Киевское наследство», что и раскрывается в статье. Автор пришла к выводу, что в большой борьбе за «Киевское наследие», происходившей между династиями Литвы, Польши и Московии в XIV в., заметными были также римский, византийский, ордынский, германский «следы».

Ключевые слова: геополитика, экспансия, Православная церковь, «Киевское наследство», Киевская Метрополия, титул Rex.

Borisova O.V. Geopolitical potential of Large Great Kiev's board power as factor of expansionist of Lithuanian dynasty on domain Ukrainian earths (end XIII – is middle of XIV-th century)

In the article dynastic and church potential of Large board is analyzed Kievan during beginning and development of Lithuanian expansion on earth of former Kievan Rus. This potential was one of important factors of this expansion. But he came into a notice and other applicants on the «Kievan inheritance», that is opened up in the article. The authors concluded that the great struggle for «Kievan heritage», which took place between the dynasties of Lithuania, Poland and Muscovy in the XIV-th century, were also prominent Roman, Byzantine, Horde, the German «traces».

Key words: geopolitics, expansion, Orthodoxy church, «Kiev heritage», Metropolitan of Kiev, title Rex.

**ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
В 50-і – 80-і РОКИ XVII СТОЛІТТЯ**

У статті розглядається політичне становище Гетьманщини в другій половині XVII ст. Аналізується політика Московської держави по відношенню до України і політична криза, що відбувалась в українських землях у досліджуваній період. Автор висвітлює основні напрямки політики українських гетьманів Ю. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, П. Дорошенка, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича та поступову ліквідацію української політичної й економічної самостійності.

Ключові слова: *Гетьманщина, політика, Московія.*

Із здобуттям Україною незалежності відбувається переосмислення минулого молодій державі. У цьому процесі спростовуються численні фальсифікації, відкриваються маловідомі сторінки історії. Не випадково, що друга половина XVII ст. є об'єктом досліджень українських істориків. Починаючи з XIX ст., такі історики як В. Антонович, М. Костомаров, спираючись на історичні джерела, розробляють нові підходи до вивчення складного періоду української історії другої половини XVII ст. Значний внесок у розгляд цього періоду зроблено відомим українським істориком М. Грушевським, який дав глибокий аналіз політичним подіям на українських землях в 50 – 80 рр. XVII ст. Дослідник звернув увагу на маловідомі факти політичної боротьби української козацької еліти. У радянські часи зазначений період розглядався істориками у вузьких межах політичної системи. Більше уваги дослідники звертали на класову боротьбу у суспільстві. Однак, незважаючи на складні політичні умови, такі дослідники як В. Голобуцький, В. Смолій, В. Степанков зробили значний внесок у вивчення складного періоду української історії другої половини XVII ст. На сучасному етапі розвитку української історичної науки, спираючись на нові концептуальні підходи, дослідники вивчають і аналізують один із складних періодів української політичної історії, що робить визначену тему дослідження актуальною.

Мета статті – розкрити особливості політичного становища українських земель в 50-і – 80-і рр. XVII ст.

Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, трагічні події періоду Руїни визначали майбутню долю Гетьманщини. Прагнучи заснувати власну династію, Богдан Хмельницький заповів спадкоємство шістнадцятирічному сину Юрію. Проте швидко виявилася його нездатність керувати державою, а через місяць він сам відмовився від гетьманства. У жовтні 1657 р. у Корсуні на

Генеральній раді старшини і делегатів від рядового козацтва та духовенства гетьманом було обрано Івана Виговського.

Виговський походив із шляхетської родини Овруцького повіту на Київщині. Вчився в Києво-Могилянській академії. Служив юристом у Луцькому суді. Був членом луцького братства і великим ревнителем православної віри. Народна революція 1648 р. застала його в польському війську. Під Жовтими Водами він потрапив у татарський полон, але був викуплений Хмельницьким і аж до смерті гетьмана залишався його найближчим соратником. Займав посаду генерального писаря, брав участь у багатьох посольствах і виявився добрим дипломатом [1, с. 285].

У головних напрямках політики Виговський ішов слідами Богдана Хмельницького. Основне завдання вбачав у здобутті для України повної незалежності. З долею Української держави зв'язали свою військову і дипломатичну діяльність чотири брати Виговського, двоє з яких, козацькі полковники Данило й Василь, головами заплатили за вірність країні, замучені в царській неволі.

Гетьманську владу Івана Виговського зміцнила Корсунська рада 1657 р., на яку прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигорода, Молдавії і Волощини. Було укладено союз із Швецією, підготовлений ще за Б. Хмельницького, відновлено союз із Кримом, розірваний тоді, коли Україна ввійшла у зв'язки з Московією, розпочато переговори з Польщею. Московський уряд довго зволікав визнання гетьманства Виговського, вимагаючи від нього чимало поступок, і найперше — введення в багатьох містах російських залог на чолі з воєводами. Це була та сила, за допомогою якої царат розраховував ліквідувати Українську державу і об'єднати її з Московією.

Таємно одержуючи підтримку від Москви, проти Виговського виступила внутрішня опозиція, очолювана кошовим отаманом Яковом Барабашем та полтавським полковником Мартином Пушкарем. Виговський придушив повстання, але ця братська війна коштувала Україні до 50 тисяч жертв, ослабила Гетьманщину як у воєнному відношенні, так і в політичному [2, с. 92].

Розуміючи, що зіткнення з Московією неминуче, гетьман розпочав переговори з Польщею про укладання союзного договору. 16 вересня 1658 р. у місті Гадячі було підписано договір, згідно з яким три держави – Польща, Україна та Литва – утворять федерацію рівноправних держав. До України, що мала називатись «Велике Князівство Руське», увійдуть воєводства Київське, Брацлавське і Чернігівське. Вся законодавча влада належатиме Національним зборам, а виконавча – гетьманові. Велике Князівство Руське повинне мати свій найвищий судовий орган (трибунал) з діловодством українською мовою, власні фінанси, монету, українське військо з 30 тис. козаків і 10 тис. найманців. Згідно з договором мала бути скасована унія, католицька та православна церкви повинні стати рівноправними. Цікаво трактувались питання

освіти: передбачалося заснувати два університети, колегії, інші школи, друкарні, гарантувалися свобода друку, слова [3, с. 360].

Однак у принципових оправах Польща виявила непоступливість. Було відкинуто домагання українців про включення до складу Великого Князівства Руського західних українських земель, широко відкрито двері на Україну для польської шляхти. Тому Гадяцький договір не міг повністю задовольнити українських державників, хоча ряд дослідників називають його українською національною програмою, свідченням державницької думки України.

Звістка про укладення Гадяцького договору стала приводом для початку відвертої війни між Україною і Московією. Цар Олексій Михайлович видав грамоту до всього українського народу, де Виговський оголошувався зрадником. У свою чергу гетьман розіслав маніфест до всіх європейських держав, сповіщаючи про розрив з Московією та наводячи його причини.

Напрвесні 1659 р. більш як стотисячна московська армія під командуванням князів Трубецького, Ромодановського та Пожарського рушила на Україну. Почався наступ на Конотоп, де стояла сильна українська залога під командуванням ніжинського полковника Григорія Гуляницького. Козаки хоробро оборонялись 70 днів. Виговський із своїм військом прийшов їм на допомогу і 8 липня 1659 р. в бою розбив московські сили [4, с. 121].

Проте скористатися плодами перемоги під Конотопом Іван Виговський не зміг. У здійсненні державних планів перешкодив йому запорозький кошовий Іван Сірко, який саме в той час почав на півдні війну з татарами. Проти Виговського виступила опозиція, яку за допомогою московських воєвод організував полковник Іван Безпалій. Невдоволеними політикою Виговського були козацькі полковники Богун, Золотаренко, Сомко та інші. Відчуваючи втрату підтримки, у вересні 1659 р. гетьман скликав Генеральну раду і склав перед нею булаву. Після цього Виговський виїхав до Польщі, дістав від польського уряду Київське воєводство, а в 1664 р. був страчений поляками за доносом полковника Тетері.

До теперішнього часу немає єдиної оцінки діяльності гетьмана Виговського. У радянській історії він показаний таким, що зрадив Москву, продався Польщі. Негативно оцінювали його літописці Величко і Самовидець, автор «Історії русів».

А ось як характеризує Виговського Михайло Грушевський: «Чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, не кепський політик, при тім без сумніву – патріот український...». Подібної думки дотримуються історики Д. Дорошенко та Б. Крупницький. Дослідник доби Виговського В. Липинський доводить, що Іван Виговський, «незважаючи на зроблені ним політичні помилки, останеться все ж одним із найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України».

Очевидним залишається одне: Іван Виговський умів репрезентувати гетьманську гідність, щиро стояв на позиціях незалежності Української держави.

У 1659 р. сподіваючись, що авторитет роду Хмельницьких допоможе припинити внутрішні конфлікти на Україні, старшина обрала гетьманом Юрія Хмельницького. Проте надії були марні, бо молодий Хмельницький, якому ще не було тоді й 20 років, неспроможний був самостійно вести управління, і почалася боротьба за регентство. Головним радником Юрія був генеральний осавул Іван Ковалевський, близько стояли луцький полковник Петро Дорошенко та кошовий отаман Іван Сірко.

Юрій Хмельницький разом із старшиною не бачив іншого ви ходу, як передусім владнати відносини з Московією. Вони відстоювали основи договору 1654 р., проте бажали провести його ревізію і ввести нові пункти, які забезпечували б українську державність; домагались непорушності території, свободи дипломатичних зв'язків з іншими державами, ждали, щоб московські воєводи не втручались у внутрішні справи Української держави, тощо. Все це було сформульовано у так званих Жердевських статтях [5, с. 195].

Юрій Хмельницький передав Жердевські статті через посольство на чолі з П. Дорошенком князеві Трубецькому, але Трубецької їх не прийняв, а зажадав переговорів із самим гетьманом. Після довгих вагань Юрій Хмельницький погодився на це і приїхав із старшиною до Переяслава. Це рішення згодом мало катастрофічні наслідки.

27 жовтня 1659 р. молодий Ю. Хмельницький, стероризований Трубецьким, прийняв у Переяславі замість Жердевських статей нібито статті Богдана Хмельницького. Насправді статті 1654 р. були у Москві доповнені і перероблені, причому в них проведено принцип повного підкорення України Москві. Дослідники Московсько-Переяславської угоди прямо говорять, що текст статей, затверджених на Переяславській раді 1659 р., кардинально різниться від тексту статей 1654 р. і є грубою підробкою. Михайло Грушевський в «Історії України-Руси» писав, що замість автентичних статей у Москві підсунули українській стороні довільну переробку – фальсифікат.

Трагедія дальшої історії України полягала в тому, що цей сфальсифікований документ 1659 р. став єдиним офіційним текстом так званих «Статей Богдана Хмельницького» і на ньому згодом ставили свій підпис усі гетьмани. Він був надрукований у «Полном Собрании Законов Росийської Империи».

Згідно з цим фальсифікатом усі гетьмани повинні були їхати на поклін цареві, не мали права на дипломатичні зносини, без згоди царя призначати й звільняти полковників, виступати в походи, а повинні йти з військом, куди накаже цар. Раді не можна усувати гетьмана без дозволу царя. Київський митрополит повинен був визнати владу Московського

патріарха [6, с. 40]. Боляче, що все це ствердив своїм підписом Юрій Хмельницький.

Разом з тим московський уряд не рахувався з молодим Хмельницьким. Воеводи втручалися в управління, роздавали на свій розсуд землі, московські залоги грабували населення. Гетьманська влада стала номінальною. Зростало невдоволення українського народу.

Щоб остаточно вирішити довголітню боротьбу за українські землі, московський уряд перериває перемир'я з Польщею і розпочинає війну. 20-тисячна армія під проводом Василя Шереметєва вирушила на Волинь. По дорозі до них мав приєднатися з 30-тисячним військом Юрій Хмельницький. Шереметєв дійшов до містечка Любара і тут зустрілися з великими силами противника. Після кількоденних боїв московське військо відступило під містечко Чудново, витримуючи сильні атаки. Під Чудновом, на Волині, в 1660 р. поляки розбили московські війська, примусили Шереметєва капітулювати, а Ю. Хмельницький із старшиною погодився на мир з Польщею. За новим договором, який у головних рисах повторював Гадяцьку угоду, Україна дістала автономію на чолі з гетьманом. Проте лівобережні полки під командуванням Якіма Сомка виступили проти зв'язків з Польщею, а відтак і проти Юрія Хмельницького. Неспроможний опанувати ситуацію і покласти край внутрішнім конфліктам, молодий гетьман на початку 1663 р. зрікся влади і постригся у ченці [7, с. 337]. В Україні почався період спустошливої громадянської війни.

Юрій Хмельницький не зміг згуртувати біля себе Запорозьке військо і всю українську громадськість. Розбилися надії старшини, а для України його гетьманування завершилось катастрофою. Україну було поділено вздовж Дніпра на дві сфери впливу: польську – на Правобережній Україні та московську – на Лівобережній. На півдні відчувалася турецька присутність. Чигиринський центр, який нагромадив великий досвід державної політики, зберіг свій вплив тільки на Правобережжі, і то в основному серед старшини. Натомість на Лівобережжі велась інша політика. Правобережжя обирало одного гетьмана, Лівобережжя — іншого. Всі гетьмани потрапляли під той чи інший зовнішній вплив. Усе це призвело до тяжкої кризи української державності.

Гетьманська влада послаблювалася безперервними внутрішніми сутичками, соціальним напруженням між козацькими низами і старшиною. Та й серед козацької старшини точилася внутрішня боротьба, інтриги, мотивовані вузькими особистими цілями. Запорозьке військо розбилося на два табори, які йшли протилежними шляхами і вели боротьбу між собою. Боролися пропольські і промосковські угруповання, зростала анархія, руйнувались українські землі нападниками-чужинцями. Україна опинилась у страхітлі громадянської війни. Народ назвав цей час Руїною (1663 – 1687 рр.).

Після Юрія Хмельницького гетьманом Правобережної України став Павло Тетеря (1663 – 1665 рр.). Він був прихильником Польщі і в запобігливості до поляків пішов так далеко, що Україну звав польською провінцією. У 1664 р. спільно з поляками вдерся на Лівобережну Україну і робив спроби підняти козаків у похід на Москву. Але наступ зазнав поразки, і Тетеря повернувся на Правобережжя. Тут відбувалися численні антипольські повстання, і на їх придушення він спрямував свої сили, заручившись підтримкою польського війська, очолюваного Стефаном Чарнецьким. Репресії проти повстанців викликали незадоволення української громади. Один із повстанських ватажків Дрозденко розбив під Брацлавом військо Тетері, ледь не захопивши його самого. Відчуваючи загальну ненависть до себе і зневірившись у своїй політиці, у 1664 р. Тетеря зрікся гетьманування і втік до Польщі.

Тим часом тривала також боротьба на Лівобережжі. Спершу наказним гетьманом тут став Яким Сомко. Він був представником заможньої старшини, і проти нього виступили рядові козаки. Суперником Сомка був ніжинський полковник Василь Золотаренко. У червні 1663 р. під Ніжином зібралася «Чорна Рада», в якій взяли участь низове козацтво, селяни і міщани. Чернь рішуче виступила проти старшини, покарала смертю Сомка і Золотаренка, а булаву віддала запорозькому кошовому Івану Брюховецькому (1663 – 1668 рр.).

Це був яскравий представник доби Руїни. Брюховецький проводив промосковську політику. Він став першим українським гетьманом, що віддав Україну під безпосередню владу царя, отримавши за це боярство, численні помістя та за дружину – доньку князя Долгорукого. У 1665 р. Брюховецький підписав Московські угоди, які передбачали російський контроль у політичній, військовій та податковій діяльності України. Це було сильним ударом по українській державності. Всі права, за які так завзято боролися попередні гетьмани, він легковажно запропастив.

На Україні почало розгортатися загальне невдоволення політикою Брюховецького і московськими порядками. Чашу терпіння українського громадянства перепоновили події, пов'язані з Андрусівським договором, укладеним Москвою і Польщею 13 січня 1667 р. без участі українських представників. На Правобережжі відновлювалася влада Польщі. Лівобережжя, а також на два роки Київ з околицями залишалися під владою Москви, Січ – під протекторатом обох держав [6, с. 42].

У відповідь на сваволю московського уряду та промосковську політику гетьмана Брюховецького на Україні вибухнуло повстання. У червні 1668 р. гетьман був убитий розгніваним натовпом.

З 1665 р. на Правобережжі гетьманував Петро Дорошенко. Основу своєї політики він вбачав у об'єднанні всіх українських земель від Перемишля, Вісли і Німану на заході до Путивля на сході, в єдності і злагоді всього народу. Після підписання Андрусівського миру П.Дорошенко виступив проти Польщі та Москви і вирішив об'єднати всю Україну під верховною гетьманською владою. Восени 1667 р. польський

король змушений був визнати суверенітет Гетьманату на Правобережній Україні. Було встановлено кордон козацької держави по р. Горинь.

Згодом П. Дорошенко здійснив успішний похід на Лівобережну Україну і після вбивства І. Брюховецького у 1668 р. був проголошений гетьманом усієї України. Однак влада його по обидва боки Дніпра була недовгою, лише до 1669 р.

Тяжкого удару Дорошенкові завдали запорожці, які під час його відсутності проголосили гетьманом Правобережної України Петра Суховія, а невдовзі поляки поставили тут свого ставленика Михайла Ханенка. Залишивши на Лівобережній Україні тимчасовим (наказним) гетьманом Дем'яна Многогрішного (1668 – 1672 рр.). Петро Дорошенко повертається на Правобережжя й розпочинає вперту боротьбу з М. Ханенком, а відтак із поляками. На допомогу гетьману Дорошенку прийшла Туреччина, яка в 1672 р. оголосила війну Польщі [8, с. 183]. Военні дії завершилися укладенням Бучацького договору, за яким Польща зреклася прав на Поділля і козацьку Україну. До речі, польські історики вважають цю угоду найганебнішою в історії Польщі. Поділля і частина Галичини з Чортковом стали турецькою провінцією. Дорошенко дістав зруйновані Брацлавщину та Київщину. Турки проводили грабіжницьку і руйнівну політику на українській землі, обкладали народ непосильними податками, забирали людей у полон. Правобережна Україна оберталася в згарища й руїни. Населення сотнями й тисячами втікало на Запорожжя, Слобожанщину, Лівобережну Україну. Винуватцем цього лиха народ вважав Петра Дорошенка. Гетьман втрачав довір'я українського народу, його покидали давні прихильники, простір його влади меншав, врешті йому залишився тільки Чигирин. Та й сам П. Дорошенко розчарувався у своїй політиці. 19 вересня 1676 р. він зрікся булави на користь лівобережного гетьмана Івана Самойловича (1672 – 1687 рр.). Московський цар зажадав приїзду П. Дорошенка до Москви, де його було призначено воєводою до В'ятки. На чужині він прожив до смерті у 1698 р. Так трагічно склалося життя останнього чигиринського гетьмана, який за всяку ціну прагнув вибороти незалежність України.

Після П. Дорошенка політична ситуація на Правобережжі залишалася досить складною. Туреччина не допустила об'єднання України під владою Івана Самойловича і поставила гетьманом Юрія Хмельницького. Це було його третє гетьманування (1677 – 1681 рр.).

Свою столицю Юрій Хмельницький переніс у Немирів, на Поділля. Він не спромігся створити міцну владу. Здійснюючи деспотичне управління, страчував навіть близьких прихильників і радників, накладав важкі податки на населення. Нарешті турки покарали його самого, стратили в Кам'янці-Подільському.

З того часу Правобережна Україна втратила рештки своєї політичної й економічної самостійності. Сусідні держави поділили її між собою. Остаточний поділ України був затверджений «вічним миром»

(1686 р.) між Польщею і Москвою. Були підтверджені права Московської держави на Лівобережну Україну, Київ і Запорожжя. Північна Київщина, Волинь і Галичина залишалися під владою шляхетської Польщі. Туреччина утримувала Поділля, яке згодом захопила Польща (1699 р.). Землі між Дніпром та Бугом (Південна Київщина, Брацлавщина) залишалися нейтральними. Ті землі, де стояла гетьманська столиця Чигирин, де був творчий центр Української держави, стали пустелею.

Після занепаду Правобережжя центр політичного життя переноситься на Лівобережну Україну, за якою закріпилася назва Гетьманщина. З 1669 р. Гетьманщина була під московським протекторатом. Гетьмани Д. Многогрішний та І. Самойлович визнавали московську владу, однак робили спроби захистити автономію України. Вони намагалися анархії і безвладдю, що панували в роки Руїни, протиставити сильну гетьманську владу. Д. Многогрішний постійно домагався обмеження військової присутності Москви в українських місцевостях. Гетьман І. Самойлович робив спробу поширити свою владу на Правобережну Україну. За його гетьманування утвердились державні форми Гетьманщини, що існували впродовж ста років. Однак обидва гетьмани були обмежені у своїх правах. Автономія Гетьманщини значно звужувалась договорами з московським царем. Глухівські (1669 р.), Конотопські (1672 р.), Переяславські (1674 р.) статті були продовженням підписаного Юрієм Хмельницьким договору у Переяславі 1659 р. Статті свідчили про значне обмеженні прав автономії України у внутрішній політиці, відсутності зовнішньої політики Гетьманщини, а також про широке втручання царського уряду в усі сфери діяльності гетьманського уряду. Трагічно завершилось і життя обох гетьманів. За наказом царя обидва гетьмани були заарештовані, засуджені й доживали віку в Сибіру.

Підводячи підсумок політичному становищу Гетьманщини з кінця 50-х до кінця 80-тих рр. XVII ст. слід зазначити, що ці роки для молоді української держави були періодом болісного становлення ідеї державності в середині країни і завзятої боротьби за незалежність. У цій боротьбі Україна зазнала значних людських втрат, частково навіть поступилася здобутками революції Хмельницького. Козацька старшина прагнула посісти місце польської шляхти, що призвело до загострення соціальних антагонізмів, чим вміло скористалися вороги молоді держави. Закріпити досягнуті в окремі моменти дипломатичні та військові успіхи завадили брак політичної зрілості мас і державної свідомості старшини. Проте боротьба за незалежність залишила в народі глибокий слід, а ідею єдності всієї України і прагнення до самостійної держави перейняли наступні покоління. Розглянутий період є одним із найскладніших в українській політичній історії, і саме тому потребує ретельного дослідження і переосмислення.

Література

1. **Дорошенко Д.І.** Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 576 с.
2. **Шевчук В.** Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.
3. **Грушевський М.С.** Історія України-Руси: В 11 т.; 12 кн. Т.10. Роки 1657 – 1658 / М.С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1998. – 402 с.
4. **Реєнт О.П., Коляда І.А.** Усі гетьмани України / О.П. Реєнт. – Харків : Фоліо, 2008. – 415 с.
5. **Крип'якевич І.П.** Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.
6. **Полонська-Василенко Н.** Історія України: У 2 т. Т.2 / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.
7. **Грушевський М.С.** Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський. – К. : Наук. думка. 1990. – 524 с.
8. **Кашенко А.** Оповідання про славне військо Запорозьке низове / А. Кашенко. – Дніпропетровськ, 1991. – 494 с.
9. **Бойко О.Д.** Історія України / О.Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2008. – 688 с.

Бернацкий Н.П. Политическое положение украинских земель в 50-е – 80-е годы XVII ст.

В статье рассматривается политическое положение Гетьманщини во второй половине XVII ст. Анализируется политика Московии по отношению к Украине и политический кризис, который проходил в украинских землях в исследуемый период. Автор освещает основные направления политики украинских гетманов Ю. Хмельницкого, И. Выговского, П. Тетери, П. Дорошенка, И. Брюховецкого, Д. Многогрешного, И. Самойловича и постепенную ликвидацию украинской политической и экономической самостоятельности.

Ключевые слова: Гетьманщина, политика, Московия.

Bernadtckiy N.P. The political situation of Ukrainian lands in 50 – 80-s of XVII-th century.

The political situation in the Getman's territories in the middle of XVII-th century is investigated in the article. The policy of Moscovia towards Ukrainian lands and causes of the political crisis in the Cossack's region in searching time are analyzed. The author shows the main directions of Ukrainian hetman's policy (Y. Hmelnitsky, I. Vugovskiy, P. Tetery, P. Doroshenko, I. Bruhovetsky, I. Samoilovitch) and elimination of Ukraine political and economical independence.

Key words: Getman's territories, policy, Moscovia.

УДК 94(477)

Закірова С.Г.

ЗАЛІЗНИЧНЕ БУДІВНИЦТВО ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНИХ ПРОТИРІЧЬ НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розглянуто деякі аспекти соціальних суперечностей та конфліктів, що склалися у другій половині XIX ст. в Південно-Західному регіоні Російської імперії в ході будівництва мережі магістральних залізничних ліній і під'їзних шляхів, проаналізовано причини спротиву певних категорій населення створенню та поширенню залізничного транспорту у Південно-Західному регіоні. Розглянута тема має подальші перспективи дослідження, які можуть стати у нагоді у вирішенні відповідних завдань українського суспільства на сучасному етапі.

Ключові слова: соціальні протиріччя, залізничне будівництво, держава, гірничопромислові, підприємці, Південно-Західний регіон Російської імперії.

Соціально-економічний розвиток України на будь-якому історичному етапі вимагає вирішення цілої низки невідкладних завдань, внаслідок яких загострюються суперечності між державою та соціумом, поглиблюються протиріччя між різними верствами населення як усієї країни, так і окремих її регіонів. Особливо гостро постають ці проблеми за часи суттєвих трансформаційних процесів в економіці і суспільстві. Для вирішення сучасних соціальних конфліктів в Україні вкрай важливо вивчити досвід попередніх поколінь, які також переживали періоди великих перетворень і досить вдало намагалися залагодити соціальні протиріччя.

У другій половині XIX ст. в Російській імперії сформувалася гостра потреба в залізничному будівництві, оскільки саме залізниця створювали принципово нові умови для всебічного розширення ринку, дозволяли істотно збільшити можливості капіталістичного розвитку як окремих регіонів, так і всієї держави в цілому.

Тенденції розвитку залізничного транспорту в Російській імперії після 1861 р. висвітлювали в своїх публікаціях ще дореволюційні історики, серед яких важливе місце займає робота К. Верхівського [1]. Серйозним внеском в історіографію проблеми формування залізничної транспортної мережі стали роботи Е. Белінського, Л. Мельник, А. Соловйової, направлені на аналіз здійснення технічної революції в промисловості й транспорті України і південних регіонів Російської імперії [2]. Проте у своїх роботах дослідники найчастіше відзначали позитивний вплив залізничного будівництва на економічний і соціальний розвиток, не акцентуючи увагу на тих соціальних конфліктах і

протистояннях, що виникали під час створення залізниць. Зважаючи на недостатність дослідження відміченої проблеми, автором даної статті зроблена спроба проаналізувати деякі аспекти соціальних суперечностей, що склалися в 60 – 80-х рр. ХІХ ст. в Південно-Західному регіоні Російської імперії в ході створення мережі магістральних ліній і під'їзних шляхів.

Ще у 1856 р. гірський інженер А. Гур'єв у доповідній записці штабу Корпусу гірських інженерів у Петербурзі підкреслював, що підйом кам'яновугільної промисловості на півдні Російської імперії не можливий без проведення мережі залізниць [3].

Наміри держави щодо залізниць схвалювали і органи місцевого самоврядування. Наприклад, Бахмутський комітет повіту з питань сільськогосподарської промисловості Катерінославської губернії відзначав: «...строится масса железнодорожных сооружений, чтобы дать заказы молодой отечественной промышленности; Россия покрывается сетью подъездных путей, чтобы облегчить доступ произведениям фабрично-заводской промышленности к рынкам потребления» [4].

Втім іноді реалізація планів такого будівництва на півдні Росії стикалася з опором, як з боку владних структур, так і приватних осіб. Так, ще у 1844 р. на клопотання до імператора Новоросійського генерал-губернатора князя Воронцова про будівництво залізниці в Південно-західному краю було отримано принципову згоду. Але до 1862 р. міністр фінансів, граф Кантрін, вважаючи залізниці «хворобою часу», яка підсилює і без того значну міграцію населення в державі, всіляко гальмував розгляд і фінансування цього питання. І лише в 1863 р. відбулося височайше повеління про споруду залізниці від Одеси до станції Паркан.

Не претендуючи на загальність і всебічність аналізу суперечностей і конфліктів, що виникали при будівництві залізниць в Південно-західному регіоні Російської імперії, зосередимо увагу на найбільш характерних проявах соціального протистояння, викликаного розвитком залізничного транспорту в 60 – 80-х рр. ХІХ ст. До них слід віднести протистояння між «Всевеликим Військом Донським» і представниками невійськового стану, що брали участь у створенні і облаштуванні залізничних колій; вирішення протиріч між промисловцями і залізничними магнатами та дворянами-поміщиками у зв'язку з відчуженням прилеглих до сталевих магістралей приватних земель; зіткнення державних і приватновласницьких інтересів при визначенні джерел фінансування і напрямів нових залізничних ліній і під'їзних шляхів.

У 1860 р. наказний отаман війська Донського генерал-ад'ютант Хомутов отримав високу згоду імператора Олександра ІІ на споруду Грушевсько-Аксайської залізниці. Але коли роботи були практично завершені, новий отаман генерал Граббе у 1862 р. звернувся до військового міністра з рапортом про припинення будівництва у зв'язку з

тим, що неправильний устрій гребель і мостів на дорозі викликають невдоволення серед козаків. Наказний отаман висловив прохання до царського уряду направити у військо Донське спеціальну комісію для розгляду рішення сходу козаків станиць Новочеркаських з можливістю знищення насипу дороги або перенесенні залізничних колій, які нібито перешкождали підходам до річки і сполученню з іншими станицями. Рішення станичного збору, назване «Вироком», було опубліковане 23 квітня 1863 р. в газеті «Донські військові відомості». Козаки підкреслювали, що «линия железной дороги стеснила не только Новочеркаскую лесную биржу, но и весь город и затруднила самое сообщение оного со станицами с восточной и южной сторон его лежащими, откуда ежегодно осенью подвозится в город значительное количество различных продуктов, также топливо для домов и кирпичных заводов. Точно также дорога стеснила город и с северной стороны... отрезала все пахотные и сенокосные места от свободного довольствия водою в реке Грушевке... на всем протяжении от города до шахт пролеты сделаны только по водотокам балок, в русле которых большею частию грязь. Но самое главное неудобство заключается в том, что железная дорога отрезала город от реки Аксай» [5]. Замість залізничного сполучення козаки пропонували прорити річковий канал, який підвів би води Дону до станиці Новочеркаської. Існують різні точки зору на пояснення такого відношення до будівництва залізниці місцевого населення. Можливо, це був погляд тільки невеликої частини верхівки козаків, особливо якщо врахувати, що «Вирок» підписали 364 особи-представника, а загальне населення станиці складало близько 19 тис. осіб. Проте певний рівень соціального протистояння існував і вимагав свого вирішення.

Продовжити роботи по завершенню будівництва вдалося тільки після втручання в конфлікт, що склався між засновниками залізниці і військовим начальством, спадкоємця престолу великого князя Миколи Олександровича, що особисто відвідав область війська Донського. 29 грудня 1863 р. Грушевсько-Донська залізниця була введена до експлуатації.

Нова транспортна магістраль все ж мала ряд недоробок, а окремі її ділянки незабаром довелося закрити. За перші два роки експлуатації дорога не тільки не принесла прибутку «Війську», але і потерпіла збитки у 23 тис. крб. Недостатньо далекоглядне в нових економічних умовах капіталістичного розвитку керівництво Війська Донського ухвалило рішення про продаж залізниці. 20 травня 1872 р. за 3 млн. крб. Грушевсько-Аксайську залізницю купило «Товариство Воронежско-Ростовської залізниці», головним власником акцій якого був купець 1 гільдії С.С. Поляків [6]. За договором у смузі відчуження уздовж залізниці Поляків отримав право надання місця проживання всім охочим, внаслідок чого біля дороги оселилися декілька сотень комерсантів, що не мали ніякого відношення до «Всевеликого Війська Донського». Таке

«сусідство», пов'язане з появою залізниці, також викликало у козаків негативну реакцію. Вже до 1880 р. отамани донських козаків відправили ряд скарг на конкуренцію з боку заїжджого населення для козаків-підприємців царським чиновникам у Петербург.

Взагалі Військове правління дуже стримано відносилося до будь-яких реформ і змін, що торкалися території і статусу Області війська Донського. Верхівка козацтва прагнула використовувати у власних інтересах військові привілеї і права, і особливо систему військового землеволодіння. Військо намагалось всіляко перешкоджати буржуазному розвитку Дону, що викликало істотне невдоволення з боку представників буржуазії, що зароджувалася.

У ході капіталістичних реформ в Російській імперії, що почалися з 1861 р., торгово-промисловці і підприємці посилили тиск на царський уряд, вимагаючи знищення або хоч би зміни статусу особливих середньовічних установ, до яких відносилося у тому числі й «Всевелике Військо Донське». Вищі круги козацтва наполегливо чинили опір допуску на донські землі «чужаків» – купців, промисловців і підприємців. Коли за дорученням царського уряду під тиском ділових кіл у 1861 р. на Дон з Петербургу приїхав гірський інженер І. Фелькнер з метою підготувати проект промислового розвитку території Області Війська, його місію було практично зірвано. Через два роки на Дон з тим же завданням був відправлений капітан-інженер А. Антипов, який підготував проект «Правил для гірського промислу в «Землі війська Донського». Документ був затверджений в 1864 р. і прямо передбачав допуск представників невійськового стану до комерційної діяльності на донських землях.

Проте, не дивлячись на незнайомий вид транспортного сполучення, і існуючий у зв'язку з цим певний психологічний острах руйнації традиційного патріархального устрою, частина козаків бачили можливі майбутні перспективи збільшення товарності сільського господарства після введення в експлуатацію залізниць. Так, при обговоренні питання про будівництво залізничної гілки від Козлово-Воронезько-Рстовської залізниці до Волги, козаки Кам'янської, Калітвенської, П'ятиізб'янської й Нижнє-Чирської станиць просили царський уряд провести магістраль саме через їх населені пункти. Але обласне військове начальство Дону, захищаючи перш за все свої станові інтереси і привілеї, навіть у 1880 р. відзначало, що «развитие промышленности и торговли в среде казацкого населения должно идти по необходимости весьма медленно» [7].

Таким чином, не дивлячись на всілякі способи опору відкрито протестувати проти проведення залізниць і пов'язаного з ними капіталістичного розвитку Дону військове правління не могло. Південь Російської імперії покривався розгалуженою мережею сталевих транспортних магістралей.

Часто зусилля підприємців і залізничників зустрічали істотний опір з боку поміщиків під час відчуження приватновласницьких земель для будівництва під'їзних шляхів і магістралей. Це питання активно обговорювалося на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії [8]. Вже в 1874 р. на першому з'їзді у Таганрозі питання про організацію будівництва мережі під'їзних шляхів було віднесене до найважливіших. При цьому у розряд важко вирішуваних завдань були включені, перш за все, проблеми взаємин з поміщиками-землевласниками. Значна частина копалень і промислових закладів, відкритих у 60 – 70-і рр. XIX ст. на Півдні Російської імперії, була побудована на орендованих поміщицьких і селянських землях. При цьому власники земель свідомо не продавали, а саме здавали землі в оренду гірничопромисловцям і шахтовласникам, оскільки це дозволяло отримувати їм не завжди великий, але гарантований дохід. Орендна плата встановлювалася в регіоні по-різному і залежала або від кількості здобутої мінеральної сировини, або від розміру земельної ділянки, використаної при розробці і транспортуванні руди або вугілля. Так, гірничопромисловець М. Копилов для організації копалень орендував у селян Катеринославської губернії 8 десятини землі з орендною платою $\frac{1}{2}$ коп. з пуду за умови монопольного права на доставку руди на залізничну станцію. А у поміщика П. Коломойцева він орендував 149 десятини землі терміном 15 років з гарантією щорічної виплати не менше 9 тис. крб. [9]. У Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії на початку 80-х рр. XIX ст. княгиня Ширинська-Шахматова здавала в оренду землі під будівництво і експлуатацію залізниць, а поміщиця В.Стебельська віддала на 30 років 30 десятини своєї землі під приватну залізницю з виплатою їй 15 крб. в рік за кожну десятину. Княгиня Долгорукова за використання своєї землі під під'їзну дорогу від копалень Р. Животинського до станції Катерининської залізниці отримувала 100 крб. прибутку в рік [10]. Власники земель прагнули чітко обговорити умови в договорах мінімальний розмір доходу незалежно від прибутковості промислового підприємства. Тому продавати землі для проведення залізничних колій або під'їзних гілок місцевого значення поміщики – землевласники найчастіше не погоджувалися.

Саме ці обставини змусили гірничопромисловців Півдня Росії на п'ятому з'їзді в Харкові у 1880 р. підняти питання про надання їм права відчуження земель, необхідних для проведення залізничних під'їзних шляхів. Розуміючи, що така пропозиція зустріне серйозний спротив з боку землевласників, промисловці пропонували включити у договори обов'язкову умову обведення поміщицьких садіб і подвоєння їх вартості при оцінці земель і майна. Навіть такі умови не виглядали для гірничопромисловців не вигідними, оскільки серед землевласників були і категорично незгодні з проведенням залізничних колій на їх землях. За подібних обставин доводилося змінювати напрямки транспортних ліній, що інколи суттєво подовжувало загальну довжину під'їзних шляхів.

Якщо враховувати, що середня вартість будівництва однієї версти залізничного полотна у цей період складала від 40 до 60 тис. крб. при прокладці магістральної залізниці і трохи дешевше на під'їзних залізничних лініях, то цілком зрозуміло прагнення гірничопромисловців врегулювати можливі спори із землевласниками з найменшими витратами.

Вже на наступному з'їзді у 1881 р. почалася тривала кампанія власників про примусовий характер права відчуження земель. Усі подальші з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, лобіюючи інтереси бізнесменів, клопотали перед урядом про надання підприємцям права на примусове відчуження приватновласницьких земель для будівництва під'їзних гілок від копалень до ліній існуючих магістральних залізниць. 14 квітня 1887 р. Олександр III підписав «Положення про під'їзні шляхи», що практично означало остаточну перемогу гірничопромисловців над дворянами-землевласниками у цьому складному і конфліктному питанні.

Будівництво окремих напрямів залізниць в Південно-Західному регіоні Росії супроводжувалося певною мірою і зіткненням державних і приватновласницьких інтересів. Прагнення до швидшого розвитку вітчизняної вугільної промисловості в цьому районі і прогнозований високий прибуток від вивозу мінеральної сировини і палива до переробних підприємств сприяли формуванню проекту будівництва у 80-х рр. XIX ст. за рахунок державного бюджету залізничної колії Богодухово-Ясинувата, прилеглої до Катерининської залізниці. Проти будівництва дороги за рахунок казни виступила частина крупних землевласників і промисловців, які вже мали власні під'їзні шляхи на цій ділянці або планували їх проведення. Вони пояснювали свої дії нібито недостатньою прибутковістю цієї лінії для використання в її будівництві державних коштів. Насправді ж гірничопромисловців лякало посилення конкуренції, що означало для них зниження монопольного прибутку під час транспортування вантажів приватними залізничними лініями в регіоні. Така позиція однозначно виявилася в ділових паперах крупного донецького землевласника і промисловця Д. Іловайського, який писав, що при споруді Богодухівської гілки неминуче «должна возникнуть конкуренция между нею и подъездными путями наследников Иловайских, конкуренция, которая может закончиться не в пользу последних...» [11].

Інший крупний вуглепромисловець регіону – козацький полковник П. Риковський, також активно виступав проти будівництва залізничної гілки до Богодухівських або Кальміуських копалень за державний рахунок. З 1885 р. він планував почати будівництво власних під'їзних шляхів від копалень до станції Ясинувата. Залізнична колія з часом повинна була не тільки окупити витрати на будівництво, але й принести істотний прибуток власникові, оскільки вона значно полегшувала б можливість транспортування мінерального палива до

станції магістральної дороги, повністю знімала б залежність підприємця від погодних умов доставки сировини в осінньо-зимовий період. Приватновласницький характер залізничної лінії забезпечував би власникові переваги в порівнянні з іншими промисловцями, тоді як державна залізнична лінія надавала б рівні права всім підприємцям.

Конфліктні ситуації, аналогічні даній, виникали на різних напрямках і ділянках залізничного будівництва. Тому в серпні 1888 р. було прийнято нове «Положення про під'їзні шляхи», в якому дозволялося проводити спорудження бокових гілок загального користування до головних ліній залізниць «за счет заинтересованных лиц с погашением затраченных сумм из чистой прибыли, полученной от перевозок грузов, которые поступили на указанные ветки» [12].

Таким чином, незважаючи на певні труднощі, конфлікти і протистояння під час спорудження залізниць, магістральні лінії і мережа під'їзних шляхів продовжували активно будуватися, оскільки саме вони виступали важливим засобом інтенсифікації капіталістичного розвитку Південно-Західного району Російської імперії. Враховуючи високу зацікавленість уряду і бізнесу в створенні нового перспективного виду транспорту, що істотно скорочував витрати на доставку сировини і палива від виробників до споживачів, держава і представницькі організації прагнули врегулювати виникаючі суперечності, запобігти їх переростанню у відкрите протистояння. Навколо залізниць у зв'язку з вигідним економічним становищем і сприятливими ринковими умовами з'являлися нові селища, швидко росли міста, збільшувався пасажиропотік, росла загальна чисельність населення, формувалася не тільки виробнича, але і соціальна інфраструктура регіону.

На нашу думку, розглянута тема має подальші перспективи дослідження, передусім що стосується особливостей законодавчого забезпечення державою можливостей вирішення соціальних конфліктів, питань співпраці державних інституцій та органів місцевого самоврядування Південного регіону Російської імперії, які можуть стати у нагоді у вирішенні відповідних завдань українського суспільства на сучасному етапі.

Література

1. **Верховский К.** Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно / К. Верховский – СПб. : [Б.и.], 1898. – 591 с.
2. **Белінський Є.Ф.** Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) / Є. Ф. Белінський // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К. : Наукова думка, 1963. – С. 252–278; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л.Г. Мельник – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 240 с.; Соловьева А.М.

- Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. / А.М. Соловьева – М. : Наука, 1975. – 315 с.
3. **История** Луганского края: Учебное пособие / Ефремов А.С., Курило В.С., Бровченко И.Ю., Климов А.А. [и др.] – Луганск : Альма-матер, 2003. – С. 255.
  4. **Екатеринославская** губерния. (Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. XII.) – СПб. : [Б.и.], 1903. – С. 82.
  5. **Данцев А.** «За» и «против» / А. Данцев – Новочеркасская неделя. – 2004. – 2 мая. – № 18. – С. 3.
  6. **История** Дона. Эпоха капитализма / Под. ред. В.А. Золотова – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1974. – С. 52.
  7. **Хлыстов И.П.** Из истории крупной промышленности Дона (домонополистический период) / И.П. Хлыстов // Очерки экономического развития Дона (1861–1917). – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1974. – С. 50.
  8. **Фомин П.И.** История Съездов горнопромышленников юга России / П.И. Фомин. – Харьков : «Печатное дело», 1908. – 173 с.
  9. **По Екатерининской** железной дороге. Выпуск 1-й. (Введение и часть первая). – Екатеринослав : Товарищество «Печатня С.П. Яковлева». – 1903. – С. 61, 71.
  10. **Сборник** статистических сведений по Екатеринославской губернии. Славяносербский уезд. – Екатеринослав : Типография Я.М. Чаусского, 1886. – Выпуск 3. – С. 128–129.
  11. **Крутіков В.В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В.В. Крутіков – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1992. – С. 68.
  12. **Там же.** – С. 73.

Закирова С.Г. Железнодорожное строительство как фактор социальных противоречий на юге Российской империи

В статье рассмотрены некоторые аспекты социальных противоречий, которые сложились во второй половине XIX в. в Юго-Западном регионе Российской империи в ходе строительства сети магистральных железнодорожных линий и подъездных путей, проанализированы причины сопротивления определенных категорий населения созданию и распространению железнодорожного транспорта в регионе. Рассмотренная тема имеет дальнейшие перспективы исследования, которые могут пригодиться в решении соответствующих заданий украинского общества на современном этапе.

Ключевые слова: социальные противоречия, железнодорожное строительство, государство, горнопромышленники, предприниматели, Южно-Западный регион Российской империи.

Zakirova S.G. Railway building as a factor of social contradictions on the South of Russian Empire.

Some aspects of social contradictions which was folded in second half of XIX-th century in the South-west region of the Russian Empire during building of network of railway mains and access roads are considered in the article, reasons of resistance of certain categories of population creation and distribution of railway transport in the region are analyzed. The theme, which was shown, has future perspectives of research, which can be useful in solving some tasks of the Ukrainian society nowadays.

Key words: *social contradictions, railway building, state, mining, businessmen, South-western region of the Russian Empire*

УДК [94:329.15](477) «1917/1920»

Стрілець В.В.

**ІДЕЙНЕ Й ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ (БОРОТЬБИСТІВ) ТА
УКРАЇНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ**

У статті розглядається виокремлення в Українській партії соціалістів-революціонерів і Українській соціал-демократичній робітничій партії протягом 1918 – 1919 рр. лівих угруповань та їх ідейне та організаційне оформлення в Українську комуністичну партію (боротьбистів) та Українську комуністичну партію. Досліджено особливості формування світоглядних принципів і партійної ідеології на базі поєднання основних теоретичних положень марксизму, революційного російського народництва та українського національно-політичного вчення.

Ключові слова: *комуністична партія, національний рух, український націонал-комунізм.*

Українська комуністична партія (боротьбистів) (УКП(б) і Українська комуністична партія (УКП) та їх попередники – ліві угруповання в Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР) і Українській соціал-демократичній робітничій партії (УСДРП) займають не останнє місце серед політичних сил, що визначили перебіг Української революції 1917 – 1920 рр. Їх ідеологія та діяльність потребує всебічного прискіпливого наукового аналізу, оскільки уможливить об'єктивну незаангажовану оцінку реальних наслідків реалізації в тогочасне суспільно-політичне життя України ідей так званого українського націонал-комунізму. Ідеологічні, хоча й значною мірою відмінні за характером, обставини розвитку історичної науки як в

радянській, так і в пострадянській Україні зумовили, умовно кажучи, «непопулярність» зазначеної проблематики серед істориків, що не найкращим чином відбивається на науковому відтворенні революційних подій 1917 – 1920 рр. в Україні.

Різною мірою питання виокремлення лівих груп в українських соціалістичних партіях та оформлення на їх основі УКП(б) і УКП висвітлюється в дослідженнях О. Любовець [1], В. Нагорного [2], О. Єфименко [3], Т. Бевз [4]. Разом з тим детальнішого та ґрунтовнішого висвітлення вимагає, насамперед, ідейно-теоретична та організаційна трансформація попередників українських комуністичних партій, що і є метою даної статті. Доцільність комплексного дослідження історичного шляху попередників УКП(б) і УКП визначається значним їх взаємовпливом, насамперед, в ідеологічному та, меншою мірою, організаційному плані.

Оформлення лівих груп українських соціалістичних партій хоча й започаткувалося результатами жовтневих подій 1917 р. в Петрограді, значно посилювалося з причини реакційної політики Гетьманату, з причини непереступності правлячих верств Української Держави, які штовхали трудящі маси України до орієнтації на більшовицький досвід вирішення суспільних проблем. Ці тенденції серед українського народу без корінних спроб їх переорієнтації і використали як основу своєї політичної діяльності попередники майбутніх боротьбистів та укапістів (тобто членів Української комуністичної партії).

Ліві угруповання в УПСР заявили про себе ще на III з'їзді партії (початок грудня 1917 р.), на якому перед фракцією партії в Центральній Раді було поставлене питання проведення рішучої класової політики, бо задоволення «остаточних здобутків» національного руху (саме так було оцінено проголошення УНР) призводить до «соціального консерватизму» [5].

Фактичний розкол УПСР на ліву і праву частини стався на з'їзді партії, що відбувся в Києві в травні 1918 р. Відхилена з'їздом резолюція лівої частини партії стала першим документом, в якому майбутні боротьбисти визначилися в ідеологічному плані. Мета лівих полягала в досягненні перемоги соціалізму шляхом класової боротьби, а безпосереднє завдання – в широкій організаціїно-революційній роботі в масах [6, 23].

Під впливом лівої частини українських есерів опинився ЦК партії, який 3 червня 1918 р. ухвалив «Платформу УПСР (Розуміння сучасного моменту і тактика України)», де агресія більшовицької Росії проти України розцінювалася як визначальний фактор деморалізації українських трудящих мас, що породив в їх середовищі «шовінізм» і створив сприятливі умови для «національного сепаратизму та державництва», зокрема, договору УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Гетьманат трактувався як реакційна монархічна держава, можливість входження в уряд якої рішуче відкидалася. Зазначалося, що

боротьба за державність неминує призводити до виникнення в суспільстві імперіалістичних тенденцій, послаблює класову боротьбу трудящих мас, тому змагання за самостійність України розцінювалося лише як тактичний хід на шляху до всесвітньої федерації [7].

У платформі ставилося завдання організації «революційних центрів» (земельних комітетів, рад робітничих та селянських депутатів, революційних комітетів) з метою захоплення через страйки та повстання влади українською демократією. Однак наступний крок – передача влади радам робітничих та селянських депутатів – не вважався відповідним тогочасним політичним обставинам, оскільки реакція, як було визнано, ще не переможена, у зв'язку з чим формальна влада мала перейти обраним на основі загального виборчого права місцевому самоврядуванню та парламенту, започаткованому Українськими Установчими зборами. Тому ЦК УПСР визнав за необхідне скликати останніх у найближчій перспективі [8].

Підхід лівої частини УПСР до питань та перспектив розвитку державності України приблизно на початок осені 1918 р. дозволяє простежити брошура Центрального комітету партії, оскільки останній і на цей час перебував під впливом попередників майбутніх боротьбистів. У брошурі під назвою «Події на Україні (Гетьманщина) і відношення до них УПСР» ідея державної незалежності України як самодостатньої цінності відкидалася, а пропагувалася всесвітня федерація, що будувалася б спочатку за національно-територіальним, а згодом – за персонально-екстериторіальним принципом. Разом з тим зазначалося, що національна справа повинна вирішуватися добровільно, всім народом через українські Установчі збори. А у зв'язку з визнанням відсутності об'єктивних передумов утвердження соціалістичного ладу в тогочасній Україні брошура закликала до організації демократичної влади: «Диктатура революційної демократії мусить бути диктатурою більшості, а не меншості. До того ж часу сталим ладом, який опирається на більшість народу, є народна республіка на чолі з парламентом, обраним всенародними, рівними, прямими і пропорційними виборами». Але на час революції радам робітничих та солдатських депутатів брошура відводила місце тимчасових революційних органів влади, які й підготують перехід влади до всенародно обраних органів місцевого самоврядування та до парламенту. Однак ради мали залишитися і в перспективі, як суто класові організації трудящих з метою захисту їх інтересів [9].

Ця брошура свідчить, що ліва частина УПСР (партія Центрального Комітету) на цей час ще дотримувалася демократичних поглядів щодо питань державного будівництва. Та приблизно в листопаді 1918 р., ймовірно, з початком організованого Українським національним союзом (УНС) антигетьманського повстання, позиція попередників боротьбистів кардинальним чином змінюється, про що свідчить відозва ЦК УПСР «До старшини, студентів і всієї трудової інтелігенції», дату

появи якої не вдалося встановити. Відозва закликала українські революційні маси не зосереджувати увагу на питаннях державного будівництва та «національних суперечках», а утверджувати радянську владу у вигляді рад депутатів пролетаріату та найбільшого селянства. Відозва закінчувалася промовистими гаслами вже в цілком комуністичному дусі: «Хай живе Українська Соціалістична Республіка!» та «Хай живе Всесвітня Федерація Соціалістичних Республік!» [10]. Подібні ідеї звучать і в адресованій робітникам, козакам та селянам (саме в такій послідовності) тогочасній лівоесерівській листівці [11].

Листопадова «Резолюція про тактику» ЦК УПСР (точний час прийняття якої встановити теж не вдалося) закликала брати владу на місцях зорганізованому в ради депутатів робітництву й найбільшому селянству та зазначала необхідність організації з представників партій, що сприйняли ідеї світової революції, «Червоного Інтернаціоналу» і диктатури пролетаріату, «Революційної всеукраїнської ради», яка й обере робітничо-селянський уряд України [12].

Документальним свідченням спроби попередників боротьбистів порозумітися з більшовиками та лівою частиною УСДРП стосовно основоположних ідейних принципів діяльності в цей переломний період стало вітання (послання) від 7 листопада 1918 р. відділу зовнішніх зносин ЦК УПСР VI Всеросійському з'їзду Рад, в якому пояснюється непоширення в Україні соціалістичної революції вибухом «шовінізму» в українському народі, що відбувся як реакція на спровокований «соціал-зрадниками (що прикриваються й іменем нашої партії (*тобто іменем УПСР. – В. С.*)» військовий похід Радянської Росії на Україну. Разом з тим звучить запевнення, що в потрібний момент трудящий люд України надасть максимально можливу підтримку Радянській Росії і «кров'ю своєю доведе вірність світовій Соціалістичній Революції» [13].

Ліві українські есери резолюцією ЦК УПСР від 28 грудня 1918 р., в якій йшлося про ставлення до Директорії УНР, звинувативши останню в затемненні класових завдань революції буржуазно-демократичними гаслами та відмовивши їй у підтримці, виступили за встановлення диктатури пролетаріату у вигляді Всеукраїнського з'їзду рад селянських і робітничих депутатів як верховної влади та рад селянських і робітничих депутатів як місцевої влади [14].

На Конгресі трудового народу України (січень 1919 р.) фракція лівої частини УПСР планувала виголосити власну декларацію. Заголовок одного з примірників цієї декларації, що зберігся в архівах, був оформлений жовтою та блакитною фарбами – цікавий приклад поєднання «самостійництва» з українським підходом до питання державного ладу в Україні. У декларації зроблено екскурс в історію повстання проти Гетьманату, де Національний союз охарактеризовано дрібнобуржуазним та псевдосоціалістичним, а Директорію УНР – як таку, що від самого початку свого існування протиставилася трудящим масам. Умовою повного соціального та національного визволення

України декларація поставила утвердження диктатури міського і сільського пролетаріату [15].

Однак загальний настрій членів Трудового Конгресу зумовив те, що у виголошеній на конгресі декларації фракції, крім зазначених характеристик, з огляду на внутрішнє і зовнішнє становище України Трудовому Конгресу пропонувалося оголосити себе Всеукраїнським селянсько-робітничим з'їздом, який би зорганізував уряд з представників радянських партій. Цей з'їзд, у свою чергу, повинен був також оголосити утворення на місцях рад селянських, робітничих і військових депутатів [16]. Отже, ліва частина українських есерів, попередники майбутніх боротьбистів, усвідомлюючи величезну роль українського селянства в тогочасних революційних подіях, всупереч попередній (тобто кінця 1918 р.) позиції, все ж не наважилася на такому авторитетному представницькому зібранні, яким був Трудовий Конгрес, заявити про свою прихильність до ідеї диктатури пролетаріату та найбільшого селянства в Україні, не виступили за радянську владу як владу насамперед рад робітничих депутатів. Щоправда, цей крок лівих українських есерів став, так би мовити, одним із небагатьох винятків із загального правила. Від ідеї утвердження пролетарської диктатури в Україні вони, як, фактично, окрема партія, починаючи з березня 1919 р. вже не відмовлялися за жодних обставин.

Загальний для світової соціал-демократії процес виділення лівих груп, оформлених згодом у комуністичні партії, в історичній долі УСДРП, на відміну від розколотої ще 1903 р. російської соціал-демократії, почався, як і в європейських соціал-демократичних партіях, в період закінчення Першої світової війни. Ліва фракція УСДРП під назвою «незалежні соціал-демократи» виникла в партії в травні 1918 р. Наприкінці цього ж року під її впливом перебували окремі партійні організації, зокрема, київська. У грудні 1918 р. київська організація УСДРП майже одногосно прийняла рішення про підтримку Директорії УНР за умови сприяння останньою утвердженню радянської влади в Україні [17].

Київська організація УСДРП активно виявила себе і на VI Конгресі партії, що відбувся у січні 1919 р., запропонувавши власний проект резолюції з сучасного моменту. Трактуючи Українську революцію як соціалістичну в національних формах та визнаючи ідею незалежності України, проект вимагав запровадження диктатури робітничого класу і селянства та скликання верховного органу цієї диктатури – Конгресу робітничо-селянських рад – та її законодавчого органу – Центральної робітничо-селянської ради [18]. Однак після попереднього голосування, яке засвідчило відхилення однопартійцями цієї точки зору, фракція «незалежних» покинула Конгрес і взяла курс на створення окремої партії. Безперечно, «незалежні» розуміли, що побудова демократичної влади, що відображала б весь соціальний спектр населення України унеможливила б подальше загострення класових

протирич, сприяла б опору агресії Радянської Росії. Однак майбутні члени УКП саме загострення класових протирич в Україні вважали умовою реалізації своїх політичних планів.

Напередодні Трудового конгресу в першому номері органу Організаційного комітету фракції «незалежних УСДРП» газеті «Червоний прапор» була опублікована Декларація фракції, в якій чітко ставилося завдання боротьби за робітничо-селянську радянську владу в незалежній самостійній українській соціалістичній республіці [19]. Цілком ймовірно, що до розриву з УСДРП і прийняття майже подібної до більшовицької політичної лінії майбутніх укапістів підштовхнуло й усвідомлення нерозуміння національно-визвольних завдань українського народу неукраїнським пролетаріатом, що перешкоджало, на думку «незалежних», розвитку соціалістичної революції в Україні, і, відповідно, намагання змінити ситуацію на краще виробленням спільної для всього пролетаріату України точки зору. Так, у Декларації зазначалося: «Ми думаємо, що момент можливості втягнення неукраїнського робітництва в роботу соціально-державного будівництва незалежної Української Соціалістичної Республіки вже наступив і якнайшвидше, найкраще може відбутися лише через владу рад, де робітництву має бути забезпечено не менше третьої частини впливу у відповідних органах рад» [20].

Причина несприйняття тогочасними «незалежними» диктатури пролетаріату як такої полягала в усвідомленні ними ролі, яку відіграло щойно після перемоги Директорії УНР зорганізоване, зокрема, в ради селянських депутатів українське селянство. Подекуди ці селянські ради були авторитетнішими за існуючі ще філії Національного союзу. Фракція віддавала належне настроям українського селянства, в середовищі якого радянська влада сприймалася саме як влада селянської більшості. Та вже через декілька місяців «незалежні» відмовляться від орієнтації на робітничо-селянські ради і сподіватимуться на диктатуру виключно пролетаріату та найбіднішого селянства. Поки що ж провідний ідеолог «незалежних УСДРП» А. Пісоцький (А. Річицький) писав у «Червоному прапорі», що тогочасна українська революція, яка відбувається в контексті європейської соціалістичної революції, відмовляється від ідеї всенародного представництва, а висуває ідею диктатури трудящих [21]. Ідея ж самостійності України підпорядковувалася фракцією завданням утвердження соціалізму. З цього приводу в «Червоному прапорі» чітко зазначалося, що умовою ліквідації головних перепон соціалістичній революції в Україні є «шлях української революції і незалежності робітничо-селянського народу від всяких опікунів ззовні» [22].

Після захоплення радянськими військами Києва попередники майбутніх боротьбистів починають співпрацювати з більшовиками на місцях. Так, на Київщині ліві українські есери та більшовики створюють Військово-революційний комітет, який у своєму зверненні заявив про ліквідацію влади Директорії УНР в губернії та встановлення влади рад селянських, робітничих та козацьких депутатів [23]. Прикметно, що і в

цьому випадку, напевне, під впливом реальних настроїв українського селянства, мова не йшла про радянську владу як владу насамперед рад робітничих депутатів.

На V з'їзді УПСР (березень 1919 р.) ліва частина українських соціалістів-революціонерів визначається як комуністична партія та приймає назву УПСР (комуністів). Друкований орган УПСР газета «Боротьба» з 27 квітня 1919 р. почала виходити як орган ЦК УПСР (комуністів). Новостворена партія стає на шлях співробітництва з більшовиками у справі утвердження радянської влади в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР). Її представників навіть включили до радянського уряду Х. Раковського, що «незалежні УСДРП» оцінили як прагнення останнього трохи прикраситися «українським кольором» [4, с. 186]. Радянська влада вже остаточно уявляється УПСР (комуністів) як диктатура пролетаріату, а УСРР – як рівноправний «штат» у майбутньому міжнародному об'єднанні всіх радянських республік в одну «політичну сполуку – Республіку» [24]. Однак їх наполягання на рівноправності радянських республік ігнорувалося більшовиками. Так, наприклад, фракцією УПСР (комуністів) на засіданні ВУЦВК УСРР 14 червня 1919 р. було внесено проект декларації ВУЦВК про об'єднання радянських республік, в якому йшлося про створення всесвітньої федерації останніх на чолі з федеральним керуючим органом, що складався б з представників вищих радянських органів влади кожної з республік. Проект Декларації був відхилений ВУЦВК [25]. Але розбіжностей між УПСР (комуністів) і більшовиками у ставленні до ідеї диктатури пролетаріату не було. Характерно, що першими позбулися цих розбіжностей партійні організації лівих українських есерів на сході України. Так, Харківський губернський комітет УПСР (лівих) ще в лютому 1919 р. прийняв резолюцію із завданням послідовного утвердження пролетарської диктатури в Україні [26].

Лідери УПСР (комуністів), як і більшовики, вже беззастережно ототожнюють диктатуру пролетаріату та диктатуру комуністичної партії. Один із лідерів перших – Г. Михайличенко – писав з цього приводу: «Диктатура пролетаріату і диктатура політичної партії не суперечать одна одній. Одна з цих диктатур є певним ступенем другої» [27]. Про ще один «ступінь» – диктатуру особи – Г. Михайличенко, напевно, не підозрював.

У лютому – березні 1919 р. «незалежні УСДРП» перебували в легальній опозиції до більшовицької влади. Реальне ставлення останньої до національних та соціальних домагань українського народу, до питання державного статусу України знаходило в тогочасних «незалежних УСДРП» достатньо рішучий спротив. Протягом цих місяців газета «Червоний прапор» була переповнена досить дошкульними, іноді надзвичайно різкими за характером публікаціями, в яких критикувалася реальна політика більшовиків в Україні. Характерною в цьому плані є редакційна стаття в одному з лютневих номерів, де, між іншим,

зазначалося: «Ми добре пам'ятаємо плакати з написом «смерть буржуям и украинцам»... Ми пережили цілу вакханалію нищення всіх ознак української нації, топтання портретів Шевченка, розстрілів за українські посвідчення і за українську мову... Виходить, що свободне самовизначення зовсім не увільняє націй Росії від обов'язку федеруватися саме з Московщиною. Самовизначення – самовизначенням, а федерації все-таки ніяк не обійти... Тимчасові правителі (*цим визначенням «доброзичливо» згадувався Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. – В. С.*) зовсім не криють від нас свого дійсного плану, а саме – плану так званої федерації з Московщиною, значить реставрації єдиної – неділимої» [28]. Безперечно, такі публікації істотно впливали на тогочасну громадську думку, певним чином сприяли утвердженню національної свідомості серед українських трудящих мас, оскільки нейтралізували агітаційно-пропагандистські заходи більшовицької влади, котра намагалася трактувати багатогранні революційні процеси в Україні виключно під соціально-політичним кутом зору.

На початку квітня 1919 р. «незалежні УСДРП» разом з членами УПСР (центральної течії) створюють на території УСРР антибільшовицький Всеукраїнський революційний комітет і Головну військову раду при ньому [4, с. 188]. Згодом був створений Головний повстанський штаб, що намагався очолити селянські повстання під гаслом самостійної радянської України.

Все ж чіткістю політична лінія «незалежних УСДРП» на середину 1919 р. не відзначалася, свідченням чого стала спроба останніх (точний час якої встановити не вдалося) укласти договір з УСДРП та УПСР (центральної течії). Проект договору передбачав об'єднання цих партій у боротьбі проти російської комуністичної влади за незалежну українську республіку. Йшлося навіть про утворення замість Директорії УНР вищого керівного органу республіки під назвою «Рада Республіки» («або, коли за міжнародними обставинами змінити назву неможливо, то лишається назва – Директорія»), що складалася б з представників вказаних партій. Рада Республіки уявлялася тимчасовим органом аж до скликання вищого законодавчого органу. Планувалися прямі вибори селянами і робітниками «фізичної й інтелектуальної праці» органів влади всіх рівнів. Рада Республіки мала б скликати конгрес обраних за пропорційною системою на повітових та губернських з'їздах депутатів, що, очевидно, мав би установчі функції. Для забезпечення повстанської боротьби планувалося створення спільного Центрального революційного комітету [29]. Останній дійсно був створений, але без відома «незалежних УСДРП» [30].

Частина «незалежних УСДРП», що не приєднались до антибільшовицького повстання навесні 1919 р., у червні цього ж року організовується в окрему партію «незалежних лівих УСДРП», в декларації якої, прийнятій на установчій конференції партії, «незалежні»

звинувачувалися в домаганні державної самостійності України, що служить лише інтересам великої буржуазії, «або навіть дрібної буржуазії, оскільки остання рівняє свою ідеологію до великої буржуазії та йде за нею». Новостворена партія визнала Комуністичний Інтернаціонал і прийняла програму більшовицької партії з певними застереженнями, як підкреслювалося, лише практичного характеру. Зокрема, ставилося завдання якнайшвидшого об'єднання пролетаріату різних країн у всесвітню федерацію радянських республік. Умовою здобуття всесвітньої перемоги над капіталом визнавався всебічний розвиток пролетаріату на основі рідної для нього національної культури, зокрема, українського робітництва – на основі української культури. Партія виступила за фактичну рівність усіх радянських партій України. Радянська влада сприймалася «незалежними лівими» однозначно як диктатура пролетаріату. Декларація закінчувалася промовистим гаслом: «Хай живе всесвітня федерація пролетарських країн!» [31].

6 липня 1919 р. УПСР (комуністів) і «незалежні ліві УСДРП» зливаються, утворивши Українську комуністичну партію (боротьбистів). 28 серпня 1919 р. Центральний комітет новоствореної партії звернувся до Виконкому III Комуністичного Інтернаціоналу із заявою про вступ до цієї організації, зазначивши при цьому, що ліве крило українських соціалістичних партій безповоротно виступило на боротьбу за утвердження радянської влади як єдиної організаційної форми диктатури пролетаріату [32]. Детально ідейно-теоретична доктрина УКП(б) розкривається в Меморандумі партії III Комуністичному Інтернаціоналу, де вказувалося на специфіку України, що вимагала, на погляд боротьбистів, її державного становлення як особливої радянської республіки – самостійного члена майбутньої всесвітньої федерації, а реалізований більшовицькою партією підхід до державності України уявлявся невідповідним завданню класового розшарування українського суспільства. Зміцнення радянської влади в Україні пов'язувалося з орієнтацією на внутрішні сили – на українські міські пролетарські і сільські пролетарські й напівпролетарські верстви населення – при відмові від сподівань лише на допомогу Радянської Росії, що трактувалася як значною мірою окупаційна [33]. Отже в програмних питаннях новопостала партія стала на позиції своїх попередників – УПСР (комуністів) та «незалежних лівих УСДРП».

Наприкінці 1919 р. лідери «незалежних УСДРП» здійснюють ряд практичних кроків у напрямі перетворення партії на комуністичну. У грудні 1919 р. керівний орган «незалежних» перейменовується в Організаційний комітет Української комуністичної партії (УСДРП незалежних). 23 грудня цього ж року останній надсилає всім партійним організаціям циркуляр, в якому детально обґрунтовується необхідність реорганізації партії в комуністичну. Так, поразка радянської влади в Україні пояснюється як значною мірою результат незрілості внутрішніх сил української революції, що давало можливість опанування

соціалістичною революцією в Україні «елементами зовнішніми, не зв'язаними з її історичним розвитком, які для утримання влади і проведення комуністичного будівництва змушені були опиратися не на внутрішні робітничо-селянські сили України, а на військові сили Росії», що на практиці виливалось у фактичну окупацію України Радянською Росією. Тому для закріплення «третьої перемоги» Червоної армії на Україні необхідним є розвиток внутрішніх пролетарських сил, які повинні опанувати українською соціалістичною революцією, що передбачало закріплення здобутків буржуазної, тобто національної революції. Визнання незалежності УСРР проголошувалося необхідною умовою соціальної диференціації українського селянства, що забезпечило б подальші пролетарські кроки до комунізму у спілці з сільським напівпролетаріатом при «нейтралізації» середняків. Наголошувалося на необхідності приділення максимальної уваги національно-політичним і національно-культурним інтересам українських трудящих, щоб шляхом повної реалізації національних прав «втягувати всю їх масу в комуністичне будівництво» та йти до міжнародного об'єднання «працюючого пролетаріату через спілку радянських республік і їх тісне співробітництво» [34]. Щоправда, залишалось незрозумілим, чи сприяла б «нейтралізація» середняка, тобто основної маси українського селянства, «втягуванню» українських трудящих мас у комуністичне будівництво. Завдання доведення національної революції до диктатури «комуністичного пролетаріату» детально обґрунтовувалося і в тогочасних теоретичних статтях лідерів партії, насамперед А. Річицьким [35].

«Незалежні УСДРП» оформилися в Українську комуністичну партію на установчому з'їзді, що відбувся 22 – 25 січня 1920 р. З'їзд поставив перед партією завдання через досягнення незалежності УСРР, що розумілася як вимога української національної буржуазної революції, полегшити перехід України до комуністичної революції та забезпечити класову диференціацію села. Класове розшарування українського суспільства вважалося умовою захоплення влади пролетаріатом [36]. Новостворена партія беззастережно ставила за мету довести класову боротьбу на селі через діяльність комнезамів до стану громадянської війни, що забезпечило б перемогу сільського пролетаріату [37]. Таким чином, партія ще раз засвідчила своє сприйняття ідеї диктатури пролетаріату, плануючи об'єднати всі наявні в Україні комуністичні партії, включно з КП(б)У, навколо своєї програми і під своєю назвою [38].

Отже, протягом 1918 – 1919 рр. ліві угруповання в українських соціалістичних партіях досить стрімко еволюціонували від народницької та соціал-демократичної ідеології до комуністичної, висуваючи ідею державного усамостійнення України лише як засіб побудови комунізму. Більшовики змушені були, в різні періоди – різною мірою, рахуватися з лівими угрупованнями в українських соціалістичних партіях не тільки з

причини певного, подекуди досить значного впливу, особливо боротьбистів, на народні маси, але й з причини їх ідейної орієнтації на комуністичну теорію. Відомо, що величезний вплив на ідейну еволюцію лівих українських соціалістів мали праці членів більшовицької партії С. Мазлаха та В. Шахрая, котрі обґрунтовували необхідність державної самостійності, України базуючись виключно на постулатах марксистсько-ленінського вчення [39]. Визначальною причиною терпимого (наскільки це було можливо в умовах війни) ставлення більшовицької партії та радянської влади до політичної лінії лівих українських соціалістів, як і взагалі вимушеного сприйняття ідеї української державності, що було реалізоване у формі УСРР, було існування УНР та загалом українського національно-визвольного руху. Цю головну обставину свого легального політичного буття на території УСРР чітко усвідомлювали боротьбисти і укапісти та їх попередники. Так, у листі до В. Леніна делегації УКП на II конгресі III Комуністичного Інтернаціоналу від 28 липня 1920 р. відверто зазначалося: «Коли Радянська влада знаходиться в небезпеці або зазнає поразки, тоді починається «українофільська» політика, гра лозунгами незалежності УСРР і т. п., тоді вдаються і до нашої допомоги, відчуваючи безсилля в політичній боротьбі проти петлюрівщини. Коли ж фронт відсувається, – відповідно й політика змінюється» [40]. Якщо ж порівняти міру ідейного уподібнення цих двох течій українського націонал-комунізму з більшовизмом, то слід зауважити, що попередники УКП відзначалися насамперед значно більшою, у порівнянні з лівими українськими есерами та більшовиками, увагою до ідеї державності України, що й визначило термін самостійного існування УКП(б) і УКП. Відомо, що боротьбисти вже 1920 р. влилися в КП(б)У, тоді як укапісти діяли в Радянській Україні в непростих політичних умовах аж до 1925 р.

Література

1. **Любовець О.** Партія боротьбистів в українській революції 1917 – 1920 рр.: Дис. канд. ... іст. Наук / О. Любовець. – Київ, 1993. – 197 с.; Любовець О. Роль боротьбизму в Українській революції 1917 – 1920 рр. / О. Любовець // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 3 (5). – С. 243–250.
2. **Нагорний В.** Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917 – 1920 рр.): Дис. канд. ... іст. Наук / В. Нагорний. – Київ, 1995. – 227 с.
3. **Єфименко О.** Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917 – 1920 рр.): Дис. канд. ... іст. Наук / О. Єфименко. – Харків, 1998. – 162 с.
4. **Бевз Т.А.** Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т.А. Бевз. – Київ : ІПіЕНД, 1999. – 272 с.

5. **Постанови** 3-го з'їзду українських соціалістів-революціонерів // Народна воля. – Київ, 1917. – 8 грудня.
6. **Христюк П.** Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920: В 4-х т. / П. Христюк – Прага: [Б. в.], 1921. –Т. 3. – 160 с.
7. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – **ЦДАГО** України). – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–2.
8. **ЦДАГО** України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3.
9. **ЦДАГО** України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 5–12.
10. **ЦДАГО** України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 2.
11. **ЦДАГО** України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3.
12. **ЦДАГО** України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 4.
13. **ЦДАГО** України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1–2.
14. **ЦДАГО** України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
15. **ЦДАГО** України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 8–9.
16. **Декларація** фракції УПСР на Трудовому Конгресі // Боротьба. – Київ, 1919. – 8 лютого.
17. **3 партійного** життя // Робітнича газета. – Київ, 1919. – 3 січня.
18. **6 Конгрес** УСДРП // Там само. – 11 січня.
19. **Декларація** фракції незалежних УСДРП // Червоний прапор. – Київ, 1919. – 22 січня.
20. **Там само.**
21. **Пісоцький А.** Програмові нариси. 1. Критика парламентаризму / А. Пісоцький // Там само.
22. **Незалежність** і федерація // Там само. – 9 лютого.
23. **Звернення** Військово-революційного комітету Київщини // Боротьба. – Київ, 1919. – 11 лютого.
24. **Ющенко К.** Конституція Росії і України (Спроба формального порівняння) / К. Ющенко // Там само. – 6 квітня.
25. **Проект** Декларації ЦВК по питанню про об'єднання Радянських Республік, внесених фракцією УПСР (комуністів) // Там само. – 17 червня.
26. **Резолюція** по сучасному моменту Харківського губернського комітету УПСР // Там само. – 22 лютого.
27. **Михайличенко Г.** Диктатура партії і диктатура пролетаріату / Г. Михайличенко // Там само. – 18 березня.
28. **Не виплутались** // Червоний прапор. – Київ, 1919. – 14 лютого.
29. **Центральний** державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4657. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.
30. **ЦДАГО** України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 35.
31. **Декларація** Української Соціал-Демократичної Партії незалежних лівих // Червоний стяг. – 1919. – 6 червня.
32. **ЦДАГО** України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 1–3.
33. **ЦДАГО** України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 16, 57.

34. **Від Організаційного** Комітету Української Комуністичної Партії (У.С.Д.Р.П Незалежних) циркулярно всім партійним організаціям // Червоний прапор. – Київ, 1919. – 23 грудня.
35. **Річицький А.** Єдина тактика / А. Річицький // Там само. – 25 грудня.
36. **Резолюція** у справі тактики УКП // Червоний прапор. – Київ, 1920. – 27 січня.
37. **Там само.**
38. **Резолюція** в справі об'єднання комуністичних партій України // Там само.
39. **Скоровстанский В.** (Шахрай В.) Революція на Україні / В. Скоровстанский. – 2-е изд. – Саратов, 1919. – 150 с.; Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (Що діється на Україні і з Україною) / С. Мазлах, В. Шахрай. – 2-е вид. – Нью-Йорк, 1967. – 217 с.
40. **ЦДАГО** України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 4.

Стрелец В.В. Идеиное и организационное оформление Украинской коммунистической партии (боротьбистов) и Украинской коммунистической партии

В статъе рассматривается вычленение в Украинской партии социалистов-революционеров и Украинской социал-демократической рабочей партии на протяжении 1918 – 1919 гг. левых группировок и их идейное и организационное оформление в Украинскую коммунистическую партию (боротьбистов) и Украинскую коммунистическую партию. Исследованы особенности формирования мировоззренческих принципов и партийной идеологии на базе сочетания основных теоретических положений марксизма, революционного русского народничества и украинского национально-политического учения.

Ключевые слова: коммунистическая партия, национальное движение, украинский национал-коммунизм.

Strelec V.V. Ideological and organizational registration of Ukrainian communist party (Borot'bistiv) and Ukrainian communist party.

The left-wing groups' detachment from the Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries and the Ukrainian Social-Democratic Workers Party during 1918 – 1919 and their ideological and organizational legalization into the Ukrainian Communist Party (of Borot'bists) and the Ukrainian Communist Party are review in the article. The features of forming of world view principles and party's ideology, which is based on integrate of main theoretical positions of Marksism-Leninizm, revolution Russian populism and Ukrainian national-policy learning are investigated.

Key words: communist party, national movement, Ukrainian national-communism.

УДК 94(477) «192»

Рожков М.В.

**ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА ПО
ПОДОЛАННЮ ГОЛОДУ В УСРР У 20-і рр. ХХ ст.**

В статті розглядається діяльність організації Товариства Червоного Хреста та на теренах УСРР в 20-і рр. ХХ ст. Найбільш важливим напрямком діяльності Товариства Червоного Хреста можна вважати саме боротьбу з голодом 1921 – 1923 рр. Автор доходить висновку, що допомога населенню в боротьбі з голодом стала важливим напрямком діяльності Товариства Червоного Хреста УСРР. Завдяки діяльності Товариства Червоного Хреста були врятовані тисячі людських життів.

Ключові слова: Червоний Хрест, боротьба з голодом, напрямки діяльності, допомога населенню.

Товариство Червоного Хреста в УСРР з самого початку свого існування здійснювало важливу діяльність. Воно виконувало соціальні завдання у сфері медичної допомоги населенню, пропаганді медичних знань, які стояли перед державою.

Різні аспекти подолання голоду у 1920-х рр. досліджували такі науковці, як О. Крамар [3], Н. Дашенко, О. Кудасєва [4], О. Мовчан, О. Ткаченко, О. Тригуб [7] та досі проблема подолання голоду в УСРР та участі у її подоланні Товариства Червоного Хреста досі не вирішена в українській науці.

Діяльність організацій Червоного Хреста на теренах УСРР в 20-і рр. мала багато напрямків. Аналіз історичних документів і праць учених дозволяє стверджувати, що робота Товариства сприяла подоланню голоду 1921 – 1923 рр., у боротьбі з безпритульністю серед дітей, створенню нових медичних закладів і центрів першої допомоги тощо. Найбільш важливим напрямком діяльності Товариства Червоного Хреста можна вважати боротьбу з голодом 1921 – 1923 рр.

Виникнення наукової проблеми і необхідність комплексного вивчення подолання голоду з допомогою громадських організацій найбільш впливовішою серед яких була організація Червоного Хреста пов'язано з тим, що діяльність Товариства Червоного Хреста в подоланні голоду, не відомі широкому загалу. У суспільній свідомості є лише загальні уявлення про організацію. Така наукова проблема пов'язана з важливістю отримання нових знань з даної теми для історичної науки. Саме тому мета даної роботи – дослідження основних напрямків діяльності організацій Червоного Хреста в Україні в 20-ті рр. ХХ ст.

На території УСРР в 20-ті рр. ХХ ст. тривала практика широкого застосування терору, конфіскацій під час вилучення продовольства (так звана «продрозкладка») у селян, що разом із посухою і неврожаєм в економічно виснаженій країні стало причиною небувалого голоду.

У черговий раз республіка та її жителі стали заручниками політичних цілей і утопічних проектів керівництва держави. Наслідком цього стали зміни в управлінні економікою. Так навесні 1921 р. оголосило програму переходу до нової економічної політики, тобто повернення до ринкових відносин.

Так, на осінь 1921 – першу половину 1922 рр. припадає голод у південних районах України, та Поволжі, спричинений політикою «воєнного комунізму» і громадянською війною, розрухою сільського господарства і посухою. Жертвами голоду ставали сотні тисяч громадян України [5, с. 28].

Держава організує харчову та медичну допомогу голодуючому населенню, мобілізує усі наявні державні продовольчі і матеріальні ресурси, але розмір лиха був занадто великий. Уряд звернувся по допомогу до громадських організацій. Серед цих організацій в УСРР головною була організація Червоного Хреста.

Важливою подією в історії становлення Червоного Хреста в Україні стає ухвалення постанови ВУЦВК від 28 листопада 1921 р. про приєднання УСРР до Міжнародної конвенції Червоного Хреста. Це активізувало діяльність Товариства. З кінця 1921 р. для потерпілих від неврожаю товариство Червоного Хреста України розгорнуло близько 600 харчових пунктів з щоденною пропускною спроможністю понад 150000 чоловік [6, с. 84].

Щоб допомогти населенню в боротьбі з голодом не тільки працівників Червоного Хреста УСРР, а й робітників НАРПІТУ залучали до роботи у харчувальних пунктах, нічліжках, тимчасових таборах для полонених, якими керувало Товариство Червоного Хреста за заниженими ставками з заробітної плати, ніж у їхніх колег в інших установах.

Архівні документи переконливо свідчать, що керівництво Червоного Хреста добре усвідомлювало, що потреби населення в допомозі не можуть бути швидко вирішені. Тому від правильності його дій залежать життя тисяч хворих. Необхідно було діяти дуже швидко. Населенню не вистачало медикаментів, інструментів, продуктів харчування, предметів першої необхідності. Треба було якомога швидше знайти вихід із складного положення, в якому опинилося населення країни.

Потрібно було створити матеріальну базу для збільшення можливості надавати населенню допомогу, тому було вирішено, що організація почне займатися господарчою діяльністю для створення такої бази. Було організовано серію аптек, що належали Червоному Хресту. Це рішення прискорило роботу по боротьбі з голодом та збільшило фінансові можливості Товариства Червоного Хреста. Це дозволило організації стати впливовою у вирішенні проблеми пов'язаної з подоланням голоду в країні.

На Луганщині Червоний Хрест розпочав свою активну діяльність у 1922 р. [1, арк. 1]. В цей час розпочався рух допомоги голодуючим. Кількість голодуючих в Україні становила до літа 1922 р. становила 15 % населення республіки, або 3,8 мільйонів чоловік [7, с. 105].

Членський внесок рядового червонохрестівця на території УСРР в сільській місцевості складав 50 коп. з людини грошима чи зерном на цю ж суму [2, арк. 35].

Силами держави та громадськості голод не було можливості подолати, тому завдяки активній міжнародній діяльності вдалося отримати допомогу світової спільноти.

У цей же час починають свою роботу відділення Червоного Хреста в Алчевську, в селах Городище, Фащівка, Іванівка, Марків Яр, Жовте, Кримське, Слов'яносербськ, Червоний Кут, Попове, Черкаське [4, с. 20].

Голодну кампанію Товариство Червоного Хреста в Луганському окрузі проводило з квітня 1922-го по червень 1923 р. За цей час організацією Червоного Хреста в Луганську і по округу було організовано харчування для 21248 осіб голодуючих. Попутно з цим Червоним Хрестом в Луганську весною 1923 р. для підтримки харчування вагітних, годуючих матерів і дітей до 4-річного віку були відкриті харчувальні пункти [4, с. 20].

Міжнародні організації намагались допомогти населенню по лінії Червоного Хреста. Одним з напрямків такої допомоги було постачання медикаментів. Ця допомога була дуже необхідною тому що наслідком голоду і занедбаності санітарно-гігієнічних умов життя стали епідемії, що почали поширюватися територією УСРР. Перші партії медикаментів від міжнародних організацій почали поступати в Україну в другій половині 1921 р. Радянське керівництво по-своєму розцінювало діяльність Міжнародних організацій. Воно вважало що головною метою світової спільноти є – загарбання України.

В наслідок голоду і початку роботи міжнародних громадських благодійних організацій на території УСРР важливим напрямом діяльності Червоного Хреста стає співпраця з цими організаціями.

Першою іноземною організацією яка почала надавати допомогу голодуючим України, стала релігійно-благодійницька організація американська менонітська організація допомоги. В Сполучених Штатах Америки була створена інша благодійницька організація для допомоги населенню УСРР «Американська організація допомоги» (АРА), з якою в січні 1922 р. уряд УСРР уклав договір на постачання продовольства для голодуючого населення республіки. Спільно з Українським Товариством Червоного Хреста у республіці діяла місія Нансена з допомоги голодуючому населенню.

Завдяки зібраним коштам та спільним зусиллям у квітні 1923 р. харчувальні пункти були відкриті у великих містах УСРР зокрема у Луганську в колишньому будинку Кушнарєва (нині вулиця Леніна), на

заводі імені Жовтневої революції, емальовальному заводі, текстильній фабриці Оборони червоного Луганська [4, 20].

Червоний Хрест розгорнув широку діяльність з мобілізації громадських сил для надання допомоги тим, що голодують. Було зібрано понад 300 тис. пудів продуктових і речових пожертвувань, понад 2500 пудів медикаментів. Десятки лікарсько-харчових загонів Червоного Хреста несли «швидку допомогу» голодуючому населенню. Щодня вони годували понад 130 тис. чоловік.

Фатальні наслідки затягування зі звернення про допомогу з боку УЧХ було зафіксовано в листі керівника однойменної місії допомоги постраждалим від голоду Ф. Нансена до Головної управи Українського Товариства Червоного Хреста у січні 1923 р.: «Єдине про що жалкую, що не було можливості зробити більше, не можна було задовольнити усі потреби голодуючого населення. На жаль, відозва про допомогу Україні запізнилася й припаси харчування були розподілені між іншими». Під час другої міжнародної конференції Комітету для допомоги постраждалим від голоду, організованої у вересні 1922 р., новий керівник товариства, член компартії А. Іванов, зробив спробу приховати справжні причини спровокованого політикою більшовиків голоду, перекинувши відповідальність на «банди» повстанців, що чинили опір комуністичному режиму [3, с. 111].

3 червня 1923 р. голодна кампанія припиняється, і кількість харчувальних пунктів в місті і в окрузі зменшується.

Представники товариства 29 травня 1923 р. підписали декларацію «Про створення Союзу Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР» [6, с. 82].

Було поставлено два завдання організації лікарсько-харчової допомоги голодуючому населенню:

- організація лікарсько-харчувальної допомоги голодуючому населенню;
- проведення за кордоном через червонохресні організації Заходу кампанії по збору коштів для голодуючих.

Одночасно Товариство Червоного Хреста України виділило кошти для створення лікарсько-харчових пунктів для сприяння братському Товариству Червоного Хреста РРФСР у наданні допомоги голодуючому населенню Поволжя [6, с. 68].

Уже під час перших міжнародних контактів радянського Українського Червоного Хреста його нове, більшовицьке, керівництво активно намагалося дезорієнтувати західну громадськість про фактичний стан справ в Україні. Спочатку це зводилося до викривлення справжніх масштабів лиха, що зумовило невчасну допомогу постраждалому населенню Півдня України.

Товариство Червоного Хреста України, подібно до інших Товариств, приділяло велику увагу дітям. У 1924 – 1925 рр. Товариство містило близько 200 дитячих установ. Для багатьох дітей, привезених з

потерпілих від недороду районів Поволжя, були організовані дитячі колонії, у тому числі вісім спеціальних трудових сільськогосподарських колоній.

Але все ж Червоний Хрест України навіть у важкі роки робив все, щоб підвищити якість допомоги населенню. Так в інструкціях про допомогу голодуючим сказано: «У тому випадку, коли не можна ввести в дієту м'яса, то потрібне змінити її в тому напрямі, що кількість хліба необхідно збільшити, прагнучи в той же час там, де це можливо, забезпечити хоч 2 рази на тиждень м'ясне харчування. У архівах відзначалося, що норма в 830 або 890 калорій є половиною голодного пайка. Цієї норми може вистачити, якщо нарада вважає це можливим за умови додаткового харчування» [1, арк. 10].

В більшості місцевих організацій Червоного Хреста УСРР продовжували працювати колишні співробітники, які добре знали свою справу. Досвідчені діячі Червоного Хреста передавали свій накопичений досвід новим поколінням працівників. Робота в Червоному Хресті, особливо на перших етапах діяльності «нової організації» Червоного Хреста УСРР була дуже важкою і мало оплачуваною, архіви приводять приклади, коли працівники майже благали керівництво підвищити заробітну плату, мотивуючи неможливістю прогодувати власну сім'ю і підтримувати рівень життя, гідний медпрацівника.

Таким чином, боротьба з голодом стала важливим напрямком діяльності Товариства Червоного Хреста УСРР. Організації Червоного Хреста робили все можливе для того, щоб допомогти голодуючому населенню України. Цей напрямок роботи Товариства був вдалим і високо оцінений як державним керівництвом, так і населенням. Завдяки цьому були врятовані тисячі людей від голоду. Проте досі поза увагою науковців залишаються інші аспекти діяльності даної організації на території нашої держави, тому на нашу думку, розглянута тема має подальші перспективи дослідження.

Література

1. **Державний** архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 1. – 65 арк.
2. **ДАЛО**. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 2. – 129 арк.
3. **Крамар О.** Формування світоглядних стереотипів як складова міжнародної діяльності громадських об'єднань України (1922 – 1930 роки) / О. Крамар // Українознавство – 2009. – № 1 – С. 109–113.
4. **Кудаєва О.Т.** Збережемо і примножимо традиції / О.Т. Кудаєва // Вісник Червоного Хреста України. – 2010. – № 4(54) – С. 20.
5. **Малий** словник історії України / Відп. ред. В.А. Смолій. – К. : Генеза, 1997. – 464 с.
6. **Сто** лет Красного Креста в нашей стране / [под ред. Митерева] – М. : Медицина, 1967. – 298 с.

7. **Тригуб О.** Діяльність АРА на Миколаївщині (1921 – 1923 рр.) [Електронний ресурс] / О. Тригуб, Л. Дудар. Режим доступу до статті: http://www.history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2010_4/19.pdf

Рожков Н.В. Деятельность Красного Креста по преодолению голода в СССР в 20-е гг. XX ст.

В статье рассматривается деятельность организаций Общества Красного Креста на территории СССР в 20-е гг. XX ст. Наиболее важным направлением деятельности Общества Красного Креста можно считать борьбу с голодом 1921 – 1923 гг. Автор приходит к выводу, что помощь населению именно в борьбе с голодом стала важным направлением деятельности Общества Красного Креста СССР. Благодаря деятельности Общества Красного Креста были спасены тысячи человеческих жизней.

***Ключевые слова:** Красный Крест, борьба с голодом, направления деятельности, помощь населению.*

Rozhkov N.V. The activity of the Red Cross on overcoming of hunger in the USSR of in the 20 th XX of century

In this article are considered activity of the organizations of the Red Cross in USSR territory in the 20-s of XX-th century. The most important activity of the Red Cross was fight against hunger of 1921 – 1923. The author comes to a conclusion that the help to the population in fight against hunger became important activity of Society of the Red Cross of USSR. Thanks to activity of the Red Cross there were rescued thousands human lives.

***Key words:** Red Cross, fight against hunger, activities, help to the population.*

Історичне краєзнавство

УДК 94(477.61)"1753/1917"

Теліженко Т.О.

СЕРБИ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ЛУГАНСЬКОГО КРАЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті висвітлюються особливості заселення та перебування сербських переселенців на території Луганського краю від другої половини XVIII до початку XX ст. Автор досліджує їх становище на нових землях та взаємовідносини з місцевим населенням, визначає ряд проблем з якими переселенці зустрілися під час заселення земель, розглядає державну політику Російської імперії стосовно сербів-переселенців. Проаналізовано роль сербів в процесі заселення та культурного розвитку Луганського краю.

Ключові слова: військові поселенці, серби, Луганщина, Слов'яносербія, сербські поміщики.

Сучасна Луганщина являє собою потужний економічний регіон, один із найбільш урбанізованих і заселених в Україні. Проте ще кілька століть тому ця територія була майже безлюдною. Мирне населення не могло жити на кордоні між двома цивілізаціями – православною та ісламською, а тому заселити землі Луганського краю було досить важко. Стихійна народна колонізація регіону також не давала значних результатів. Прикордонне географічне становище цих земель вимагало їх постійного захисту й розташування значної кількості військового контингенту. Тому, стимулюючи процес заселення і господарського освоєння краю, імперський уряд серією маніфестів почав залучати сюди іноземних переселенців. Одними із перших, хто оселився на території Луганщини, були переселенці із Сербії.

Перебування сербських переселенців на Луганщині є темою малодослідженою, не зважаючи на те, що на тлі збільшення уваги вчених до історичної регіоналістики, яке відбувається останнім часом, стає актуальним і вивчення проблеми колонізації Луганського краю та подальшої долі сербів-переселенців.

Метою даної статті є висвітлення особливостей перебування сербських переселенців на території Луганського краю від другої половини XVIII до кінця XIX ст.

Історіографія досліджуваної проблеми є досить малочисельною. Окремим аспектам досліджуваної теми присвячені роботи дослідників

В. Кабузана [2], Г. Половинко [4], А. Скальковського [6]. Найважливішим джерелом при дослідженні історії перебування сербів на Луганщині стали мемуари генерала Сімеона Пишчевича [1], які майже сто років залишалися невідомими для широкого кола дослідників. У середині XIX ст. було видано складену офіцерами Генерального штабу багатотомну працю «Материалы для географии и статистики России...» [3], що містила огляд стану Катеринославської губернії. Певну цінність для дослідження мали матеріали «Збірки статистичних відомостей по Катеринославській губернії» [5] за 1846 р., у якій описується побут та соціально-економічні стосунки сербів. У «Списку населених пунктів Луганського округу» [7] надається інформація про загальну кількість і склад населення краю, містяться відомості стосовно подальшої долі сербів на Луганщині.

Перші сербські переселенці на чолі з полковниками Іваном Шевичем та Райком Депрерадовичем прибули на територію Луганщини у 1753 р. У команді І. Шевича нараховувалося 799 (611 чоловіків та 188 жінок), а у Р. Депрерадовича – 714 осіб (490 чоловіків та 224 жінки) [2, с. 94]. Земля на правому березі Сіверського Дінця між річками Лугань та Бахмут, де оселилися полки Р. Депрерадовича та І. Шевича, отримала назву Слов'яносербія.

Одним із найважливіших завдань, поставлених перед сербськими-поселенцями російським урядом, була охорона кордонів Російської імперії від кримських татар, а також протистояння агресії з боку Туреччини. Іншим важливим завданням стало господарське освоєння краю.

За своїми природно-кліматичними характеристиками Луганщина сильно відрізнялася від того регіону, звідки приїхали серби. Тут сербські переселенці вперше дізналися, «що таке степ, пустинний степ та земля така, де від створення всесвіту ніяких жител не було» [1, с. 119]. Лісу ніде по р. Лугань не було, а тому сербам доводилося долати значні відстані, щоб здобути будь-які матеріали для будівництва. Частіше за все їздити доводилося аж за р. Донець. Сербські переселенці отримували від царського уряду грошове жалування за військову службу, але цих грошей не вистачало у тих складних умовах, в яких опинилися серби в перші роки перебування на Луганщині.

Із Австрії до Росії прибували не тільки серби. Видаючи себе за сербів, яких російський уряд запрошував для засвоєння земель, до Луганщини переїжджали болгари, угорці, чорногорці та цигани. Сербський полковник Сімеон Пишчевич дуже своєрідно характеризує у своїх мемуарах контингент населення, яке прибуло засвоювати спустошені Луганські землі. Багато переселенців, які видавали себе за сербів, являли собою зграї злодіїв, п'яниць і розбійників. Вони постійно підіймали бунти як проти місцевої, так і проти центральної влади [1, с. 117–118].

Прибуття в українські терени значної кількості колоністів, та ще й військових, пересування їх у межах країни й, найголовніше, виділення для них земель, не могло не зачепити інтересів корінного населення. На нього було покладено обов'язок забезпечити нагальні потреби прибулих колоністів, зокрема, розмістити їх на квартири, забезпечити фуражем, транспортом для переїзду на постійне місце проживання, охороною та робочою силою.

Напружені стосунки сербів-переселенців із місцевим населенням були обумовлені як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами. Сербі, вважаючи себе повноправними господарями, наділеними землею від царського уряду, зневажливо ставилися до селян. Лише за певну плату вони дозволяли їм косити сіно, випасати худобу та рубати ліс. Наприклад, поручик Карачун зі слободи Троїцької брав із селян за випас на луках худоби 14 крб., а наступного року збільшив платню до 23 крб. Селяни за право користуватися випасами і землями повинні були безкоштовно для полків косити сіно і обробляти наділи. Ліс також призначався для будівництва сербських будинків, а місцеве населення мало сплачувати за право його використання. За гроші їм надавалися спеціальні квитки й розписки від сербських офіцерів, які надавали таке право [4, с. 101].

Військові поселенці часто насильно відбирали у місцевих жителів їхнє сіно й худобу. Траплялися й випадки, коли серби захоплювали навіть самих слобожан і змушували їх працювати на себе. Щоб звільнитись, останні повинні були внести викуп. Часто селянам дозволялося їздити в ліс лише конкретними дорогами й заборонялося з'являтися поблизу рангових дач сербів. Сербські ротні командири наказували своїм підлеглим переймати селянські вози, які йшли не тим шляхом [4, с. 102]. Усе це призводило до того, що автохтонні мешканці змушені були залишати вже обжиті місця.

Найбільш небезпечним ворогом сербів-поселенців були запорозькі козаки. І хоча в імператорських указах усім наказувалося шанувати сербів-поселенців, запорожці вороже поставилися до них. Адже полковники Гетьманщини теж мали намір поширити свій вплив зі Слобожанщини на запорізькі землі й у такий спосіб розширити свої володіння [5, с. 115]. Сімеон Пишчевич у своїх мемуарах підтверджує негативне ставлення козаків до сербів, наголошуючи, що козаки не тільки ненавиділи сербів, але й ще нападали часто на нові поселення, грабували їх та забирали худобу, й навіть убивали сербів [1, с. 211–212]. Унаслідок таких несприятливих умов частина сербів повернулася на Батьківщину, але решта змогла з часом подолати усі труднощі й адаптуватися у нових умовах.

Життя сербів покращилося після 1775 р., в якому було ліквідовано Запорізьку Січ, і, як вказується в матеріалах для географії та статистики Росії 1862 р.: «Не без сильного содействия со стороны сербских переселенцев» [3, с. 13].

За службу офіцерам в Слов'яносербії давали землю. Розмір земельного наділу залежав від чину військового. Молодшим офіцерам надавались наділи в 500 десятин, старшим – у 1000 десятин і більше. За особливі заслуги розмір наданого наділу збільшувався. Землі надавались новим поміщикам за умови, що ті до певного строку зобов'язувались заселити їх селянами, інакше ці ділянки могли бути відібраними. Сербські поміщики всіма силами заманювали до себе селян. У збірнику статистичних даних по Єкатеринославській губернії розповідається, як один з сербських поміщиків закликав селян: «Идить за меня, мой жить хорошо, – говорив він ломаною російською мовою, – У пана цибуля добра, пан горілкою напуває» [7, с. 15]. Цей поміщик, ім'я якого вказується як «пан Т.», був незаможній, тому намагався отримувати людей хитрістю та у дешевий спосіб: «почує, бувало, про голод у якій-небудь губернії, одразу засушить хліба та вирушає за людьми» [7, с. 16].

Іншим способом, яким сербські офіцери залучали людей на свої землі, було спаявання горілкою. Винокуріння в Слов'яносербії було вільним від податків, через що виробництво спирту було заняттям розповсюдженим. Місцеві селяни мали зловживали горілчаними виробами, через що часто ставалися випадки, коли на ярмарок являлися невідомі люди, які споювали селян, а потім вивозили їх. Цей засіб отримав назву «вергунка», «вербовка» [5, с. 67].

Жили сербські поміщики у дерев'яних будинках – «палацах» й мали безліч прислуги. У кожному такому «палаці» була своя уніформа і напіввійськовий статут. Увечері господар виходив до зорі, а челядь із музикою та барабанами боєм крокувала двором [1, с. 74].

Соціальна структура населення сербських поселенців мала певні особливості. Оскільки сербська община була переважно військовою, то найвищу ланку у суспільстві посідали військові, які захищали кордони. Далі йшли військові із резервних військ, які несли службу на кордоні у випадку виступу у похід основного складу військових. У мирний час їх заняттям була обробка землі. Цей соціальний прошарок був проміжною ланкою між військовими та селянами. Третю групу сербських переселенців складали так звані фаміліанці (землероби), які обробляли у мирний час свої землі, а під час військових походів, обробляли іще й землю військових, а також резерву, коли останній перебував на військовій службі замість основного військового складу. Однак із часом вищенаведена структура поділу сербського населення на стани змінюється, а усі її категорії зливаються в один стан – землевласників.

У другій половині ХІХ ст. османська загроза повністю зникла й військові прикордонники більше були не потрібні владі у старому статусі, через що серби-гранічари змушені були шукати собі нових засобів існування. Колишні військові ставали землевласниками, і тепер земля давала їм значний прибуток. Чимало сербських офіцерів стали заможними землевласниками. У Слов'яносербії це були Штеричі, Войковичі, Депрерадовичі, Шевичі.

Сербами було засновано багато поселень, які і на сьогодні існують на території Луганщини. Тільки протягом 1753–1760 рр. переселенці заснували в Слов'яносербії 16 населених пунктів, серед яких Серебрянка, Червоний Яр, Верхнє, Привільне, Кримське, Нижнє, Подгірне (зараз Слов'яносербськ), Жовте, Кам'яний брід. Ці селища розташовувалися на річці Донець. Селища Черкаське, Хороше, Калинівське, Троїцьке, 15 та 16 роти села Луганського, знаходилися на річці Лугань. Протягом другої половини XVIII – XIX ст. серби заснували селища Іллірія, Штерівка, Македонівка, Георгієвка, Раївка, Давидо-Никольське, Кіровськ, Іванівка, Брянка, Христове, Михайлівка, Знам'янка, Тошківка, Новоіванівка.

Сербські переселенці, які збагатилися за рахунок землеволодіння, надавали кошти на будівництво православних храмів. Найбільш відомі храми, побудовані сербами, – храм Благовіщення Святої Богородиці у с. Весела Гора та церква Вознесіння Господнього у м. Олександрівськ, побудовані Костянтином Юзбашем, храм Миколи Чудотворця у с. Давидо-Никольське, побудований Давидом Божедаровичем, церква Петра та Павла у Кам'яному Броді, побудована Стефаном Машевичем, храм Апостола Іоанна Богослова у с. Штерівка, побудований Іваном Штеричем.

Завдяки сербському поміщику Костянтину Юзбашу на Луганщині був побудований Олександрівський палац – відомий пам'ятник архітектури. Він має портики на двох фасадах: північний прикрашають колони іонічного ордера, південний – коринфського. До комплексу маєтностей Юзбаша належать: сама садиба з будівлями, будинок керуючого садибою та сад за річкою Лугань. У наш час цей маєток є покинутим і поступово руйнується.

У 1790 р. у с. Біле сербський поміщик Іван Штерич відкрив родовище камінного вугілля й залізної руди та доклав про це керуючому краєм Потьомкіну-Таврійському. Пізніше у своїх селах Петровеньках та Красному Куті він відкрив вугільні басейни. У 1793 р. вугіллям, яке почав добувати Штерич, забезпечувався Ростов, Таганрог та весь військовий флот. Для огляду залізних руд та кам'яного вугілля на Луганські землі було направлено відомого дослідника Карла Гаскойна, який за допомогою Штерича здійснив геологічну розвідку, а потім віддав наказ про заснування у зручному місці заводу, на якому могли би виплавляти артилерійську зброю та снаряди, як для фортець у Південній Росії, так і для Чорноморського флоту. Результатом винаходів Гаскойна та Штерича стала розробка проекту, надісланого на затвердження до імператриці Катерини Другої. 14 листопада 1795 р. було підписано наказ про будівництво у Донецькому повіті Катеринославського ливарного заводу. На його будівництво було виділено 650 тис. крб. Штерич безкоштовно надавав залізну руду зі своїх рудників і кам'яне вугілля зі своїх копалин для будівництва заводу [6, с. 209–211].

Заможні сербські поміщики сприяли будівництву шкіл у Слов'яносербії. З 1865 по 1905 рр. в краї ними було побудовано 57 шкіл. Сільським общинам надавалися гроші на відкриття шкіл і жалування учителям, яке коливалося від 120 до 240 крб. на рік. До початку ХХ ст. тут було засновано понад 17 бібліотек-читалень. Кожна школа забезпечувалася невеличкою історичною колекцією, до якої входили предмети побуту як малоросів і козаків, так і сербів [7, с. 27]. На жаль, під час громадянської війни в Росії всі ці колекції були розграбовані.

Після закінчення останньої русько-турецької війни 1877 – 1878 рр., коли зникла загроза постійних османських набігів, сербські прикордонні військові формування були ліквідовані. Багато сербів повернулося на батьківщину після отримання Сербією незалежності в 1878 р. Частина сербів залишила Росію вже після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. Ті серби, які залишилися, асимілювалися згодом місцевим населенням Луганського краю.

Отже, сербські переселенці перебували на території Луганщини з другої половини ХVІІІ – до початку ХХ ст. Під час засвоєння земель вони зустрілися з багатьма труднощами, серед яких незвичний для сербів, які мешкали у гірській місцевості, клімат; спорожнілі та незасвоєні землі, які було важко обробляти; низьке жалування, якого не вистачало на утримання родин поселенців; наближеність кордону із татарами, що часто здійснювали набіги на сербські поселення. До труднощів у засвоєнні земель додавалися й складні відносини із місцевим населенням, яке спочатку негативно сприймало сербів, вважаючи себе господарями краю. Значних втрат зазнавали серби й від запорозьких і донських козаків, котрі не однократно нападали на сербські поселення. За військову службу російському урядові серби отримували земельні наділи, розмір яких коливався у залежності від військового чину. Нові землевласники отримували землю за умови, що до певного строку обов'язково заселять її селянами. В іншому випадку ці наділи могли бути відібраними. Такі умови стимулювали подальше заселення Луганського краю. Неабиякий внесок зробили серби-переселенці у культурний розвиток регіону. Зусиллями сербських меценатів відкривалися школи, при яких функціонували краєзнавчі музеї. Заможні серби фінансували будівництво православних храмів, які існують і зараз на території Луганщини. Питання про особливості культурного життя сербів на Луганщині є вельми актуальним у наковому плані для подальшого дослідження, як і проблема історичної долі їх нащадків у регіоні.

Сербські переселенці зробили вагомий внесок у подальший розвиток Луганщини, засвоївши майже спустошені до цього землі. І не дарма на честь багатьох сербських переселенців названі міста та селища – це прояв глибокої вдячності сербам з боку місцевого населення краю.

Література

1. **Известие** о походе Симеона Степановича Пишчевича 1731 – 1785. – М., 1884. – 561 с.
2. **Кабузан В.М.** Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав / В.М. Кабузан. – М. : Наука, 1992. – 216 с.
3. **Материалы** для географии и статистики России, собранные офицерами ген.штаба. В 2-х ч. / сост. В. Павлович. – Санкт-Петербург : Тип. Департамента Ген.штаба. – Ч.1. Екатеринославская губерния, 1862. – 128 с.
4. **Половинко Г.Г.** Сербська гілка луганського дерева: з історії заселення нашого краю вихідцями з Балкан в середині XVIII ст./ Г.Г. Половинко. – Луганськ : Знання, 2004. – 200 с.
5. **Сборник** статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Вып.3: Славяносербский уезд. – Екатеринослав : Тип. Я.М. Чаусского, 1886. – 560 с.
6. **Скальковский А.А.** Опыт статистического описания Новороссийского края / А.А. Скальковский. – Одесса, 1880. – Ч. 1. – 366 с.
7. **Список** населенных пунктов Луганского округа. – Луганск : Луганская правда, 1927. – 148 с.

Телиженко Т.О. Сербь-переселенцы на территории Луганского края (вторая половина XVIII – начало XX ст.).

В статье освещаются особенности заселения и пребывания сербских переселенцев на территории Луганского края со второй половины XVIII до начала XX ст. Автор исследует их положение на новых землях и взаимоотношения с местным населением, определяет ряд проблем с которыми переселенцы встретились во время заселения земель, рассматривает государственную политику Российской империи относительно сербов-переселенцев. Проанализирована роль сербов в процессе заселения и культурного развития Луганского края.

Ключевые слова: военные поселенцы, сербы, Луганский край, Славяносербия, сербские помещики.

Telizhenko T.O. Immigrants from Serbia to the Luhansk region (second half of the XVIII – beginning of the XX-th century).

The article is dedicated the features of the host of immigrants from Serbia to the Luhansk region of the second half of XVIII – beginning of the XX-th century. The author investigates their situation on new lands and the relationships with local settlement, defines some problems, which immigrants had during the colonization; reviews the government politic of Russian Empire to immigrants from Serbia. The role of immigrants from Serbia in the process of colonization and cultural development of Luhansk region is analyzed.

Key words: military settlers, Serbians, Luhansk region, Slavyanoserbiya, Serbian landowners.

УСТАНОВИ ДЛЯ БОРТЬБИ З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ У ДОНБАСІ: ГЕНЕЗА І РОЗВИТОК В 20-і рр. ХХ ст.

В статті досліджується проблема ліквідації дитячої безпритульності на Донбасі в 20-і рр. ХХ ст. засобами центральних, місцевих органів влади та мережею дитячих закладів для безпритульних дітей. Реконструйовано систему установ УСРР, й Донбасу для боротьби з дитячою безпритульністю, їх організаційну структуру й функції, нормативно-правову базу їх діяльності. Проаналізовано і запроваджено в науковий обіг історичні джерела, які раніше не використовувалися дослідниками.

Ключові слова: *безпритульність, Донголдін, товариство «Друг дітей», Комісія допомоги дітям, Всеукраїнська комісія в справах неповнолітніх.*

Проблема дитячої безпритульності та її ліквідації в Україні часто ставала одним із найбільш гострих і актуальних питань державної соціальної політики на різних етапах історичного розвитку. Одним з періодів загострення цієї проблеми стали 20-і рр. ХХ ст. Проте, й сучасний український соціум, який зазнав маргіналізації різних категорій населення в 90-і рр. ХХ ст. й, відповідно, кількісного збільшення категорії безпритульних дітей і підлітків, відчуває потребу у наданні цій проблемі пріоритетного значення і її швидкому вирішенні. Це, в свою чергу, неможливо без використання досвіду радянських державних і громадських інституцій, які зіткнулися з нею після завершення громадянської війни й достатньо успішно розв'язали її у міжвоєнний період. Метою даної статті є реконструкція системи установ УСРР, й Донбасу зокрема, для боротьби з дитячою безпритульністю, їх організаційної структури й функцій.

Окремим аспектам цієї, доволі актуальної сьогодні теми, присвячені статті та дисертації Л. Олянич, О. Ільченко, О. Паращевіної, Л. Хомич, В. Виноградової-Бондаренко, Т. Мірошніченко [1]. Але особливості протікання процесу розбудови системи соціального виховання та громадських організацій для боротьби з безпритульністю досі в окремих дослідженнях не розглядалися. При написанні статті були використані не введені раніше до наукового обігу матеріали Державного архіву Луганської області з фондів Р-401, Р-416, Р-640, Р-643.

Із встановленням радянської влади в Україні склалася дуже складна, суперечлива суспільно-політична й соціально-економічна ситуація, в умовах якої вельми поширеним явищем стала дитяча безпритульність. Боротьба з безпритульністю як напрям соціальної політики влади вимагала створення нормативно-правової бази, тому вже в червні 1921 р.

з'явилась на світ постанова уряду УСРР «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю», дія якої поширювалася на дітей і підлітків віком до 18 років, які вважалися безпритульними, тобто перебували в умовах, небезпечних для їх фізичного й соціального розвитку [2].

Причини виникнення безпритульності й втрати дітьми зв'язку з батьками мали системний характер. Однією з причин переміщення дітей з місця народження до інших губерній країни й навіть за її межі стали події громадянської війни. Значна частина дітей втратила зв'язок із батьками під час евакуації внаслідок голоду 1921–1923 рр.

У 1921 р. РНК УСРР видала постанови та інструкції, що регламентували порядок розташування та утримання голодуючих дітей: «Положення про розміщення безпритульних дітей серед населення» (15.10.1921 р.), «Інструкції нарвідділам, здороввідділам і робітничим організаціям про прикріплення дитячих закладів до професійно виробничих колективів» (15.10.1921 р.), «Положення про прикріплення дитячих закладів до пролетарських організацій» (15.10.1921 р.). У цих документах зазначалось, що вся відповідальність за прийом, форму обліку, устрій та евакуацію дітей покладалась на губернські відділи народної освіти, та пропонувались альтернативні форми роботи – індивідуальний та колективний патронат (прикріплення безпритульних і евакуйованих дітей до сімей, організацій і підприємств). Для допомоги голодуючим дітям на початку вересня 1921 р. було створено Секцію допомоги голодуючим дітям (Допголдїт), яка спочатку діяла при Центральній Комісії Допомоги Голодуючим (ЦКГ), а потім при Раді захисту дітей України (РЗДУ) і об'єднувала роботу Наркоматів освіти і охорони здоров'я в справі боротьби з дитячим голодом [3]. Списки розшукуваних батьками чи інституціями соціального виховання дітей друкувалися в Бюлетені НКО УСРР та журналі «Друзі Дітей» [4, арк. 73]. У 1923 р. уповноважені Центральної комісії допомоги дітям на місцях отримали циркулярного листа про необхідність масової реевакуації дітей, евакуйованих із Поволжя під час голоду [5, арк. 88].

Для поліпшення повернення додому дітей, які були евакуйовані під час голоду чи втратили зв'язок з батьками, за вимогою НКО Нарком шляхів сполучення встановив з 1 жовтня 1926 р. пільговий тариф із знижкою 50 % на проїзд залізницею безпритульних дітей, які поверталися на батьківщину [6, арк. 63].

Іншою причиною залишення дітьми рідного дому була складна морально-побутова ситуація в сім'ї (алкоголізм, безробіття тощо) й випадки жорсткого поводження батьків з дітьми, через що діти тікали на вулицю. Нерідко батьки чи матері-одиначки віддавали дітей до установ інтернатного типу через неможливість їх утримувати і виховувати.

У Донбасі на 1923 р. нараховувалося 4 тис. безпритульних дітей, центрами скупчення яких були промислові міста або залізничні станції – Бахмут, Луганськ, Микитівка, Дебальцеве, Маріуполь, Таганрог, ст. Каменська, Юзівка [7, арк. 112].

Для здійснення конкретних заходів соціальної політики щодо безпритульних дітей необхідно було створити нову мережу державних і громадських організацій, які б відповідали новим реаліям часу і вимогам нової радянської держави. У роки ствердження радянської влади функцію боротьби з безпритульністю було покладено на Народний комісаріат соціального забезпечення, а з 1921 р. – на Народний комісаріат освіти. Першим центральним органом, який об'єднав зусилля всіх комісаріатів для вирішення цієї проблеми, стала Рада захисту дітей, створена декретом РНК УРСР від 14 березня 1919 р. й очолена Х. Раковським. Головним напрямом її діяльності стало влаштування безпритульних до інтернатних закладів [8, с. 87].

В структурі Наркомосу, губернських та повітових відділів освіти на початку 1920-х рр. було утворено відділи соціального виховання (Головсоцвих, губсоцвих, повітсоцвих), на які покладалась функція соціально-правового захисту дитинства та боротьби з дитячою безпритульністю. У складі Головсоцвиху функціонували підвідділи: загально-організаційний, охорони дитинства, науково-педагогічний, дитячих установ, соціально-правової охорони неповнолітніх та виховання дефективних (СПОН). Вони відали науково-теоретичними дослідженнями проблем дитячої безпритульності, опікою, патронатом, фінансуванням, забезпеченням та соціально-правовим захистом дітей, організацією мережі дитячих закладів.

28 листопада 1922 р. Раду захисту дітей було ліквідовано, й замість неї, згідно з «Положенням про Центральну комісію допомоги дітям при ВУЦВК» 10 серпня 1923 р., було створено новий орган боротьби з безпритульністю – Центральну комісію допомоги дітям (ЦКДД) при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським. Цей орган мав більш широкую компетенцію і фінансову самостійність [8, с. 87]. Його основною метою була боротьба з безпритульністю та її профілактика. При окрвиконкомах діяли окружні комісії допомоги дітям. Луганська окружна комісія допомоги безпритульним дітям розпочала свою роботу приблизно в лютому 1924 р. [9, арк. 298].

Протягом першої половини 20-х рр. основний тягар по боротьбі з безпритульністю лягав на організаційну структуру ЦКДД, особливо в губерніях, але їй допомагали осередки «Друзі дітей». Відносини між ними були тоді нерівнозначні, позаяк громадське об'єднання лише формувалося, а державна інституція (ЦКДД при Президії ВУЦВКу) мала авторитет і вплив [10]. Місцеві установи допомоги дітям також тісно співпрацювали з окрвиконкомами, громадськими організаціями та виробничими установами. До сфери діяльності комісії допомоги дітям входило надання індивідуальної допомоги, реевакуація дітей, утримання дитячих будинків, проведення оздоровчої та ясельної кампаній, патронат над окремими родинами. Індивідуальний патронат передбачав, що кожний з членів товариства мав обрати собі родину, в якій мешкає дитина, яка патронується.

Окремим напрямом діяльності установ КДД була економічна діяльність, спрямована на поліпшення матеріальних умов безпритульних дітей, дитячих установ системи соціального виховання, сімей з низьким рівнем достатку. Ціла низка грошових зборів, згідно з відповідними установами центральних і місцевих органів виконавчої влади, йшла на потреби окрдопдіту. Так, у Луганському окрузі до фонду допомоги безпритульним дітям йшли засоби, отримані від обкладання податком торгівлі вином і пивом. З підприємців стягувалося по 2 коп. за кожну пляшку вина та 1,5 коп. за кожну пляшку пива [11, арк. 1]. Окрім того, в 1924 р. луганський окрвиконком дозволив недільну торгівлю всім ресторанам, їдальням, кондитерським, пивним й іншим торговим підприємствам, пов'язаним з харчуванням, з 9 ранку до 10 вечора й встановив 10 % збір з їхнього валового прибутку на користь безпритульних дітей. Також передбачалося визискування 50 коп. з кожного відвідувача цих установ у недільні дні [11, арк. 8]. На середину 20-х рр. у Луганську нараховувалося близько 30 установ, які обкладалися спеціальним податком, зокрема, ресторани «Гном» і «Русь», кондитерська, 3 заїжджих двори, їдальня ЕРАМ, винно-бакалійна, чайна та інші. Органами допомоги дітям (часто спільно з приватними особами) відкривались казино, іподроми, ресторани, тоталізатори, більярдні, проводились лотереї, значна доля прибутку від яких також йшла на боротьбу з безпритульністю й покращення матеріального стану сиріт [11, арк. 43].

Окремою статтею надходження коштів до комісії допомоги дітям була реалізація зображень В. Леніна – значків, портретів, бюстів, листівок, жетонів – від реалізації кожного з яких 20 % вартості перераховувалося на потреби дітей [12, арк. 323–324]. Усі особи та органи, які отримували дозвіл Всеукраїнської комісії по увіковіченню пам'яті В. Леніна (а пізніше і органів ДПУ) на видання і розповсюдження виробів із зображенням В. Леніна, повинні були скласти відповідну угоду ЦКДД, яка мала на це монопольне право в Україні.

Між луганською комісією допомоги безпритульним дітям існувала угода з цілою низкою установ і комерційних підприємств, які надавали матеріальну допомогу безпритульним підліткам. Наприклад, за угодою з пайовим товариством «Ларьок» про спільну торгівлю з лотків, 20 підлітків було залучено до торгівлі цигарками, сірниками, ваксою, шнурками, конвертами, папером, солодошами. Спочатку їм видавався товар на 3 крб., збільшуючи з часом цю суму до 10 крб. До відкриття нічліжного розподільника підліткам, що торгували з лотків, мали видавати до 30 коп. на день на їх утримання [13, арк. 19].

На кошти, отримані від різних зборів і внесків, окркомісії допомоги дітям утримували своїм коштом дитячі будинки або інші дитячі заклади (майданчики, ясла тощо). З цих грошей виділялися засоби і для відкриття нічліжок (два таких нічліжних розпорядника на 100 осіб кожний було відкрито у Луганську і Алчевську в 1925 р.) [14, арк. 298]. Однак уже з

середини 20-х рр. місцевим комісіям допомоги дітям було заборонено будувати свої дитячі будинки, а ті, що вже утримувалися ними, наказувалося передати окрнаросвіті в найкоротші строки. У 1928 р. ОКДД за вказівками центру будуть змушені ліквідувати і власні підприємства.

У 1926 р. Центральна комісія допомоги дітям ініціювала створення районних комісій. Тепер, згідно з трьохступеневою системою управління, ЦКДД підпорядковувались ОКДД, а їм – РКДД, які створювались при районних виконавчих комітетах. До складу РКДД входили: член Президії РВК (Голова або заступник), інспектор народної освіти, представники відділу охорони здоров'я, соціального забезпечення, жіночого відділу, профспілкових і партійної організації, товариства сприяння Ю.П., секретаря районного осередку «Друзі дітей» [15, арк. 2]. Райдопдіти користувалися дотаціями ОКДД, разом з тим вони займалися пошуком засобів фінансування через влаштування спектаклів, буфетів, відкриття підприємств, розповсюдження значків тощо. При влаштуванні вечорів разового характеру комісії допомоги дітям звільнялися від усіх податків, а Циркуляром НКФ РСФРР від 6 жовтня 1925 р. від податку звільнялися всі театри, які належали комісії допомоги дітям [15, арк. 3]. Від податків також звільнялися усі підприємства та установи, які експлуатувалися в різних формах комісіями з покращення життя дітей при ЦИК (наприклад, аптеки, майстерні, санаторії тощо) і організаціями, що боролися з безпритульністю.

Місцевими органами допомоги дітям відкривалися годувальні пункти для дітей, що мешкали в районах, які були охоплені недородом (в 1924 р. такі пункти діяли в Петровському, Новосвітлівському, Успенському, Слав'яносербському районах Луганського округу). Норма сухого пайку складалася з 1 пуду ржаного борошна, 5 ф. пшона, 1 ф. масла, 1 ф. солі [16, арк. 27]. При виділенні пайків проводився ретельний облік дітей, які мали на це право, із залученням учителів, комнезамів, комітетів взаємодопомоги. Видача сухих пайків видавалася натурою через комітети взаємодопомоги. Видача гарячих пайків відбувалася при дитячих установах: дитячих будинках, школах тощо.

Повсякденними справами боротьби з безпритульністю займалися відповідні підрозділи НКО УСРР – переважно Головоцвх. Крім штатних підрозділів Наркомосу УСРР, які вирішували поточні проблеми безпритульності, ВУЦВК та РНК УСРР постановою від 23 листопада 1927 р. створили при НКО України – дитячі соціальні інспекції (ДСІ). Вони діяли при місцевих органах освіти, займаючись виявленням дітей, які потребували державного або громадського втручання та допомоги; залученням громадськості для здійснення заходів з профілактики безпритульності та правопорушень. За «директивами органів наросвіти» ДСІ порушували клопотання перед органами соцстраху або соцзабезу про забезпечення пенсією або постійною допомогою тих неповнолітніх,

що мали на це право, якщо їхні батьки, що працювали за наймом, померли, невідомо де перебувають, або служили в Червоній армії; зверталися до місцевої організації товариства «Друзі дітей», товариства селянської взаємодопомоги та до інших однорідних організацій і відомчих органів по матеріальну допомогу тим неповнолітнім, що за них ніхто не дбав через тимчасову відсутність батьків або через хворобу останніх, безробіття тощо; брали на себе ініціативу у справі організації населення для масового обслуговування таких нужденних дітей їдальнями, гарячими сніданками в школі, одягом, взуттям тощо; вживали заходів через апарат окріно, райвиконкомів або сільраду до поновлення зв'язку безпритульних з батьками та повернення на батьківщину неповнолітніх з інших міст, що загубили зв'язок з родиною; відправляли безпритульних дітей та підлітків (стажованих мандрівників і правопорушників, повій) в установи соціального виховання, впливаючи на цих неповнолітніх особистим переконанням та умовлянням і використовуючи в разі потреби заходи примусу (за допомогою міліції); унеможлилювали через відповідні органи (міліцію, карний розшук тощо) вплив на неповнолітніх тих осіб, які спонукали їх до злочину, алкоголізму [17]. Заслуговує на увагу досвід роботи самих інспекторів – братів і сестер соціальної допомоги. Це були люди не молодші 21 року. Вони відвідували майстерні, сім'ї, установи; затримували малолітніх правопорушників і направляли їх до дитячих приймальників-розподільників. Безпритульних дітей-сиріт і тих, що перебували в дитячих закладах, влаштовували в сім'ї.

Окремими установами, що займалися розглядом правопорушень неповнолітніми дітьми, були окружні та районні комісії в справах неповнолітніх, які підпорядковувалися Всеукраїнській комісії в справах неповнолітніх (ВКОН). Установи цієї комісії були утворені згідно з Декретом РНК УСРР «Про утворення Комісій неповнолітніх» (КОН) від 12 червня 1920 р., за яким скасовувались суди для неповнолітніх злочинців, усі справи передавались до відання КОН, а в структурі Наркомосу утворювались установи соціально-правового захисту дитинства [18].

У середині 20-х рр. в УСРР нараховувалося 40 окружних комісій, однак лише вісім із них – Луганська, Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська, Вінницька. Волинська та Полтавська – знаходились на державному бюджеті й проводили активну і плідну роботу. Інші 32 комісії перебували в кепському стані. До компетенції місцевих комісій входило вирішення справ у звинуваченні неповнолітніх осіб до 16 років у скоєнні кримінальних і адміністративних правопорушень, попередження правопорушень неповнолітніх, надання юридичної допомоги особам до 18 років [19, арк. 41–43].

Функції голови окркомісії в справах неповнолітніх оговорювалися у спеціальній інструкції ВКОНу, де вказувалося, що голова комісії має призначатися місцевими органами наркомосу, бути інспектором

окрсоцвиху і мати педагогічну освіту. Його обов'язки поділялися на педагогічні (спостереження за дотриманням педагогічних принципів у роботі комісії, керівництво виховною працею й соціальним обстеженням тощо) та організаційно-адміністративні (представництво комісії в різних установах, органах і відносинах з третіми особами, керівництво усією її роботою, спостереження за пропагандою ідей комісії та юридичної допомоги в місті та на селі, призначення всього апарату комісії, керівництво обслідувачами, розпорядження кредитами і ведення документації).

Комісії на 75–80 % працювали на селі. До їх компетенції входило застосування до правопорушників таких заходів, як роз'яснювання, передача підлітків під нагляд громадських організацій або батьків, переведення у колектор чи реформаторій (при відсутності останнього – у ДОПР, але не більше ніж на 1 місяць), направлення справи до Народного суду. Найчастіше комісії обмежувалися роз'ясненнями, рідше – передавали справу до суду.

Кількість неповнолітніх правопорушників, не зважаючи на плідну роботу ВКОНу та підзвітних їй комісій і організацій, на середину 20-х рр. збільшилася на 20 %. У протоколі засідання Всеукраїнської комісії в справах неповнолітніх від 10 квітня 1926 р. повідомлялось: «Місто дає тяжких, занедбаних дітей, які не затримуються в установах сучасного типу. Безпритульність не зменшується, а росте за рахунок села» [20, арк. 83, 68]. Ще однією тенденцією стало збільшення серед правопорушників відсотку дітей, які мали родину, а також школярів і вихованців д/б. Кількість дівчат серед юних правопорушників складала 10 % – вони, як правило, займалися проституцією. У цей період з'являється ще один вид правопорушень, особливо розповсюджений у містах, – «грабунок скопом» на вулиці. Всеукраїнська комісії бачила причину збільшення масштабів дитячих правопорушень у тому, що в профілактичній роботі з дітьми «мало зацікавлені державні органи й ще менше – громадські організації» [20, арк. 83].

Однак, з другої половини 1927 р. на Луганщині відбувається зменшення дитячої безпритульності. Дещо зменшився і відсоток правопорушень, здійснених неповнолітніми. Більшість правопорушень у 1928 – 1929 рр. в окрузі було скоєно підлітками з інших округ, дітьми які, були залишені батьками-сезонними працівниками, або опинились на вулиці внаслідок ненормальних сімейно-побутових умов. При цьому, незважаючи на плідність роботи, яку проводила окружна комісія, робота районних комісій була незадовільною через брак спеціалістів та інструктажу з боку центральних органів [21, арк. 17–18].

Серед проблем, з якими стискалася окружна і районні комісії – брак фахівців і погане фінансування. Часто працівники системи соціального виховання й установ допомоги дітям не отримували зарплати, або працювали за мізерну платню. Так, представник окрсуду, який працював

при луганській окружній комісії в справах неповнолітніх, у другій половині 20-х рр. не отримував зарплати навіть пожегонно [21, арк. 36].

Наприкінці 20-х рр. характер діяльності комісії значно змінився через те, що вся робота окружної установи допомоги дітям перейшла до Комісії і СПОНу. До їх функцій входило надання матеріальної допомоги дітям, відрядження дітей, що втратили зв'язок з батьками, додому, видання дітей під патронат міліції, батьків, рідних; відрядження осуджених підлітків до виробничих установ. Підлітки направлялися на роботу до гірпромучу, рудоуправлінь, майстерень, ФЗУ, де їх навчання тривало 6 місяців, протягом яких вони отримували допомогу від комісії [21, арк. 17–18].

З 1929 р., згідно з постановами всеукраїнського семінару робітників СПОН і комнепів, було взято курс на розвиток політехнізму в трудових школах і дитячих будинках й посилення зв'язку навчальної роботи з виробництвом і життям суспільства. Основним напрямком цієї роботи стала «агрономізація сільської школи та дитячих будинків з максимальним використанням досвіду й методів роботи шкіл сільської молоді та індустріалізація цих установ по містах» [21, арк. 50–52]. Окрім того, було перенесено центр уваги установ СПОНу з питань боротьби з безпритульністю на її профілактику.

Однією з установ інтернатного типу в містах Донбасу, до яких, як правило, направляли неповнолітніх правопорушників, були колектори, що виступали як допоміжні установи комісій в справах неповнолітніх. Одночасно у них знаходилося близько 20–30 осіб, за рік через них проходило по півтори-дві сотні підлітків-правопорушників. Діти, що перебували в цих закладах, різнилися за віком – він коливався від 10 до 16 років. Переважна більшість правопорушників потрапляли у колектори за крадіжки або за хуліганство [22, арк. 11–14, 30, 32]. Штат співробітників колекторів складався із завідувача, 2 вихователів, інструкторів з роботи у майстернях, кухарки і сторожа. У колекторах вихованці отримували обмундирування й харчування, проходили медичне обстеження, жили чітко за розкладом дня під наглядом вихователів, навчалися, працювали у майстерні. Гроші, отримані ними за роботу на виробництві під час перебування у колекторі, віддавалися на зберігання завідувачу колектором [23, арк. 22, 148, 215]. У окремих колекторах вихователі намагалися залучити вихованців до клубної роботи, створювали гуртки «боротьби з бранню», художні, газетні, літературні, політико-просвітні [24, арк. 20–22].

Часто малолітні правопорушники і далі під час перебування у колекторі займалися крадіжками та іншими злочинними, спілкувалися з безпритульниками, обмінювали чи продавали їм продукти або вкрадені речі. Більше 70 % правопорушників тікали з колектору [25, арк. 36].

До 1923 р. облік дітей вівся достатньо хаотично. Даних про місце розташування дітей, їх рух і взяття під опіку в місцевих і центральних органах соцвиху та наросвіти явно бракувало. Про це свідчить поява

1923 р. циркулярного листа до всіх дитячих установ соцвиху, в якому вимагалось обов'язково реєструвати усіх дітей. Цей наказ мав стимулювати створення єдиної системи обліку дітей, адже часто траплялися випадки, коли батьки не могли знайти своїх дітей, відданих раніше у дитячий будинок [26, арк. 73].

На полегшення боротьби з безпритульністю й упорядкування обліку дітей було спрямовано проведення суцільного перепису дітей, започаткованого у зв'язку з виходом у світ постанови РНК від 15 травня 1925 р. про розбудову шкільної мережі загального навчання в УСРР. Згідно з цим переписом, збиралися дані про кожну дитину, яка мешкала в кожному будинку міста або села [28, арк. 102]. На усіх дітей, які потрапляли до дитячого будинку чи іншої установи інтернатного типу заводилася спеціальна картка, в якій вказувалися такі дані: де, коли і до якої установи дитина потрапила, прізвище, ім'я та по батькові, вік, місце народження, відомості про батьків, їх адреса, причина потрапляння до закладу (при наявності батьків), відомості про родичів (якщо вони відвідували дитину), відомості про зміни у житті вихованця. Діти до 3 років мали утримуватися в установах Охмату, хоча траплялись випадки, коли малолітні діти знаходились в установах Соцвиху [29, арк. 13, 99].

У кожному випадку надходження дітей у дитячий будинок керівник закладу мав надсилати заяву про це до окружного дитячого адресного столу, який існував при окрсоцвиху, до якої додавався список нових вихованців. У випадку, коли дитина залишала заклад, інформація про це негайно надходила до соцвиху [29, арк. 45].

Процедура взяття під опіку була достатньо простою. Особи, що прагнули взяти дитину, мали написати заяву до окружної інспектури освіти й, у разі позитивної відповіді, – поручительство, у якому зобов'язувалися утримувати вихованця до повноліття, дати йому виховання й освіти. Після цього завідувачу дитячим будинком надавалася інструкція від окружного інспектора освіти, а поручителю видавалося посвідчення у тому, що він може взяти конкретну дитину [29, арк. 1–3].

На 1 грудня 1928 р. в цілому по Україні нараховувалося 234 установи СПОНу для нормальних дітей, 87 установ для дефективних дітей, 52 будинка-ізолятора для хворих дітей та 20 приймальників і розподільників. Загальна чисельність дітей, що знаходилися в установах інтернатного типу сягала 40537 осіб [30, с. 96–97]. З них у Донбасі, тобто в установах інтернатного типу Луганського, Сталінського, Артемівського, Старобільського та Маріупольського округів, перебувало 4444 дитини [30, с. 96–97].

Отже, для ліквідації масової безпритульності дітей до кінця 1920-х рр. в Україні сформувалась державна система захисту дитинства і подолання дитячої безпритульності. Вона включала в себе організаційно-правову базу, структуру центральних, місцевих органів влади та мережу

дитячих закладів для безпритульних дітей. Центральними органами були РЗДУ (1920 – 1922 рр.) та ЦКДД (1922 – 1932 рр.). Вони виконували роль керуючих і контролюючих організацій та узгоджували діяльність підрозділів виконавчої влади.

Боротьба цих органів з безпритульністю та її наслідками передбачала спочатку евакуацію дітей додому, відкриття їдалень і дитячих приймальників, відкриття стаціонарних установ, залучення шефів до роботи з безпритульними та допомогу дитячим установам. І тільки на рубежі 1923 – 1924 рр. влада перейшла до планової роботи – розпочалося відпрацьовування чітких форм боротьби з безпритульністю, будівництво мережі спеціальних установ і закладів допомоги дітям. Однак, ця робота в більшому ступені була спрямована на ліквідацію наслідків, а не причин і джерел безпритульності, через що це соціальне явище не було ліквідовано аж до середини 1930-х рр. Питання про причини та історичні передумови нового витку безпритульності на початку 30-х рр. на Луганщині є окремим, дуже цікавим у науковому плані питанням, що буде в подальшому розроблятися у історичних розвідках автора.

Література

1. **Олянич Л.В.** Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924 – 1936 рр.): організаційний статус, структура та функції: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.В. Олянич. – Х., 2008. – 18 с.; **Паращевіна О.С.** Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні. автореф. канд. іст. наук: 07.00.01 / С.О. Паращевіна. – Дніпропетровськ, 2005. – 21 с.; **Ільченко О.Ю.** Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20-30-і рр. ХХ ст.: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / О.Ю. Ільченко. – Х., 2006. – 21 с.; **Мірошніченко Т.В.** Дитяча безпритульність як соціальне явище в Радянській Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Т.В. Мірошніченко // ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 21 (184). – С. 85–90; **Виноградова-Бондаренко В.Є.** Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ століття: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / В.Є. Виноградова-Бондаренко. – К., 2001. – 21 с. та інші праці.
2. **Ільченко О.Ю.** Вказана праця...
3. **Паращевіна О.** Діти і голод 1921 – 1922 рр. в Україні [Електронний ресурс]/О. Паращевіна. – Режим доступу до статті:<http://www.history.org.ua/JournALL/pro/14/8.pdf>.
4. **Державний архів** Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-640. – Оп. 1. – Спр. 19.
5. **ДАЛО.** – Ф. Р-401. – Оп. 1. – Спр. 17.
6. **ДАЛО.** – Ф. Р-640. – Оп. 1. – Спр. 22.

7. ДАЛО. – Ф. Р-401. – Оп. 1. – Спр. 370.
8. Мірошніченко Т.В. Дитяча безпритульність як соціальне явище в Радянській Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. / Т.В. Мірошніченко // ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – №21 (184). – С. 85–90.
9. ДАЛО. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Спр. 5.
10. Олянич Л.В. Відносини держави з громадськими формами подолання безпритульності дітей [Електронний ресурс] / Л.В. Олянич. – Режим доступу до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu.
11. ДАЛО. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Спр. 6.
12. ДАЛО. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Спр. 5.
13. ДАЛО. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Спр. 6.
14. ДАЛО. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Спр. 5.
15. ДАЛО. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Спр. 31.
16. ДАЛО. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Спр. 5.
17. Олянич Л.В. Відносини держави з громадськими формами подолання безпритульності дітей [Електронний ресурс] / Л.В. Олянич. – Режим доступу до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu.
18. Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні. автореф. канд. іст. наук: 07.00.01 / С.О. Паращевіна. – Дніпропетровськ, 2005. – 21 с.
19. ДАЛО. – Ф. Р-640. – Оп.1. – Спр. 23.
20. ДАЛО. – Ф. Р-640. – Оп.1. – Спр. 15.
21. ДАЛО. – Ф. Р-640. – Оп.1. – Спр. 46.
22. ДАЛО. – Ф. Р-640. – Оп. 1. – Спр. 16.
23. ДАЛО. – Ф. Р-640. – Оп. 1. – Спр. 10.
24. ДАЛО. – Ф. Р-640. – Оп. 1. – Спр. 33.
25. ДАЛО. – Ф. Р-640. – Оп. 1. – Спр. 40.
26. ДАЛО. – Ф. Р-401. – Оп. 1. – Спр. 370.
27. ДАЛО. – Ф. Р-401. – Оп. 1. – Спр. 102.
28. ДАЛО. – Ф. Р-640. – Оп.1. – Спр. 3.
29. Україна: статистичний щорічник. – Х., 1929. – 399 с.

Анпилогова Т.Ю. Учреждения по борьбе с детской беспризорностью на Донбассе: генезис и развитие в 20-е гг. ХХ ст.

В статье исследуется проблема ликвидации детской беспризорности на Донбассе в 20-е гг. ХХ ст. средствами центральных, местных органов власти и сетью детских заведений для беспризорных детей. Реконструирована система учреждений УССР, и Донбасса для борьбы с детской беспризорностью, их организационная структура и функции, нормативно-правовая база их деятельности.

Проанализировано и введено в научное обращение исторические источники, которые раньше не использовались исследователями.

Ключевые слова: *беспризорность, Помголдет, общество «Друг детей», Комиссия помощи детям, Всеукраинская комиссия по делам несовершеннолетних.*

Anpilogova T.Y. The institutions, which have struggled with child's homelessness in Donbass: genesis and development in 20-s years of XX-th century.

The article is dedicated to the problem of child's homelessness elimination in Donbass in 20-s years of XX-th century by the means of governmental social institutions and public offices. The system of organizations in USSR and Donbass for elimination the problem of child's homeless are reconstructed; their organization structure, functions and legal framework are analyzed. The historical sources, which haven't been used before by researches are entered.

Key words: *homelessness, Dopgoldit, society «Children's friend», children's supporting committee, all-Ukrainian committee over juvenile cases.*

УДК 94(477.61)«1941/1945»:2

Оніщук О.О.

КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЛУГАНЩИНИ В 1943 – 1945 РР.

У статті висвітлюється культурна політика радянської влади в період відновлення радянського режиму на Луганщині у 1943 – 1945 рр. та аналізується процес відбудови культурних закладів та установ області, досліджується використання радянською владою культурної сфери для поширення ідеологічного та політичного впливу комуністичної партії на територіях, що перебували в окупації. Основним джерелом при дослідженні проблеми стали фонди Державного архіву Луганської області, матеріали яких всебічно висвітлюють культурний розвиток на Луганщині та розкривають політику радянської влади щодо культурної сфери в зазначений період.

Ключові слова: *культурна сфера, мистецькі установи, культурно-просвітницька робота агіткультбригади.*

Події періоду Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу не одне десятиліття досліджуються українськими та закордонними істориками. Проте й досі існують «білі плями» в історії цього періоду, заповнення яких вимагає ґрунтовного дослідження проблеми відродження культурних установ і діяльності національної інтелігенції в роки війни. Окрім того, в контексті збільшення наукового інтересу до

проблем регіональної історії в Україні, привертає увагу проблема розвитку культурного життя у регіоні Луганщини в період відновлення радянської влади у 1943 – 1945 рр., дослідження якої стало метою даної статті.

Специфічність теми, що досліджується, полягає у тому, що на сьогодні у вітчизняній історіографії немає жодного ґрунтовного дослідження, яке б цілісно висвітлювало вказану проблему. Її окремі аспекти висвітлюються в узагальнюючих працях з історії Великої Вітчизняної війни. До таких праць можна віднести роботу дослідника історії Другої Світової війни М. Ковалю «Україна в Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах 1939 – 1945 рр.» [1], в якій він торкається проблеми культурного розвитку України в роки війни та участі в цьому процесі інтелігенції. Стаття Ю. Носикова «Відбудова закладів культури, освіти та охорони здоров'я в 1943 – 1945 рр.» [2] висвітлює відбудовчі процеси в сфері культури в період відновлення радянської влади на території України. Основним джерелом при дослідженні проблеми стали фонди Державного архіву Луганської області (ДАЛО), матеріали яких всебічно висвітлюють культурний розвиток на Луганщині та розкривають політику радянської влади щодо культурної сфери в зазначений період.

Після визволення Ворошиловградської області від німецько-нацистських загарбників однією із найважливіших умов нормалізації суспільного життя стало відновлення і розгортання діяльності культурних закладів. Грабіжницька політика німецької влади на окупованих територіях проявилась у руйнуванні та використанні не за призначенням приміщень театрів і клубів, цілеспрямованому відборі, вилученні та привласненні мистецьких шедеврів, музейних і бібліотечних експонатів. Німецько-нацистський «новий порядок» завдав великих втрат культурній сфері, тому відновлення культурного життя проходило в складних умовах відбудови народного господарства.

Характерною особливістю відбудови культурного життя стало використання радянською владою культурно-освітніх закладів для ідеологічно-виховної роботи серед населення, яке перебувало в окупації. Саме через них здійснювалось пропагування ідей патріотизму, мобілізації всіх сил населення на відбудову народного господарства та допомогу Червоній Армії на завершальному етапі війни.

Відновленням діяльності культурних закладів на визволеній території займалося Управління у справах мистецтв при РНК УРСР, а безпосередньо на містах – Обласні відділи мистецтв. У Ворошиловградській області діяв Обласний відділ мистецтв, начальником якого був І. Скачко. Основною функцією цієї установи була відбудова діяльності театрів і філармоній. Функціонування бібліотек, музеїв, міських і сільських клубів, хат-читалень знаходилася у підпорядкуванні Ворошиловградського обласного відділу культурно-освітніх установ.

Для контролю над процесом відновлення культурного життя урядом УРСР був розроблений «Перспективний план реєвакуації та організації нових закладів» по кожному мистецькому напрямку. Відповідно до плану, протягом січня – квітня 1944 р. театри підлягали реєвакуації до звільнених обласних центрів Лівобережної України та Києва, а протягом травня – липня 1944 р. – до Правобережної України. Останніми підлягали реєвакуації театри, які мали бути розміщені на території, що на час складання плану перебувала під окупацією німців, тобто в західних областях УРСР. Місце роботи евакуйованих творчих колективів визначав Комітет у справах мистецтв при РНК УРСР [3, с. 11]. Так, згідно з постановою РНК УРСР «Про реєвакуацію», наприкінці листопаду 1943 р. до міста Ворошиловськ Ворошиловградської області було реєвакуйовано Житомирський театр музикальної комедії. Театр одержав приміщення Палацу культури ім. Ворошилова, а вже 4 грудня 1943 р. планово розпочав свою роботу [4, арк. 5]. У червні 1944 р. з міста Барабинськ Новосибірської області до міста Лисичанськ було реєвакуйовано Ворошиловградський робітничо-колгоспний театр [4, арк. 13]. Усього після звільнення від німецько-нацистських загарбників у Ворошиловградській області відновили свою діяльність 6 театрів – Обласний російський драматичний театр, Обласний театр музикальної комедії, Театр юного глядача, Російський пересувний драматичний театр, Український музично-драматичний театр, Старобільський український музично-драматичний театр [5].

Одним із перших – восени 1943 р. – до визволеного Донбасу повернувся Театр музичної комедії. Перші півроку він гастролював у Ворошиловську й показав 150 вистав. Виїзні бригади театру виступали з концертами на заводах, шахтах і в колгоспах району. У травні 1944 р. театр переїхав до Ворошиловграду, де у його колектив були прийняті нові актори – Бєлий, Пушкарьова, Лусінян. Приступив до роботи і новий художній керівник Ковровський. У червні 1944 р. театр показав свої перші вистави – «Свадьба в Малиновке» та «Марица» [5, арк. 154 зв.]. Загалом у 1944 р. було представлено дев'ять прем'єр, серед яких «Подв'язка», «Раскинулось море широкое», «Сорочинская ярмарка». Крім 300 вистав на стаціонарній сцені театр дав 200 концертів на заводах і в колгоспах області, 78 концертів у частинах гарнізону і в госпіталях [5, арк. 119 зв.].

Активну творчу діяльність після звільнення області розпочав Ворошиловградський обласний російський драматичний театр. Режисером-постановником театру був Н. Гайдаров. Протягом 1944 – 1945 рр. він поставив значну кількість п'єс, найбільшою популярністю серед яких користувалися п'єса К. Симонова «Русские люди» [5, арк. 84 зв.], спектакль «Сталинградцы», декорації до якого оформив молодий художник Б. Волков [5, арк. 213 зв.], спектакль «Собака на сене» Лопе де Вега [5, арк. 47 зв.], а також комедія О. Корнійчука «Місія містера Паркінса в країну більшовиків» [5, арк. 47 зв.]. Гра акторів театру

Гричука, Ноздріна, Михайлової завжди мала великий успіх у глядачів [5, арк. 154 зв.]. У 1944 р. в театрі була відкрита драматична студія, де учні проходили спеціальні курси та зараховувалися до трупі театру як артисти допоміжного складу, а потім по мірі успішності переводилися до творчого складу театру як артисти різних категорій [5, арк. 170 зв.].

Театр російської драми часто гастролював по містах області. В серпні 1944 р. творчий колектив театру відвідав м. Старобільськ, де показав п'єси «Свадебное путешествие», «Урок жизни», дав низку концертів у шпиталях і колгоспах району [5, арк. 7 зв.]. Побував театр російської драми з виставами «Поединок», «Сталинградцы», «Русские люди», «Последняя жертва» і в м. Ворошиловськ. Велику роботу провела військово-шефська комісія театру, очолювана Куликом, яка організувала концерти у госпіталях міста та у цехах ворошиловських заводів [5, арк. 71].

Одним із найстаріших театрів Донбасу був Російський пересувний драматичний театр. У роки Великої Вітчизняної війни він перебував в евакуації на Кубані, Закавказзі, Алтайському краї та Західному Сибірі, де продовжував давати вистави на виробництві та на польових станах. У 1944 р. театр повернувся до Ворошиловградської області, де працював у промислових і сільських районах області [4, арк.25]. До його репертуару входили п'єси «Русские люди», «Жди меня», «Машенька». Перші гастролі театру пройшли у місті Лисичанську, потім у містах Рубіжне та Сватове [5, арк. 172].

Так, після визволення області від німецько-нацистських загарбників мистецькі заклади повернулися до своєї професійної діяльності. Але ця діяльність була чітко регламентована партійно-державною владою. Радянська влада вбачала в театрі засіб ідеологічно-виховної роботи серед населення, яке пережило окупацію. Тому всі вистави, спектаклі, п'єси, які ставили мистецькі заклади області, були підпорядковані єдиній тематиці воєнного часу – боротьбі радянського народу з нацистами, героїчним подвигам людей у тилу ворога та на відбудові господарства. Театр виступав своєрідним носієм ідей патріотизму, відбудови народного господарства.

Паралельно з відновленням роботи театрів велася робота з організації діяльності музичних установ. У Ворошиловградській області після окупації відновила свою діяльність Ворошиловградська державна філармонія. Її диригентом і художнім керівником був призначений С. Ратнер. При філармонії було організовано загальноміський хор української пісні, симфонічний ансамбль із оркестрів філармонії, театру музичної комедії та російського облдрамтеатру [5, арк. 84 зв, 213 зв.]. У вересні 1944 р. відкрився музичний лекторій, у програмі якого були вечори вальсів І. Штрауса, камерний концерт із творів П. Чайковського, концерт української симфонічної музики [5, арк. 46 зв.].

У 1944 – 1945 рр. широкого розповсюдження в області набули гастролі театрів, майстрів художнього читання, народних артистів СРСР,

балетних студій та філармоній із інших областей України. Протягом 1944 – 1945 рр. в області гастролювали Житомирський театр музикальної комедії з виставою «Свадьба в Малиновке», Московський обласний ляльковий театр з виставою «Хрустальный башмачок», Чернівецький джазовий колектив, Московський залізничний джаз-оркестр та Московська балетна студія імені Айседори Дункан, майстер художнього читання Лев Парчев із творами А. Чехова, М. Горького, О. Генрі, лауреат Всесоюзного конкурсу майстрів естради Зінаїда Тарська, народний артист СРСР В. Іванов і заслужена артистка УРСР Захарченко [5, арк. 69 зв.; 141 зв., 158 зв.; 5, арк. 65 зв.; 103; 5, арк. 146 зв.; 5, арк. 93 зв.].

Культурно-просвітницька робота радянської влади передбачала відновлення діяльності бібліотек, які мали розповсюджувати серед населення, яке довгий час перебувало в окупації, «ідеологічно правильну» літературу. Відновленням діяльності бібліотек у Ворошиловградській області займався Обласний відділ культосвітньої роботи. У 1944 – 1945 рр. розпочали свою роботу обласна бібліотека імені М. Горького, районні, міські, шкільні бібліотеки. Але при відновленні бібліотеки стискалися з низкою проблем, які полягали у нестачі кваліфікованих кадрів, літератури, приміщень, через що стан бібліотечної справи в деяких областях був незадовільним. Не всі районні бібліотеки були забезпечені кваліфікованими кадрами. Наприклад, завідувачами районних бібліотек Покровського, Славянського та Верхне-Тепловського районів працювали люди з п'яти-шестикласною освітою. Деякі бібліотеки області не мали належного устаткування: столів, стільців, полиць. Найчастіше їх приносили відвідувачі. Більшість районних бібліотек були не підготовлені до роботи в умовах зими: приміщення не були відремонтовані, забезпечені опаленням. Ще однією проблемою була неукомплектованість книжкового фонду. Бібліотеки Успенського, Іванівського, Ново-Псковського, Білолуцького та Міловського районів мали від 400 до 1000 книжок. Тільки в грудні 1945 р. виконком обласної ради депутатів трудящих постановив придбати книжковий фонд на суму 319 тис. крб. для районних бібліотек. В основному це були книжки, присвячені військовій тематиці [6, арк. 11]. Найбільш активно поповнювався фонд Обласної бібліотеки імені М. Горького. Він збільшувався за рахунок творів як російських і українських авторів (В. Костилев «Иван Грозный», А. Ігнат'єв «50 лет в строю», С. Склярєнко «Україна кличе»), так іноземних письменників (Роберт Грінвуд «Мистер Бантинг в дни мира и войны», Ган Гебс «Тысячи падут»). У 1945 р. обласна бібліотека придбала значну кількість рідкісних книжок у шкіряних обкладинках видавництва Всеросійської Академії Наук середини XVIII ст. Серед них особливий інтерес для фахівців становила «Військова енциклопедія» [5, арк. 133 зв.].

Отже, влада приділяла велику увагу відновленню діяльності бібліотек. Бібліотеки укомплектовувалися книгами, присвяченими героїчному минулому руського народу, критиці німецького фашизму,

патріотичним гаслам захищати Батьківщину, тим самим закликаючи населення до боротьби проти німецьким загарбників. Бібліотеки охоплювали всі категорії населення від школярів до робітників, поширюючи, таким чином, «ідеологічно правильну» літературу. Отже, бібліотека, незважаючи на всі труднощі військового часу, забезпечувала першочергові потреби країни не тільки в літературі на військову тематику, але й у поширенні патріотичних ідей серед населення.

Одразу після вигнання німецько-нацистських загарбників розпочалась відбудова музеїв. У Ворошиловграді відновив свою діяльність Обласний музей Революції імені К.С. Ворошилова. Тематика виставок музею була присвячена героїчній боротьбі з німецькими окупантами та подвигам радянського народу у війні. Так, в 1945 р. в музеї було обладнано зал, присвячений героям Великої Вітчизняної війни, у якому представлено фотографії, мапи й документи про Сталінградську битву, битву за Крим, Дон, Міус, Ворошиловград, портрети відомих луганчан – генерала армії А. Єременка, двічі Героя Радянського Союзу О. Молодчого, а також першу листівку, видану у визволеному Ворошиловграді [5, арк. 71].

Крім театрів, музеїв та бібліотек місцеве населення активно відвідувало кінотеатри, які розпочали свою роботу в 1943 р. У Ворошиловграді Обласним відділом кінофікації було відбудовано кінотеатр «КІМ», кінотеатр імені Сталіна, «Жовтневий», «Рудь», «Кінотеатр Артема» [7, арк. 6]. Практично в кожному місті області були відкриті кінотеатри, або діяли кінопересувки. Фільми, що демонструвалися, були присвячені воєнній тематиці: «Два бойца», «Урал куєт победу», «Партизаны в степях Украины», «Новые похождения Швейка», «Фронт», «Небо Москвы». Допускалися до кінопрокату і американські кольорові фільми: «Багдадский вор», документальний фільм «Битва за Россию» [5]. Великим успіхом у глядачів користувався кінофільм «Нескорені», який вийшов у грудні 1945 р. Багато підприємств, установ і шкіл організовували культпоходи на перегляд цього фільму. У навчальних закладах і на комсомольських зборах відбувалося жваве обговорення картини. За кілька днів фільм переглянуло 18 тис. глядачів [5, арк. 193].

Під час Великої Вітчизняної війни відбулася повна перебудова кіновиробництва. У радянському кіномистецтві в роки війни на перший план вийшло завдання мобілізації духовних сил радянського народу. У кіновиробництві були поширені такі жанри, як документально-публіцистичні короткометражні фільми, новели, військові драми, що відбивали героїзм радянського народу у війні, його стійкість і патріотизм. Кінематограф в роки війни став засобом політичної агітації та пропаганди мобілізації всіх сил для потреб фронту.

В роки війни значно зросла роль преси, що служила найбільш поширеним джерелом інформації про події на фронті. У зв'язку з цим влада активно використовувала пресу з метою агітаційно-

пропагандистської роботи. Міські та районні газети, стінгазети, бойові листки інформували трудящих про перемоги Червоної Армії, досвід передових людей, пропагували рішення партії та уряду, закликали трудівників до якнайшвидшої відбудови народного господарства та допомоги фронту.

У лютому 1943 р. у Ворошиловграді за допомогою партійних і радянських організацій було відновлено видавництво, яке випускало обласну газету «Ворошиловградська Правда» накладом 16 тис. примірників, періодичністю п'ять разів на тиждень [8, арк. 1; 12]. У липні 1944 р. було організовано Обласне управління у справах поліграфії та видавництва, яке здійснювало керівництво обласним видавництвом та редакцією, міськими та районними редакціями, усіма поліграфічними підприємствами, що знаходилися на території Ворошиловградської області [9, арк. 1]. Усього в області в 1944 р. виходила 1 обласна, 2 міських, 33 районних та 2 залізничні газети, а також багатотиражка «Октябрьский гудок» паравозобудівельного заводу ім. Жовтневої Революції [5, арк. 121 зв.]. Газети висвітлювали політичні новини, новини з фронту, процес відбудови народного господарства, розвиток культурного життя та освіти на визволених територіях. Першочерговим завданням газет сільськогосподарських районів було залучення читачів-колгоспників до мобілізації на успішне проведення весняної сівби чи осінньої кампанії із збирання врожаю. Крім друкованих газет на всіх промислових підприємствах, у радгоспах і колгоспах виходили стінні газети, бойові листки, які надавали велику допомогу партійним організаціям в агітаційно-пропагандистській роботі. Редакції газет організовували постійні консультації для членів редколегій стінгазет, де вони отримували необхідні відомості та практичні вказівки щодо змісту та оформлення стінгазет, літературні правки приміток та інформацію щодо порядку їх розміщення.

Під час війни влада використовувала всі можливі засоби для мобілізації сил на боротьбу з німецькими загарбниками. Преса не стала виключенням. Газета виконувала не тільки свою головну функцію – інформаційну, але й патріотичну. У газетах друкувалися статті, які пропагували ідеї патріотизму, розміщувалися листи робітників, бійців армії, трудівників тилу, які створювали у людей відчуття єднання народу перед обличчям спільного ворога. Газети випускалися російською та українською мовами, що свідчило про намагання влади задовольняти у воєнний час національні потреби українців з метою кращої пропаганди ідеї спільності та єднання у боротьбі з ворогом.

Редакції газет займалися не тільки видавничою справою, але й організовували літературні об'єднання, які проводили зустрічі з молодими письменниками області. У Красному Лучі при редакції газети «Сталинский забой» було організовано літературну групу письменників-початківців. На окремих заняттях, які проводились раз на тиждень, обговорювалась творчість молодих літераторів, зокрема Л. Копункова,

Т. Шолохової, І. Титова [5, арк. 98 зв.]. Найбільше літературне об'єднання було організовано при редакції обласної газети «Ворошиловградська Правда». До постійного складу літературного об'єднання входили поети П. Безпощадний, М. Упенік, П. Байдебуря. Щосереді у редакції газети «Ворошиловградська Правда» проводилися зібрання, на яких початківці-літератори читали свої твори, а потім відбувалося їх обговорення. У таких зібраннях брали участь молоді письменники області – І. Свищов, який читав на зборах вірші українською мовою – «Зорі», «Не жди, матусю, з війни сина», «Сяду я на трактор» [5, арк. 9 зв.], Школьников (виступав з п'єсою «Будні» [5, арк. 22 зв.]), М. Дорофеев, який прочитав цикл фронтових віршів, П. Анненков з оповіданням «Незнакомец» [5, арк. 52], В. Горяїнов, який в червні 1945 р. випустив свою першу збірку віршів «Пою отчизну, труд, любов», С. Бугорков, який також випустив збірку віршів «Під зорями Донбаса» [5, арк. 146 зв.]. Поети Павло Безпощадний та Микола Упенік на зборах вказували на недоліки творів молодих письменників і давали поради щодо удосконалення творчої майстерності.

Тематика творів молодих літераторів, в основному, була обумовлена подіями воєнної доби й присвячена Великій Вітчизняній війні та відродженню Донбасу. Вірші молодих письменників друкувалися на сторінках газет «Ворошиловградська Правда» і «Сталинский забой». Творчість літераторів та драматургів-початківців області обговорювалась на обласній нараді в березні 1945 р. На ній, зокрема, було зазначено, що твори молодих літераторів «повинні бути присвячені Донбасу у дні Великої Вітчизняної війни» [5, арк. 57 зв.]

Літературне об'єднання відіграло важливу роль у пожвавленні літературного життя області, популяризації творчості молодих літераторів, наданні їм допомоги в роботі над оповіданнями, віршами, художніми нарисами.

Особливу увагу радянська влада приділяла культурному обслуговуванню робітничого класу та розвитку художньої самодіяльності серед трудящих. Про покращення культурного обслуговування робітників промислових підприємств йшлося у наказі Комітету мистецтв при РНК СРСР у квітні 1943 р. Усі мистецькі організації в формі концертів, доповідей, конференцій здійснювали культурне обслуговування робітників безпосередньо на робочих місцях [3]. Так, артисти ворошиловградського Театру юного глядача практикували виїзди з концертами до шахт області. У квітні 1944 р. вони побували в місті Краснодон, де дали десять концертів на шахтах № 161, № 166, № 19 [5, арк. 114 зв.]. Артисти обласного Театру руської драми регулярно проводили зустрічі з працівниками комбінату «Ворошиловградвугілля». Колектив артистів повинен був систематично давати концерти на шахтах, виділяти керівників для клубних гуртків художньої самодіяльності [5, арк. 54 зв.].

Перед мистецькими установами ставилось завдання проводити не лише концертні виступи на підприємствах, але й організувати художню самодіяльність цих установ. Згідно з Постановою Виконкому Ворошиловградської Обласної Ради депутатів трудящих «Про проведення семінару для керівників гуртків художньої самодіяльності» від 23 серпня 1944 р. у Ворошиловграді були організовані семінари для керівників гуртків «з метою підвищення кваліфікації керівників гуртків художньої самодіяльності і підняття на вищий ідейно-художній рівень їх роботи» [10, арк. 1]. На промислових підприємствах керівництво гуртками художньої самодіяльності здійснювали профспілкові організації. У Ворошиловграді, Красному Лучі, Краснодоні, Сватове діяли драматичні та хорові гуртки у відділеннях міліції. Самодіяльні гуртки Ворошиловградського управління НКВС давали концерти для делегатів районних комсомольських конференцій. У концертах Краснолуцького райвідділу НКВС брали участь струнний оркестр, майстри художнього читання та хор [5, арк. 150 зв.].

Для перевірки діяльності художніх гуртків проводилися обласні, районні та міські огляди. З 20 вересня по 10 жовтня 1944 р. в області були проведені районні огляди художньої самодіяльності по всіх жанрах, а з 25 по 27 жовтня – обласний огляд у Ворошиловграді загальною кількістю 600 осіб. Виконкомом Обласної Ради депутатів трудящих було також організовано обласну виставку самодіяльного образотворчого мистецтва, присвячену 27-й річниці Великої Жовтневої Соціалістичної Революції, в приміщенні клубу імені Й. Сталіна. Виставка була організована з метою демонстрації «росту ідейно-художнього рівня творчості самодіяльних художників за час Вітчизняної війни» [10, арк. 3]. На ній були представлені роботи самодіяльних художників, скульпторів, майстрів прикладного мистецтва (вишивки, різьба, гончарні вироби) [10, арк. 3]. Найкращі митці з обласного огляду художньої самодіяльності у кількості 100 чоловік були відібрані для Республіканської олімпіади художньої самодіяльності, яка проходила у Києві в лютому 1945 р. Для участі в олімпіаді було підготовлено літературно-музичну композицію «Нескорений Донбас», написану поетом М. Упеніком і композиторами С. Ратнером та Гавриленком. Організований художній самодіяльний колектив області посів на олімпіаді друге місце, яке поділив із художнім колективом Полтавської області. Обидві області були нагороджені почесними грамотами і грошовою премією у розмірі 7,5 тис. крб. [5, арк. 40].

Отже, діяльність культурних установ мала на меті проведення масово-політичної роботи, яка полягала у пропаганді ідеї мобілізації всіх сил заради швидкої відбудови народного господарства та допомоги радянській армії у визволенні країни від нацистських загарбників. Цій же меті була присвячена тематика творів місцевих діячів культури.

Невід'ємною складовою культурної політики радянської влади було відновлення діяльності культурно-освітніх закладів – районних,

сільських і колгоспних клубів, хат-читалень, червоних-кутків, які повинні були проводити масово-політичну, культурно-ідеологічну та просвітницьку роботу серед трудящих. Уже в квітні 1944 р. в області було відновлено роботу 36 районних, 245 сільських і 129 колгоспних клубів, відкрито 195 хат-читалень [5, арк. 100 зв.]. Але процес відновлення культурно-освітніх закладів проходив у важких умовах, пов'язаних насамперед із нестачею приміщень та їх зруйнованим станом.

У клубах організовувались зібрання, на яких читалися лекції, доповіді, газети, книги, проводилися бесіди; також діяли гуртки художньої самодіяльності (хорові, драматичні), проводилися концерти, постановки спектаклів, вечори самодіяльності. У деяких клубах створювалися групи агітаторів, які вели масову роботу в бригадах радгоспу. Більшість лекцій та доповідей було присвячено політичним і науковим темам.

Діяльність клубів контролювали районні культкомісії, які безпосередньо знаходились під керівництвом Обласного відділу культурно-освітніх установ. Але часто робота клубів організовувалась дуже погано, що було пов'язано з цілою низкою проблем, зокрема, браком коштів, використанням приміщень не за призначенням, браком необхідної літератури й музичних інструментів. Голови районних культкомісій, що займалися організацією діяльності клубів, нерідко залучали до відновлення діяльності клубів сільську інтелігенцію – агрономів, лікарів, учителів, учнів старших класів. У селищі Шувльгинка Старобільського району вчителі та агрономи читали лекції, проводили бесіди, допомагали випускати стінгазету в колгоспі [9, арк. 5 зв.].

Паралельно з клубами відновлювали свою діяльність хат-читальні. На них радянська влада покладала важливе завдання «нести в маси полум'яні слова більшовицької правди, мобілізувати трудівників полів на успішне проведення сільськогосподарських робіт, організувати соціалістичне змагання колгоспників» [5, арк. 105 зв.].

У хатах-читальнях працювали вчителі, агрономи, студенти, комсомольці, агітатори. Вони виступали з лекціями, доповідями, організовували роботу гуртків художньої самодіяльності, концерти. Наприклад, силами сільської інтелігенції, у с. Картушино Ровеньківського району протягом зими 1945 р. щотижня читалися лекції, доповіді про агротехніку, на природничо-наукові теми. Також колгоспники вивчали книгу Й. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну».

Велику увагу влада приділяла культурному обслуговуванню колгоспників у період посівних чи збиральних кампаній. З цією метою, згідно з Наказом Управління у справах мистецтв при РНК УРСР від 2 квітня 1944 р., були організовані спеціальні агіткультбригади, колективи яких склалися з працівників Обласного будинку народної творчості та з кращих колективів художньої самодіяльності міст області [4, арк. 6]. Культбригади виїжджали у сільські райони та проводили концерти в сільських клубах, хатах-читальнях і безпосередньо на полях;

агітатори виступали з доповідями на культурно-освітні, санітарно-профілактичні та історичні теми, наприклад, «Про організацію оплати праці на збиранні врожаю», «Боротьба з втратами врожаю», «Відновлення сівозмінів», розповідали про перемоги на фронтах, про досягнення трудівників тилу, роз'яснювали звернення РНК УРСР і ЦК КП(б)У.

Уже в квітні 1944 р. для культурного обслуговування колгоспників у період весняної сівби в райони області виїхало п'ять бригад. Агітбригада Будинку народної творчості з 10 чоловік виїжджала в Станічно-Луганський, Олександрівський та Успенський райони, де за два тижні дала 15 концертів [5, арк. 113 зв.]. До Лисичанська, Рубіжного та Кременної було відправлено комсомольсько-молодіжний ансамбль. Естрадно-концертна бригада працювала у Ворошиловському, Кадіївському та Попаснянському районах. У колгоспах Лозно-Олександрівського, Троїцького, Білолуцького районів виступав ансамбль бандуристів, у Ново-Айзарському, Старобільському і Верхне-Теплівському районах – бригада артистів цирку [5, арк. 93 зв.].

Для обслуговування найвіддаленіших сільських районів за рішенням обкому партії були створені дві агіткультмашини. Кожна машина була обладнана звуковою кінопересувкою та радіо. Працівники агіткультмашини в селах випускали «бойові листки», стінгазети, читали лекції. Одна з таких машин у вересні 1945 р. побувала в селі Гречишкіно Ново-Айдарського району, де для 500 колгоспників були показані фільми «Берлін» і «Багата наречена» та прочитані доповіді лектором обкому КП(б)У [5, арк. 86 зв.].

Отже, агіткультбригади сприяли посиленню ідеологічно-виховної роботи серед робітничого та сільського населення, підвищенню патріотичного руху, пропагували мобілізацію всіх сил трудівників на відбудову народного господарства та допомогу фронту.

Таким чином, звільнення Ворошиловградської області від німецько-нацистських загарбників призвело до зміни культурного життя населення. Процес відбудови культурного життя проходив у складних воєнних умовах, що зумовило використання радянською владою культурної сфери для поширення ідеологічного та політичного впливу комуністичної партії на територіях, що перебували в окупації. Питання про взаємини церковної інституції та державної влади у повоєнну добу має перспективи подальшого наукового дослідження й тільки чекає на свого дослідника, залишаючись майже не вивченим.

Література

1. **Коваль М.В.** Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М.В. Коваль. – К. : Альтернатива, 1999. – (серія «Україна крізь віки»). – Т. 12. – 335 с.

2. **Носиков Ю.В.** Відбудова закладів культури, освіти та охорони здоров'я в 1943 – 1945 рр. / Ю.В. Носиков // Укр. іст. журн. – 1972. – № 5. – С. 66–71.
3. **Спудка І.М.** Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в Рейхскомісаріаті «Україна» (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України» / І.М. Спудка. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.
4. **Державний архів Луганської області** (далі – ДАЛО). – Ф. Р-2428. – Оп. 1. – Спр. 1.
5. **ДАЛО.** – Газетний фонд. – Оп. 1.
6. **ДАЛО.** – Ф. Р-2430. – Оп. 1. – Спр. 1.
7. **ДАЛО.** – Ф. Р-1145. – Оп. 2. – Спр. 4.
8. **ДАЛО.** – Ф. Р-2729. – Оп. 1. – Спр. 10.
9. **ДАЛО.** – Ф. Р-2729. – Оп. 1. – Спр. 1.
10. **ДАЛО.** – Ф. Р-2624. – Оп. 1. – Спр. 1.

Онищук О. А. Культурное развитие Луганщины в 1943 – 1945 гг.

В статье характеризуется культурная политика советской власти в период восстановления советского режима на Луганщине в 1943 – 1945 гг. и анализируется процесс восстановления культурных учреждений области, исследуется использование советской властью культурной сферы для распространения идеологического и политического влияния коммунистической партии на территориях, которые находились в оккупации. Основным источником при исследовании проблемы стали фонды Государственного архива Луганской области, материалы которых всесторонне освещают культурное развитие на Луганщине и раскрывают политику советской власти относительно культурной сферы в отмеченный период.

Ключевые слова: культурная сфера, художественные учреждения, культурно-просветительская работа, агиткультбригады.

Onischuk O. The cultural development of Luhansk region in 1943 – 1945.

In the article the cultural policy of the Soviet government in the period of the restoration of the Soviet regime in Luhansk region in 1943-1945 is analyzed; the process of restoration of cultural institutions of the region in this period is investigated; using the cultural sphere by Soviet government for dissemination of an ideological and political influence in the occupation territories is analyzed. The main sources in the investigation are the materials from the State Archive in Luhansk region, which help to understand the policy of Soviet government to the cultural sphere in this period.

Key words: cultural sphere, art institutions, cultural and educational work, agitcultteams.

РОЛЬ УЧИТЕЛІВ ЛУГАНЩИНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЮ У 50 – 60-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена висвітленню проблеми участі учительства Луганщини в суспільно-політичному житті краю у 50 – 60-х рр. ХХ ст. Автор розглядає проблему механізму використання освітянської інтелігенції в суспільно-політичному житті Луганщини у зазначений період. Учителство, яке виховувало молоде покоління в комуністичному дусі, поєднувало свою педагогічну роботу з агітаційно-пропагандистською діяльністю, і, разом з тим, виконувало функцію ідеологічного обслуговування радянської влади.

Ключові слова: *вчительство, Луганщина, агітація та пропаганда, педагогічний лекторій.*

В усі історичні періоди освітяни виконували роль генератора і ретранслятора набутих людством знань у широкі маси населення. Вони склали той професійний прошарок інтелектуальної еліти держави, без повноцінного функціонування якого є неможливим прогресивний розвиток суспільства, відтворення національної пам'яті, формування світогляду майбутніх поколінь. Однак саме радянська влада змогла вповні розкрити й використати з конкретною метою цю верству населення. Проблема механізму використання освітянської інтелігенції в суспільно-політичному житті Луганщини розглядається у даній статті, метою якої є висвітлення суспільно-політичної діяльності учительства краю в 50 – 60-х рр. ХХ ст.

При написанні статті були використані матеріали архівних фондів (Р–2251, Ф–179) Державного архіву Луганської області. Деякі аспекти досліджуваної проблеми висвітлені в колективній монографії «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» [1], роботі О. Ніколаєць «Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х: українська історіографія» [2], статті В. Даниленко «Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської «відлиги» [3].

Новим поштовхом до розвитку суспільно-політичного життя краю у 50 – 60-х рр. ХХ ст. стала так звана «хрущовська відлига», яка певним чином послабила тоталітарну систему й спричинила відносну демократизацію суспільно-політичного життя країни. В умовах розгортання нового політичного курсу, спрямованого на десталінізацію, одним з основних завдань радянського керівництва стало «використання» творчого, інтелектуального та комунікативного потенціалу освітянської інтелігенції в усіх сферах державного розвитку. Саме тому участь учительства в суспільно-політичному житті держави у

50-60-і рр. детально декларувалась у різних постановах і директивах офіційної влади, розглядалась на партійних нарадах, пленумах, конференціях Ворошиловградського обкому КП(б)У, Ворошиловградського обласного комітету профспілки робітників освіти, вищої школи і наукових установ (зокрема, на пленумі «Про стан і міри покращення політико-виховної і культурно-масової роботи серед працівників освіти» [4], у Постановах ЦК КП(б)України «Про стан і міри по завершенню неписьменності і малописьменності серед дорослого населення Української РСР» [5], «Про стан і заходи подальшого розвитку педагогічної науки в Українській РСР» [6]).

Одним із перших завдань десталінізації стало створення культу нового партійного лідера. Забезпечення його реалізації було неможливим без ефективного функціонування агітаційно-пропагандистської системи. Важливою складовою цієї системи стали ідеологічні кампанії, до яких влада залучала освітянську інтелігенцію, яка мала значний вплив на широкі маси населення. Використання освітян з пропагандистською та політвиховною метою вимагало підготовки значної кількості «ідейно витриманих», політично освічених учителів, що й стало першочерговим завданням партійної влади. На Луганщині в ці роки політнавчанням було охоплено 98 % працюючих у сфері народної освіти області [7].

До системи політосвіти вчителів у досліджуваній період входили різноманітні типи установ. Головними установами політосвіти педагогічної інтелігенції були Луганський обласний відділ народної освіти та Інститут удосконалення кваліфікації вчителів. На базі цих закладів, окрім методичної, проводилась і значна політвиховна робота, яка реалізовувалась у таких формах, як курсове навчання, обласні семінари, постійно діючі семінари для учителів міста, виїзні семінари для освітян області, усні та письмові консультації [8].

Найбільш організованою формою політосвіти для вчителів області стали лекції, на яких роз'яснювались праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, історія ВКП(б), питання внутрішньої та зовнішньої політики Радянського Союзу [9]. Щомісячно для вчителів читались лекції на педагогічні, політичні, антирелігійні, науково-популярні теми [10].

Іншою формою політосвіти для вчителів були гуртки із вивчення історії ВКП(б), біографії В. Леніна та Й. Сталіна, історії КПРС, історичного матеріалізму. Політнавчання здійснювали також університети марксизму-ленінізму та політшколи. Вчителі, які не відвідували гуртки (близько 30% від загальної чисельності охоплених навчанням), повинні були самостійно підвищувати рівень своєї політосвіти. Для них організовувались обов'язкові лекції один раз на тиждень [11].

Хто не справлявся з поставленими завданнями, тобто не відвідував гуртки політичного виховання, не систематично працював над підвищенням ідейного та фахового рівня, проявляв аполітичність, не

брав активної участі у громадянсько-політичному житті, читав уроки на низькому ідейно-політичному рівні – отримував догани, а то й міг бути звільнений, незважаючи на педагогічний стаж, на фактичне знання матеріалу, володіння методикою викладання.

Масштабне розгортання системи політвиховання вчительства, залучення до неї значної кількості освітян надавало можливість активно використовувати «ідейно підготовлену» педагогічну інтелігенцію в суспільно-політичному житті держави, особливо під час агітаційно-пропагандистських кампаній.

Жодна важлива політична акція – вибори до Верховної Ради УРСР та СРСР, вибори до обласних, міських, районних, сільських рад депутатів трудящих, вибори народних суддів – не проводилась без участі вчителів. У своїх виступах на зрозумілих прикладах вони мали показувати великі досягнення й перемоги Радянського Союзу, обґрунтовувати переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, підтверджувати тезу про захист «радянської людини» від «розбещуючого» західного впливу [12].

Громадянські позиції вчительства стосовно політичних акцій, які проводила радянська влада, висвітлювались у засобах масової інформації, зокрема, в місцевих газетах. Так, напередодні виборів 1953 р. до місцевих Рад в газеті «Ворошиловградська правда» була опублікована стаття «Слово сільської вчительки», яка може служити яскравим прикладом подібної агітації серед населення області. У цій статті заслужена вчителька села Проезжее Старобільського району Л. Яковлева закликала співвітчизників обов'язково брати участь у голосуванні на виборах.

Під час таких агітаційно-пропагандистських кампаній вчителі забезпечувались спеціальною політичною літературою, у якій в доступній формі для населення містились роз'яснення державних постанов, радянських законів, прав і обов'язків радянських громадян, надавались науково-політичні знання [13]. Педагоги брали активну участь у обладнанні агітпунктів наочністю (гаслами, вітринами), забезпечували регулярний випуск фотомонтажів, настінних газет [14]. Вони ж залучали учнів шкіл до складання списків виборців, чергування на агітпунктах, оформлення приміщень, роботи гуртків художньої самодіяльності.

Державні кампанії, в яких активну участь брали вчителі краю, не обмежувались лише періодом виборів. Обов'язковим для усіх вчителів-агітаторів було систематичне проведення агітаційно-масової роботи серед батьків, учнів і населення протягом усього року [15].

До функціонування агітаційно-пропагандистської системи в області також залучались викладачі та студенти вищих навчальних закладів (особливо активно студентство педагогічного інституту), партійні керівники.

Агітаційно-пропагандистська робота вчительства здійснювалась і через роботу педагогічних лекторіїв, які повсюдно створювались у СРСР

в середині 50-х рр. До функціонування лекторіїв залучався весь педколектив шкіл. Ця масштабна робота проводилась переважно серед сільського населення [16]. Учителі, крім циклу доповідей за своєю навчальною дисципліною, були зобов'язані прочитати 1–2 лекції з проблем міжнародного становища, питань економічного та культурного становища СРСР і країн нової демократії.

Під час організації таких лекторіїв зали, де проводились засідання, прикрашались наочністю – гаслами, плакатами, стінгазетами, фотомонтажами, показниками роботи колгоспу, ланок, бригад. Часто саме сільські вчителі малювання ставали головними оформлювачами цієї наочності. Лектори підбирали низку плакатів, схем, мап, що яскраво ілюстрували зміст лекцій. Лекції тривали близько 50 – 60 хвилин, після чого відбувались тематичні концерти за участю учнів, аматорських гуртків [17].

Педагогічні лекторії періодично організовувались при будинку культури та будинку вчителя, а для більшого охоплення населення агітаційною роботою проводилися тематичні зустрічі освітян зі студентами, робітникам у гуртожитках і червоних кутках, які були на всіх підприємствах [18].

Найголовнішою проблемою у функціонуванні педагогічних лекторіїв стала відсутність у багатьох школах області власного транспорту, що значно погіршувало пересування освітян до місць проведення зборів. Та, незважаючи на всі фактори, що ускладнювали роботу агітаційних пунктів, останні відігравали значну роль у політичному вихованні населення.

Педагогічні лекторські групи існували при кожній середній та семирічній школі. В 1951 р. в області існувало 152 міських лекторських групи, які поширювали політичні та наукові знання на підприємствах, державних установах і колгоспах [19]. Тільки за 1952 р. в області ними було прочитано 8163 лекцій на суспільно-політичні та професійно-технічні теми [20]. З 12503 працюючих у сфері народної освіти в 1955 р. функцію вчителів-агітаторів серед населення виконувало більше 5950 педагогів [21].

Участь учителів в агітаційно-пропагандистських кампаніях радянської влади значною мірою штучно стимулювалась профспілковими та партійними органами. Для тих, хто брав активну участь у таких державних акціях, виділялись безкоштовні екскурсійні путівки до різних міст Радянського Союзу [22]. Лише в 1958 р. для членів Луганського обласного комітету профспілки робітників освіти вищої школи та наукових установ було придбано 1261 екскурсійних путівок до Москви, Ленінграду, Криму, Кавказу та інших міст Радянського Союзу [23].

Роль освітян у суспільно-політичному житті Луганщини визначалась не лише їх активною участю в агітаційно-пропагандистських кампаніях. Вчителі часто виступали кандидатами у депутати до міських і

районних Рад. Так, у виборах до з'їзду Рад 1957 р. тільки по 9 районам і містам було висунуто 57 кандидатів – працівників народної освіти; в сільські та селищні Ради у 10 районах виставили свої кандидатури 168 вчителів області. Зазвичай, кандидатами виступали завучі середніх шкіл, піонервожати, директори, звичайні вчителі [24]. Крім того, вчителі під час виборів виконували функцію секретарів і членів дільничних виборчих комісій.

Ідеологічний напрям роботи освітньої інтелігенції передбачав її сприяння здійсненню політичних заходів радянської влади. Так, у 1959 р. було проведено Всесоюзний перепис населення, для реалізації якого залучались значні ресурси педагогічної інтелігенції. Згідно з Постановою президії Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ від 27 червня 1958 р. профспілкові організації були зобов'язані брати активну участь у переписі населення. Це завдання реалізовувалось у двох основних формах: через практичну допомогу освітян органам державної статистики під час підготовки та проведення перепису населення та через організацію пропагандистської роботи серед населення для роз'яснення необхідності проведення заходу.

У 1958 р. вийшла у світ Постанова Ради Міністрів УРСР (від 2 серпня 1958 р.), згідно з якою освітяни мали брати активну участь у розповсюдженні державних квитків грошово-речової лотереї, яка тільки починала виходити в СРСР. Проводячи масово-роз'яснювальну роботу, вчителі мали переконувати широкі верстви населення про значення лотереї, на особистому прикладі показувати її користь. З метою реалізації цього завдання обласна профспілка виділяла уповноважених членів із розповсюдження лотереї [25].

Радянська влада залучала вчительство не лише для реалізації необхідних політичних заходів, але й для вирішення найважливіших суспільних проблем.

Так, наприкінці 50-х рр. офіційна влада визначила за один з пріоритетних напрямів роботи працівників освітньої сфери подолання неписьменності та малописьменності серед дорослого населення краю, яка була однією з проблем на шляху культурного розвитку республіки. Так, у 1958 р. кількість неписьменних та малописьменних області на селі складала 1954 особи, у місті 2322 особи.

Аналіз статистичних даних засвідчує, що ця проблема не мала масового характеру, проте все одне вимагала найскорішого й невідкладного вирішення. Питання ліквідації малописьменності і неписьменності серед населення освітлювалося у Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 4 лютого 1958 р. «Про завершення ліквідації неписьменності серед дорослого населення». У Постанові зазначалось, що неписьменність має бути повністю ліквідованою до жовтня 1958 р.

Значну роль у вирішенні проблеми ліквідації неписьменності відіграв луганський обком спілки працівників освіти, луганський

обласний відділ народної освіти, районні, міські відділи народної освіти, школи та вчителі області, які проводили роботу із виявлення, обліку та навчання громадян віком від 16 до 50 років. Облік та виявлення неписьменних відбувався шляхом проведення освітянами приватних бесід, читання текстів, написання слів і речень громадянами. Для реалізації політики ліквідації неписьменності було залучено 582 вчителів і 1279 культармійців області. Освітньо-виховна робота вчительства з неписьменними відбувалася у формі групових та індивідуальних занять. У липні 1958 р. на території області налічувалось 133 групи з ліквідації неписьменності, які охопили 1632 особи [26].

Через цілу низку чинників вирішення цього завдання мало достатньо багато хиб і недоліків. Серед них можна назвати такі. По-перше, офіційна влада прагнула показати швидкий результат, не турбуючись про якість самого навчання, через що багато заходів здійснювалися «для галочки». По-друге, перешкодою для проведення освітньо-виховної та агітаційно-пропагандистської роботи з малописьменним і неписьменним населенням було небажання певного відсотку малописьменних навчатись грамоті, їх особиста незацікавленість. Взнаки давалась і нерегулярність занять. Та, незважаючи на ці проблеми, у жовтні 1958 р. було офіційно повідомлено, що зусиллями вчителів і культармійців неписьменність в області ліквідована.

Таким чином, у 50-60-і рр. ХХ ст. активну роль у суспільно-політичному житті Луганщини відігравали вчителі області. Учителство, яке виховувало молоде покоління в комуністичному дусі, поєднувало свою педагогічну роботу з агітаційно-пропагандистською діяльністю, і, разом з тим, виконувало функцію ідеологічного обслуговування радянської влади.

Окремими аспектами, які залишаються абсолютно недослідженими, є питання про участь вчительства Луганщини у культурному житті краю та освітніх реформах досліджуваного періоду, зокрема процесі політихнізації середньої школи.

Література

1. **Повоєнна** Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): у 2-х кн. / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Кн. 1. – Ч. 1–2 – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.
2. **Ніколаєць Ю.О.** Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х: українська історіографія [Електронний ресурс] / Ю.О. Ніколаєць. – Доступ до статті: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/349847.html>.
3. **Даниленко В.** Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської «відлиги» [Електронний ресурс] / В. Даниленко. – Доступ до статті: <http://history.org.ua/JournALL/xxx/14/1.pdf>

4. **Державний** архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 18.
5. ДАЛО. – Ф. П-79. – Оп. 5. – Спр. 249. – Арк. 7.
6. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 5. – Спр. 816. – Арк. 60.
7. ДАЛО. – Ф. Р- 2251. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 13.
8. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 56. – Арк. 42.
9. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 80. – Арк. 149.
10. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк. 236.
11. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 184.
12. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 10.
13. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 184–185.
14. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 74. – Арк. 20.
15. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 5.
16. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 4.
17. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 127.
18. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 110.
19. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 58.
20. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 5. – Спр. 505. – Арк. 60.
22. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 71. – Арк. 188.
21. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 77. – Арк. 6.
22. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 71. – Арк. 77.
23. ДАЛО. – Ф. Р-2251. – Оп. 2. – Спр. 84. – Арк. 125.
24. ДАЛО. – Ф. Р- 2251. – Оп. 2. – Спр. 85. – Арк. 120.

Семенцова Т.С. Роль учителей Луганщины в общественно-политической жизни края в 50 – 60-х гг. XX ст.

В статье рассматривается проблема участия учительства Луганщины в общественно-политической жизни края в 50 – 60-х гг. XX ст. Учителя, которые воспитывали молодое поколение в коммунистическом духе, сочетали свою педагогическую работу с агитационно-пропагандистской деятельностью, и, вместе с тем, выполняли функцию идеологического обслуживания советской власти.

Ключевые слова: *учительство, Луганщина, агитация и пропаганда, педагогический лекторий.*

Sementsova T.S. The role of teachers of socio-political life of Luhansk region in the 50 – 60's 20-th century.

The article is dedicated to the problem of the teaching participation of socio-political life of Luhansk region in 50 – 60-s XX-th century. Teachers, which taught youth within communist spirit, integrated their work with agitation and propaganda activities and did the function of service the communism government.

Key words: *teaching, Luhansk region, agitation and propaganda, teachers lecture.*

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ УРСР
У СЕРЕДИНІ 1950-х – СЕРЕДИНІ 1980-х рр.
(НА МАТЕРІАЛАХ ДОНБАСУ)**

Досліджено місце, що займала громадсько-політична діяльність у повсякденному житті студентської молоді УРСР. Виокремлено основні види громадсько-політичної активності та продемонстровано ставлення майбутніх спеціалістів до участі в них. Розкрито причини, що спонукали партійні та комсомольські структури залучати більшість студентів до пропагандистської роботи. Проаналізовано позитивний та негативний вплив залучення учнів вищої школи до громадсько-політичної діяльності на результативність підготовки та формування професійних якостей у майбутніх фахівців.

Ключові слова: *громадсько-політична діяльність, структура повсякденного життя, студентство УРСР.*

Після смерті Й. Сталіна в 1953 р. у Радянському Союзі розпочались процеси часткової лібералізації суспільно-політичного життя. Відхід від методів жорсткого ідеологічного контролю означав необхідність посилення ідейного виховання та агітаційної роботи серед громадян. Обов'язковою умовою при збільшенні ідеологічного впливу виступало формування такої соціальної групи, яка б взяла на себе пропагандистські функції. На цю роль ідеально підходив висококваліфікований спеціаліст, адже керівник та організатор того чи іншого колективу мав беззаперечні можливості широкомасштабного впливу на своїх підлеглих. В нових умовах перед ВНЗ постало завдання перебудувати навчально-виховний процес в напрямку надання студентам навичок громадсько-політичної, а отже й пропагандистської роботи [1, с. 56; 2, с. 343]. Тож, зазначений вид діяльності стає невід'ємною частиною повсякденного життя учнів вищої школи.

Проблеми, пов'язані з громадсько-політичною активністю студентів 1950-х – 1980-х рр., здебільшого вивчалися в контексті історії вищих навчальних закладів та як аспект при дослідженні молоді СРСР в цілому. Зокрема, це роботи О. Сергійчук «Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя в 1953 – 1964 рр.» [3], В. Бовкуна «Образ жизни советской молодежи: тенденции, проблемы, перспективы» [1], Г. Науменка «Молодежь социалистического города: быт, традиции, обычаи» [4]. Цікаву інформацію можна знайти у виданні мемуарного типу «Воспоминания выпускников Луганского машиностроительного института 1960 – 1975 годов» [5] та в фундаментальній роботі радянських авторів «Вища школа Української РСР (1917 – 1967)» [2].

У статті ми ставимо завдання виявити місце громадсько-політичної роботи в структурі буденних практик студентської молоді та проаналізувати вплив цієї діяльності на повсякденне життя майбутніх фахівців.

Громадсько-політична активність є, по суті, виявом з власної ініціативи поглядів, переконань, суспільних настроїв студентів. Натомість, у Радянському Союзі залучення майбутніх спеціалістів до громадсько-політичної діяльності вважалось ефективним засобом формування навичок впливу на суспільство, необхідним компонентом підготовки висококваліфікованих фахівців. Тому до названого виду діяльності керівництво та комсомольські організації вишів намагались залучити основну масу студентської молоді [2, с. 345; 6, с. 292; 1, с. 55].

Серед радянських науковців розповсюдженою була теорія, що без прищеплення учням вищої школи навичок самоврядування не можливо кожного студента підготувати активним громадським працівником. З метою розвитку самоврядування при комітетах комсомолу більшості навчальних закладів на початку 1960-х рр. були створені громадські деканати і студентські ради, різноманітні комісії по регламентації навчального процесу, призначенню стипендій, розподілу місць у гуртожитку, організації самообслуговування, відрахування або поновлення на навчання тощо [6, с. 292; 2, с. 343; 1, с. 55, 56].

Одним із проявів політичної активності соціальної групи є участь її членів у громадських організаціях. Проте, в тоталітарній системі Радянського Союзу цей принцип суттєво викривився. По-перше, в країні не існувало політичного та ідеологічного плюралізму; по-друге, залучення окремих соціальних груп до суспільних організацій носило обов'язковий, примусовий характер. Так, переважна більшість студентської молоді була членами ленінського комсомолу (в другій половині 1950-х – 1960-х рр. – 75 %, в 1970-х – 95 %, наприкінці 1970-х – у першій половині 1980-х рр. 97 %). Однак, значна частина студентів формально ставилась до участі в роботі цієї організації [7, арк. 60, 66; 8, арк. 1; 9, арк. 12].

XV з'їзд ВЛКСМ (травень 1966 р.) і XX ЛКСМУ (квітень 1966 р.) висунули в якості провідного завдання постійне виконання членами первинних організації конкретних доручень [10, арк. 7, 8, 9]. Офіційно поставлені на з'їздах завдання були виконані майже стовідсотково – в 1970 – 1980-х рр. 90 – 95 % студентів – членів комсомолу були залучені до такого роду діяльності. Проте, доручення старшокурсників, як правило, носили формальний, а молодших – примусовий характер. Студенти 1 – 3 курсів у свій вільний час були змушені проводити політзаняття в групах, керувати гуртками політичної освіти на підприємствах, брати участь у агітаційно-масовій, науково-атеїстичній, культурно-масовій та спортивній роботі [11, арк. 58; 2, с. 346].

Суттєво скорочувала вільний час студентської молоді і участь, за дорученням комсомолу, у політичних кампаніях, що проводились у

СРСР. Студентам доводилось працювати агітаторами серед населення під час підготовки виборів до рад. У 1950-х рр. вести роз'яснювальну роботу і збирати підписи під зверненням до Всесвітньої Ради Миру щодо укладення Пакту про заборону застосування ядерної зброї, брати участь у мітингах протесту проти застосування США бактеріологічної зброї в Кореї. В 1970-х рр. студенти залучались до суботників і мітингів на підтримку демократичних перетворень у Чилі, у 1980-х – проти збільшення ракетного потенціалу США тощо [2, с. 93; 12, арк. 3; 13, арк. 58, 62].

Основна частина студентської молоді брала участь у роботі профспілкових організацій також не за власною ініціативою. Формально кожен майбутній спеціаліст був членом профспілки, однак, лише ті учні вищої школи, які керували студентськими профкомами різних рівнів, відігравали помітну роль у діяльності організації. Слід додати, що студентські профспілки лише номінально визначались як окремі організації, а по суті, працювали спільно з комсомолом та дублювали його функції. Наприклад, випускник Луганського машинобудівного інституту 1970 р. А. Осика спочатку працював головою профкому факультету автоматизації виробничих процесів, а потім був обраний заступником секретаря комітету комсомолу інституту [5, с. 98].

Найбільш ефективним засобом формування у студентів навичок впливу на суспільство вважалось залучення їх до проведення лекційної пропаганди. Це мало суттєвий вплив на повсякденне життя молоді, оскільки їм доводилось закінчувати спеціальні курси лекторів, протягом академічного року читати лекції для населення міст, де знаходились навчальні заклади, виступати перед студентською аудиторією, в робітничих гуртожитках, ПТУ, школах, під час виробничої практики на підприємствах [2, с. 345; 14, арк. 40; 11, арк. 36].

Загалом значну частину агітаторів товариства «Знання», що безпосередньо організовувало та керувало лекційною пропагандою, становили саме студенти [15, арк. 69]. Матеріал, за яким майбутні спеціалісти читали лекції, піддавався цензурі. Кожен студент протягом навчання був зобов'язаний написати реферат за темами, запропонованими кафедрами суспільних наук. Ці реферати ставали основою лекцій учнів вищої школи [16, арк. 29; 17, арк. 5; 18, арк. 9; 2, с. 345].

Сільське населення було менше піддане ідеологічному впливу ніж міське. На селі постійно не вистачало кадрів пропагандистів і культурних закладів. Тому комсомольські організації та товариство «Знання» сприяли масовому залученню учнів вищої школи до лекційної роботи на селі. Пропаганда велась під час традиційної сільськогосподарської роботи студентів по збиранню врожаю. В канікулярну відпустку організовували читання лекцій та доповідей за путівками комітетів комсомолу України. Існували навіть спеціальні агітбригади для

пропагандистської роботи серед сільського населення [19, арк. 24; 20, арк. 113].

З кінця 1960-х рр. лекційна пропаганда стає невід'ємним елементом повсякденного життя практично кожного учня вищої школи. В цей період обласні комітети комсомолу почали організовувати студентські агітпоходи та з кожним роком збільшувати відсоток майбутніх спеціалістів, зобов'язаних брати в них участь. Починаючи з п'ятого походу, близько 90 % студентів (у деяких навчальних закладах Донбасу і 100 %), які навчались на денному відділенні, залучались до участі в них [21, арк. 18; 17, арк. 5]. Крім того, до навчальних планів усіх спеціальностей було введено суспільно-політичну практику, що передбачала читання студентами лекцій перед різними аудиторіями [14, арк. 40].

На нашу думку, масово залучати студентів до лекційної пропаганди почали у зв'язку з загостренням наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр. протиріч між ідеологічними гаслами та реальним життям у СРСР. У Конституції 1936 р. проголошувалась перемога соціалізму в Радянському Союзі. Проте, майже за сорок років наступної стадії – комунізму – радянське суспільство так і не досягло. На ХХІІ з'їзді КПРС (1961 р.) було поставлено завдання перевищити в 1970-х рр. США за виробництвом продукції на душу населення та побудувати за двадцять років матеріально-технічну базу комунізму. Час спливав, а прогнози не виправдовувались. Ідеологічну проблему намагались вирішити за рахунок появи ще однієї стадії на шляху до комунізму – розвиненого соціалізму.

Складне пояснення виникнення ще одного історичного етапу необхідно було швидко та кваліфіковано донести населенню СРСР. Саме тому, наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. кожен студент був зобов'язаний стати членом комсомолу та брати участь у роботі організації, основне завдання якої полягало в ідеологічному впливі на громадян. Перші студентські агітпоходи були присвячені підготовці, а потім результатам ХХІV з'їзду КПРС (1971 р.), на якому Л. Брежнев оприлюднив тезу про перехід до розвиненого соціалізму, а в подальшому або роз'ясненню рішень наступних з'їздів КПРС, або радянським ювілеям [21, арк. 17, 18; 22, арк. 19].

Чи не єдиним видом громадсько-політичної діяльності студентів, до якого молодь долучалась добровільно, була участь у роботі трудових загонів. Виникли перші студентські трудові загони з ініціативи комсомолу в другій половині 1950-х рр., у період післявоєнного відновлення старих, будівництва нових об'єктів важкої промисловості та колосальної нестачі робочої сили. Трудовий рух був широко підтриманий молоддю, оскільки під час роботи в студентських будівельних загонах (далі – СБЗ) існувала можливість заробити додаткові кошти та покращити своє складне матеріальне становище [1, с. 55; 2, с. 300]. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. студенти Донбасу

брали участь у будівництві шахт, Лисичанського хімкомбінату, тваринницьких приміщень, культурно-побутових об'єктів в колгоспах і радгоспах регіону, республіки, СРСР [23, арк. 101; 19, арк. 24].

Після згорання на початку 1970-х рр. реформ, запропонованих О. Косигінім, Радянський Союз втратив можливість розвиватись інтенсивно. На сході СРСР розбудовувались нові гіганти промисловості, на підприємствах Донбасу зростали обсяги використаних ресурсів, одним з яких були людські. Попри нерентабельність сільського господарства Україна в 1970 – 1980-х рр. залишалась основою аграрного комплексу Радянського Союзу, у розвиток якого вкладались значні кошти. Однак, незмінно швидкі темпи відтоку робочої сили в промисловість загострювали проблему нестачі робітників на селі.

Оскільки екстенсивний шлях розвитку народного господарства загострював проблему нестачі робочої сили як у промисловості, так і на селі, в 1970-х р. збільшується кількість студентів, залучених до робіт у народному господарстві. На думку радянського дослідника міської молоді Г. Науменка, широкого розповсюдження студентські трудові загони здобули саме в кінці 1960-х, протягом 1970-х рр. [4]. Наприклад, якщо в 1965 р. членами студентських загонів Донбасу був лише 1 % майбутніх спеціалістів, то в 1967 р. – 7 %, а в 1970 – 12 %. Протягом 1970 – 1980-х рр. чисельність СБЗ регіону продовжувала зростати (в 1980 – 15 %, в 1985 р. – 22 %) [24, арк. 6; 7, арк. 56; 25, арк. 64; 26, арк. 11; 27, арк. 5,6; 28, арк. 12].

За специфікою роботи трудові студентські загони поділялись на будівельні, до яких входило 70 – 75 % загального особового складу, сільськогосподарські – 20 – 25 %, та загони санітарів – близько 5 % [13, арк. 53; 27, арк. 5, 6]. У будівництві на селі брали участь близько 40 – 45 %, під час будівельних та ремонтних робіт у власних ВНЗ – 20 % контингенту студентських загонів [2, с. 308]. На різних роботах в Казахській РСР, Тюменській області, Калмицькій АРСР, Туркменській РСР тощо працювало 9 – 16% особового складу загонів [13, арк. 103; 29, арк. 35].

У зв'язку з поєднанням матеріальної та моральної винагороди робота в будівельних загонах була престижною. За словами випускника Луганського машинобудівного інституту 1974 р. Л. Держака, стати бійцем будівельного загону мріяв кожен студент. Однак, конкурс був великим, необхідно було успішно навчатись, брати активну участь у громадському житті факультету та інституту, а також мати певну будівельну професію. Конкурс до виїзних загонів був іще вищим. Так, за словами випускника цього ж ВНЗ 1970 р. В. Косенка, конкурс до будівельного загону «Гренада», що працював в Тюменській області, був складнішим, ніж при вступі до інституту [5, с. 30, 62].

Одним із основних чинників, що впливали на рівень активності студентів у трудових загонах, була заробітна платня. Основна маса майбутніх спеціалістів намагалась потрапити до загонів, які

направлялись на цілину (друга половина 1950-х – перша половина – 1960-х рр.) та у райони видобутку природних копалин (кінець 1960-х – перша половина 1980-х рр.) [5, с. 62]. Платня в таких загонах складала близько 250 – 500 крб. на місяць – велику на той час суму [28, арк. 12, 13]. Наприкінці 1950-х – на початку 960-х рр. в освоєння цілинних земель вкладали значні кошти. В 1970-х рр. видобуток природних копалин у віддалених районах СРСР став одним з основних джерел формування державного бюджету. Все це дозволяло призначати достатньо високу платню робітникам виїзних студентських будівельних загонів. Однак, у цих районах дефіцит робочої сили був невеликим, оскільки високі заробітки сприяли припливу робітників з усієї території Радянського Союзу.

В студентських загонах будівельного профілю, що працювали на Донбасі, заробітна платня складала в середньому 100 – 130 крб. на місяць. За словами випускника Луганського машинобудівного інституту 1968 р. А. Ахтямова, на будівництві власних ВНЗ «члени студентських бригад також непогано заробляли» [5, с. 7]. У загонах, що працювали під час сільськогосподарських робіт, заробітна платня не відігравала провідної ролі в підвищенні трудової активності студентів, оскільки тут отримували найменше – в середньому від 15 до 60 крб. на місяць. До колгоспів і радгоспів молодь, у першу чергу, їхала за новими враженнями, романтикою, спілкуванням із товаришами, можливістю після роботи відпочити на природі ніж за «карбованцем» [13, арк. 47; 30, арк. 2].

Робота студентів у трудових загонах заощаджувала державі чималі кошти. Економічний ефект досягався за рахунок зниження накладних видатків – починаючи від меншої, у порівнянні з робітниками, заробітної плати, закінчуючи дешевшим спецодягом [17, арк. 5; 7, арк. 57]. Однак, у Радянському Союзі вдало використовувалась система морального заохочення членів СБЗ. Щоб студенти не відчували себе використаними задля зменшення собівартості будівельних робіт комітети комсомолу організовували так звані вечори „трудої слави». В межах зазначених заходів студентів переконували, що вони потрібні, що їх праця важлива для розвитку держави. Будівельні загоны та їх члени нагороджувались різноманітними грамотами, вимпелами, перехідними прапорами, цінними подарунками та грошовими преміями, медалями та орденами [27, арк. 7; 7, арк. 58; 13, арк. 47, 63; 5, 61].

Таким чином, громадсько-політична діяльність вважалась необхідним елементом професійного становлення висококваліфікованого фахівця. Відтак, частиною життя студентської молоді стала участь в організації навчально-виховного процесу, у роботі комсомольських, профспілкових організацій, в проведенні політичних компаній та ідеологічної пропаганди тощо. По суті, зазначена специфіка надання вищої освіти в СРСР призводила до скорочення часу, відведеного студентам на культурний розвиток та відпочинок, ускладнювала здобуття необхідних професійних знань, умінь і навичок. Разом з тим,

участь у громадсько-політичному житті надавала майбутнім спеціалістам важливі для подальшої кар'єри вміння організації та керівництва колективом. На нашу думку, надалі цікавим є вивчення взаємозв'язку активності студента в громадсько-політичному житті під час навчання та його професійних досягнень після закінчення ВНЗ.

Література

1. **Бовкун В.В.** Образ жизни советской молодежи: тенденции, проблемы, перспективы. / Бовкун Вячеслав Васильевич. – М. : Высшая школа, 1988. – 144 с.
2. **Вища школа Української РСР за 50 років (1917–1967 рр.)** : [іст. очерк] : в 2 ч. / відп. ред. В. І. Пітов. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – Ч. 2 : (1945–1967 рр.) / [авт. Пономаренко Г.Я., Мрига В.В., Попов В.Н. та ін.]. – 1968. – 539 с.
3. **Сергійчук О.М.** Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953 – 1964 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сергійчук Олена Миколаївна. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 229 с.
4. **Науменко Г.Ф.** Молодежь социалистического города: быт, традиции, обычаи / Г.Ф. Науменко. – К. : Наук. думка, 1979. – 155 с.
5. **Воспоминания** выпускников Луганского машиностроительного института 1960 – 1975 годов. / Составитель Б. П. Румянцев – Луганск : ТОВ «НВФ «СТЕК», 2003. – 160 с.
6. **О коммунистическом** воспитании и укреплении связи школы с жизнью. Сборник документов. / Составитель М.М. Дейнеко. – М. : «Просвещение», 1964. – 480 с.
7. **Державний архів** Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р. 326. – Оп. 15. – Спр. 1471. – Арк. 56, 57, 58, 60, 66.
8. **Державний архів** Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-759. – Оп. 2. – Спр. 328. – Арк. 1.
9. **ДАЛО.** – Ф. Р-311. – Оп. 5. – Спр. 15. – Арк. 12.
10. **ДАЛО.** – Ф. Р-311. – Оп. 4. – Спр. 7. – Арк. 7, 8, 9.
11. **ДАДО.** – Ф. Р-326. – Оп. 15. – Спр. 1134. – Арк. 36, 58.
12. **ДАЛО.** – Ф. Р-416. – Оп. 2. – Спр. 424. – Арк. 3.
13. **ДАЛО.** – Ф. Р-311. – Оп. 9. – Спр. 38. – Арк. 47, 53, 58, 62, 63, 103.
14. **ДАДО.** – Ф. Р-176. – Оп. 13. – Спр. 13. – Арк. 40.
15. **ДАЛО.** – Ф. Р-179. – Оп. 12. – Спр. 50. – Арк. 69.
16. **ДАЛО.** – Ф. Р-759. – Оп. 2. – Спр. 2096. – Арк. 29.
17. **ДАЛО.** – Ф. Р-424. – Оп. 26. – Спр. 52. – Арк. 5.
18. **ДАДО.** – Ф. Р-424. – Оп. 35. – Спр. 16. – Арк. 9.
19. **ДАДО.** – Ф. Р-326. – Оп. 12. – Спр. 509. – Арк. 24.
20. **ДАДО.** – Ф. Р. 326. – Оп. 121. – Спр. 182. – Арк. 113.
21. **ДАЛО.** – Ф. Р-311. – Оп. 7. – Спр. 11. – Арк. 17, 18.
22. **ДАЛО.** – Ф. Р-311. – Оп. 9. – Спр. 17. – Арк. 19.
23. **ДАЛО.** – Ф. Р-1498. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 101.

24. ДАДО. – Ф. Р-424. – Оп. 13. – Спр. 100. – Арк. 6.
25. ДАДО. – Ф. Р-326. – Оп. 114. – Спр. 247. – Арк. 64.
26. ДАЛО. – Ф. Р-311. – Оп. 3. – Спр. 329. – Арк. 11.
27. ДАЛО. – Ф. Р-311. – Оп. 4. – Спр. 18. – Арк. 5, 6, 7.
28. ДАЛО. – Ф. Р-311. – Оп. 9. – Спр. 15. – Арк. 12, 13.
29. ДАДО. – Ф. Р-424. – Оп. 10. – Спр. 17. – Арк. 35.
30. ДАДО. – Ф. Р-3765. – Оп. 1. – Спр. 517. – Арк. 2.

Бадер А.В. Общественно-политическая деятельность как элемент повседневной жизни студенческой молодёжи УССР в середине 1950-х – середине 1980-х гг. (а материалах Донбасса)

Исследовано место, которое занимала общественно-политическая деятельность в повседневной жизни студенческой молодёжи УССР. Выделено основные виды общественно-политической активности и продемонстрировано отношение будущих специалистов к участию в них. Раскрыты причины, которые побуждали партийные и комсомольские структуры привлекать большинство студентов к пропагандистской работе. Проанализировано позитивное и негативное влияние привлечения учеников высшей школы к общественно-политической деятельности на результативность подготовки и формирование профессиональных качеств у будущих специалистов.

Ключевые слова: общественно-политическая деятельность, структура повседневной жизни, студенчество УССР.

Bader A.V. Public-political activity as element of students' youth usual life in USSR in middle of 1950s – middle of 1980s years (on Donbass materials)

The place, which takes the public-political activity in usual student's life in USSA is explored. The main kinds' of public-political activities are selected and the attitude of future specialists for taking part in public-political activities is showed. The reasons, which stimulate the party and public organizations to enlist most of students for propagate work are opened. The positive and negative influence of enlisting students for public-political activity for the results of preparation and forming professional qualities of future specialists is analyzed.

Key words: public-political activity, the structure of usual life, students of USSR.

Рецензії

УДК 94(477)''1650/1914''(049.32)

Войцехівська І.Н.

В УКРАЇНІ З'ЯВИВСЯ НОВИЙ ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XVII – ПОЧАТКУ XX ст.

Рецензія на підручник: Довжук І.В. Нова історія України
(середина XVII – початок XX ст.): Підручник. – Луганськ :
Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2010. – 732 с.

Автором створено кваліфіковану та аналітичну працю, яка охоплює весь основний фактологічний матеріал і рівноцінно висвітлює основні сфери суспільно-політичної та соціально-економічної історії України середини XVII – початку XX ст. Всебічно й глибоко розкрито соціально-економічне життя українських земель.

Ключові слова: визвольна війна, історія України, соціально-економічна історія України.

Період середини XVII – початку XX ст. є дуже складним, контрастним і суперечливим у вітчизняній історії. Це час зародження сучасної України, формування її кордонів та національного менталітету. Він містить як звитяжні, так і трагічні сторінки, які все ще потребують подальшого переосмислення, вироблення нових підходів та оцінок. Нова історія України включає низку суспільно-політичних та економічних трансформацій, пов'язаних з утвердженням капіталістичного способу виробництва, боротьбою народів проти імперських режимів за громадянські свободи, соціальне й національне визволення, а також з українським національним відродженням.

Розвиток історичної науки, розкриття науковцями нових архівних даних, залучення аналітичних матеріалів, праць сучасних дослідників, доповнення та переосмислення історичних подій у світлі здобутків історичної науки в останні роки вимагає постійно систематизувати нові матеріали й переглядати колишні концепції. У той же час новітні здобутки історичної науки потрібно адаптувати до навчально-викладацьких потреб, робити їх доступними для студентів. Не слід забувати і про суспільну актуальність таких праць. Україна переживає перманентну суспільно-політичну кризу, що не в останню чергу каталізована різним сприйняттям подій нашої історії як усередині українського суспільства, так і з боку сусідніх народів. За цих умов намагання об'єктивно й виважено підійти до переосмислення та викладу минулого нашої Батьківщини є особливо актуальним як у громадянському відношенні в контексті розбудови сучасної Української

держави, так і для навчання та виховання молодого покоління – майбутньої надії нації.

Цьому й прислужився один з перших новаційних підручників з Нової історії України, створений доктором історичних наук, професором, членом-кореспондентом Української академії історичних наук, завідувачем кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, завідувачем філії відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України Ігорем Володимировичем Довжуком, що відзначається актуальністю у науково-педагогічному аспекті й у суспільному значенні.

Робота, що рецензується, справляє позитивне враження продуманою подачею матеріалу, компонованням усіх його складових частин, формулюванням тем та їхніх підрозділів. Вдалим є короткий, але змістовний вступ, в якому висвітлено мету та методологічні засади представленого підручника.

Автором здійснено комплексний аналіз Нового періоду української історії з акцентацією уваги на вузлових подіях вітчизняної історії. Попри солідний обсяг, підручник не переобтяжений зайвими подробицями і фактами. Виклад матеріалу здійснено в науковій формі й водночас зрозумілою та легкодоступною мовою, що сприяє ефективному сприйняттю навчального курсу студентами.

І.В. Довжук створив кваліфіковану та аналітичну працю, яка охоплює весь основний фактологічний матеріал і рівноцінно висвітлює основні сфери суспільно-політичної та соціально-економічної історії України середини XVII – початку XX ст. Слід звернути увагу на всебічне й глибоке розкриття тут соціально-економічного життя українських земель. Події з 1648 до 1676 р. розглядаються в одному розділі. Натомість надалі, майже до кінця XVIII ст. розвиток Правобережної і Лівобережної України аналізується окремо. Після поділів Речі Посполитої, коли більшість українських земель були об'єднані в межах Російської імперії поділ розділів відбувається не за політико-географічним критерієм, а часовим. Крім того, автор окремо розглядає розвиток українських земель у суспільно-політичній та соціально-економічній сферах.

Розділи підручника хронологічно висвітлюють сторінки вітчизняної історії від 1648 – початку визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького і до 1914 р. – початку Першої світової війни. У назвах розділів і підрозділів автору вдалося уникнути оціночних характеристик, що свідчить про високий науковий рівень і незаангажованість науковця. Не нав'язуючи власної думки, спонукаючи читача до незалежних висновків і оцінок, проводячи системний аналіз явищ, фактів і їхніх причинно-наслідкових зв'язків автор пропонує власний погляд на тогочасні історичні події. Наприклад, розглядаючи Хмельниччину, І.В. Довжук доводить, що події цього періоду потрібно розглядати не як повстання чи війну, що звужує розуміння її змісту, а

саме як «Українську національну революцію». Науковець аргументує подібний підхід вказуючи, що український народ боровся як за створення власної держави, так і ліквідацію феодальної моделі суспільних відносин, до того ж він розглядає події на українських землях у контексті європейського розвитку.

Зазначимо, що автор дуже вдало доповнив розділи книги змістовними й легкозрозумілими термінологічними та біографічними довідками безпосередньо при розгляді конкретних тем. Такий підхід сприяє більш зручному та легкому засвоєнню матеріалу читачем, надає наочності, популярності й цікавості науковому викладу. Наприкінці підручника доречно подано змістовну хронологію головних подій розглядуваного історичного періоду.

Безсумнівним достоїнством рецензованої праці є успішна спроба ввести до підручника й адаптувати велику кількість нових даних та історичних деталей, що, не кажучи про науковість і високий педагогічний рівень підручника, надає достовірності, випуклості й життєвості історичній картині епохи й людям, які в ній діють.

В якості рекомендацій і побажань слід сказати, що було б доцільним доповнити розділи деякими картографічними та ілюстративними матеріалами, схемами тощо. Однак їхня відсутність ні в якому разі не применшує наукові та педагогічні ваги розглядуваної книги.

У цілому підручник І.В.Довжука «Нова історія України (середина XVII – початок XX ст.)» (Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2010. – 732 с.) написаний на високому методологічному рівні, відповідає сучасним вимогам та істотно впливає на поліпшення підготовки майбутніх спеціалістів.

Войцеховская И.Н. В Украине появился новый учебник истории Украины середины XVII – начала XX ст. Рецензия на учебник: Довжук І.В. Нова історія України (середина XVII – початок XX ст.): Підручник. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2010. – 732 с.

Автором создан квалифицированный и аналитическая труд, который охватывает весь основной фактический материал и равноценно освещает основные сферы общественно-политической и социально-экономической истории Украины середины XVII – начала XX ст. Всесторонне и глубоко раскрыта социально-экономическая жизнь украинских земель.

Ключевые слова: *освободительная война, история Украины, социально-экономическая история Украины.*

Voitsekhivska I.N. The new textbook of history of Ukraine of middle of XVII appeared in Ukraine - XX of item began. Review on a textbook: Dovzhuk I.V.. New history of Ukraine (a middle of XVII is an ear of XX of item) : Textbook. - Luhansk : Publishing house to The Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, 2010. - 732.

An author is create skilled and analytical labour that embraces all basic actual material and equivalently lights up the basic spheres of social and political and socio-economic history of Ukraine of middle of XVII - XX of item began All-round and socio-economic life of Ukrainian earth.

Key words: *liberation war, history of Ukraine, socio-economic history of Ukraine.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Анпілогова Татяна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Бадер Антон Васильович – асистент кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Бернацький Микола Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Борисова Ольга Василівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Бублик Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Вовк Світлана Олександрівна – докторант кафедри політології та правознавства, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Войцехівська Ірина Нінелівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гарнагіна Світлана Олександрівна – аспірант Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Словських Уляна Олексіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Закірова Світлана Геннадіївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави та права Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка.

Михальський Ігор Сергійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології та правознавства, завідувач кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Оніщук Ольга Олександрівна – магістрант кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Радченко Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Рожков Микола Вікторович – магістрант кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Семенцова Тетяна Сергіївна – магістрант кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Стрілець Василь Васильович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії права та конституційного права Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Теліженко Тетяна Олегівна – магістрант кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Щербак Микола Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Юрченко Вікторія Валентинівна – кандидат історичних наук, начальник відділу довузівської підготовки Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі.

Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 18 (253), 2012

Наукове видання

ВІСНИК

Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Серія «Історія України. Історіографія,
джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»)

Відповідальні за випуск:

д-р і. н., проф. Михальський І. С.,
к. і. н., доц. Вовк С. О.,
к. і. н. Радченко Н. М.

Здано до склад. 22.05.2012 р. Підп. до друку 22.06.2012 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 26,97. Наклад 150 прим. Зам. № 98.

Видавець

Видавництво Державного закладу

«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел. / факс: (0642) 58-03-20

e-mail: alma-mater@list.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3459 від 09.04.2009 р.

Виготовлювач

ФЛП Пальчак А.В. м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2, 2.

т./ф 0642 55-19-83, т. 71-86-19